

4

Sociologický časopis

Ročník 35 (1999)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*
Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Vladimír Krivý, *Sociologický ústav SAV, Bratislava*
Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Ivo Možný, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*
Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*
Miroslav Novák, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Miloslav Petrušek, *Univerzita Karlova, Praha*
Ladislav Rabušic, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*
Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*
Jadwiga Šanderová, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Ilya Šrubař, *Univerzita Friedricha Alexandera, Erlangen-Norimberk, SRN*
Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehlíková, *výkonná redaktorka*, Mark Worthington, *anglický redaktor*,
Jiří Vozenílek, *technický redaktor*, Klára Šáňová, *sekretariát redakce*

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje Předplatné tisku, s.r.o., tel. 0800 167 235. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PT, doručovatel tisku a redakce. Objednávky do zahraničí a od členů Masarykovy české sociologické společnosti přijímá redakce. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 39 Kč, roční předplatné 156 Kč. F 4901.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena pro předplatitele v ČR 98 Kč, pro členy MČSS 60 Kč, roční předplatné 196 Kč, pro členy MČSS 120 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce. MK ČR 7212.

Oba časopisy jsou citovány v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information (ISI), USA. Obsahy obou časopisů (od roku 1993) jsou uveřejněny na Internetu na URL <http://www.soc.cas.cz>

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

Sociologický časopis

ROČNÍK XXXV – 1999

Šéfredaktor:
Miloš Havelka

Redakční rada:

Ivo Bayer, Lubomír Brokl, Jiří Buriánek, Michal Illner, Jiří Kabele, Vladimír Krivý, Petr Matějů, Ivo Možný, Jiří Musil, Miroslav Novák, Miloslav Petrusek, Ladislav Rabušic, Jan Sedláček, Jadwiga Šanderová, Ilja Šrubař, Jiří Večerník

Výkonná redaktorka:
Jitka Stehlíková

Adresa redakce:
Jilská 1, 110 00 Praha 1
Telefon: (02) 22 22 17 61
Fax: (02) 22 22 01 43
E-mail: sreview@soc.cas.cz

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

ISSN 0038-0288

STATI

<i>Killas, J.</i> : Renanovské pojetí národa a současná sociologie.....	4/423
<i>Kolář, P.</i> : Geneze novodobého konzervatismu jako problém sociálních věd ve 20. století.....	4/375
<i>Kreidl, M., Vlachová, K.</i> : Sociální zázemí extrémní pravice v ČR.....	3/335
<i>Lokaj, Z.</i> : Komunikační strategie a ekonomický diskurs v tisku a televizi	1/67
<i>Machonin, P., Gatnar, L.</i> : Vyhledky kompromisního modelu řešení české politické situace ve světle výsledků povolebního výzkumu	3/293
<i>Matějů, P., Kreidl, M.</i> : Vývoj statusové konzistence v ČR 1991-1999	3/269
<i>Oorschot, W. van, Sirovátka, T., Rabušic, L.</i> : Solidarita a podpora sociálního státu: srovnání České republiky a Nizozemí.....	3/247
<i>Pauer, J.</i> : Problém morálních norem a hodnot v česko-německé diskusi	2/131
<i>Přibáň, J.</i> : Sociologický pojem přirozených práv a právní věda.....	4/447
<i>Rabušic, L., Kepáková, K.</i> : Sexuální chování adolescentů a riziko HIV	2/161
<i>Rabušic, L., Sirovátka, T.</i> : Český sociální stát a jeho legitimita	4/397
<i>Reifová, I.</i> : Adorno a Lazarsfeld: Setkání skeptika a těšitele.....	2/181
<i>Řeháková, B.</i> : Předčasné volby 1998. Volební chování různých skupin voličů	3/311
<i>Šanderová, J.</i> : Opět o třídách a vrstvách v současné kapitalistické společnosti.....	1/17
<i>Šmausová, G.</i> : „Rasa“ jako rasistická konstrukce	4/433
<i>Šoltys, O.</i> : Ikonické znaky v mediální krajině.....	1/53
<i>Šubrt, J.</i> : Čas a disciplína. Klášter jako model	1/89
<i>Večerník, J.</i> : Střední vrstvy v české transformaci.....	1/33
<i>Vobruba, G.</i> : Kombinování příjmů. Práce a příjmy mimo hlavní zaměstnání	2/151
<i>Wallerstein, I.</i> : Dědictví sociologie – příslib společenských věd.....	1/3

PŘEHLEDOVÁ STAŤ

<i>Bušíková, L.</i> : Analýza sociálních sítí	2/193
---	-------

DISKUSE

Recenzentovy pochybnosti o interpretaci „patové“ situace v politice na základě výsledků sociologických výzkumů (M. Novák)	4/460
Sociologie, volby a naši kritikové (P. Machonin, L. Gatnar).....	4/468
Úvod k diskusi (M. Havelka)	4/459
Volbami se testují ideologie, nikoli vědecké teorie a hypotézy (P. Matějů).....	4/463

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Premusová, J.</i> : Vlastnictví jako interpretační klíč k povaze územního společenství.....	1/101
<i>Šýkorová, D.</i> : Rodina a obec ve střední Evropě.....	2/207

STUDENTI PÍŠÍ

<i>Tkáč, G.</i> : Pražská kulturní zařízení	2/219
---	-------

RECENZE

<i>V. Bělohradský</i> : Mezi světy & mezisvěty (K. Růžičková).....	3/357
<i>B. Blažek</i> : Venkov-města-média (A. Andrlé).....	4/480
<i>I. Borowik, G. Babinski (ed.)</i> : New Religious Phenomena in Central and Eastern Europe (J. Jandourek)	4/473
<i>P. Bourdieu</i> : Teorie jednání (J. Sokol).....	4/482
<i>M. Bútor, P. Hunčík (eds.)</i> : Slovensko 1995; M. Bútor (ed.): Slovensko 1996 (P. Machonin).....	1/111
<i>J. M. G. van der Dennen</i> : The Origin of War. The Evolution of Male-Coalitional Reproductive Strategy. Vol. 1-2 (J. Kamarýt).....	3/360
<i>P. Doreian, F. N. Stokman (ed.)</i> : Evolution of Social Networks (L. Bušíková).....	4/478
<i>É. Durkheim</i> : Sociologie a filosofie (J. Sedláček)	4/475
<i>N. Elias</i> : O osamělosti umírajících (J. Šubrt).....	1/114
<i>A. Fraser</i> : Cikáni (L. Fónadová).....	3/367

<i>A. Heitlingerová, Z. Trnková: Životy mladých pražských žen (H. Kubátová)</i>	4/485
<i>P. R. De Jong, T. R. Marmor (eds.): Social Policy and the Labour Market (J. Večerník)</i>	2/235
<i>F. Karthofer, E. Tálos: Sozialpartnerschaft und EU (Z. Mansfeldová)</i>	4/487
Kolektiv autorů: Velký sociologický slovník (I. Šrubař)	3/359
<i>L. Mlčoch: Zastřená vize ekonomické transformace. Česká ekonomika mezi minulostí a budoucností (Institucionální pohled) (P. Machonin)</i>	2/237
<i>C. Nečas: Historický kalendář. Dějiny českých Romů v datech (V. Srb)</i>	3/366
<i>J. L. Porket: Modern Economic Systems and their Transformation (J. Večerník)</i>	4/471
<i>G. Simmel: Peníze v moderní kultuře a jiné eseje (J. Sedláček)</i>	1/113
<i>E. Sullerotová: Krize rodiny (P. Horská)</i>	4/481
<i>J. Večerník: Občan a tržní ekonomika. Příjmy, nerovnosti a politické postoje v české společnosti (I. Šrubař)</i>	2/233
<i>M. Weber: Sociologie náboženství (J. Sedláček)</i>	3/362
ZPRÁVY A INFORMACE	
CITNET: Citizens In Transformation (Z. Mansfeldová)	4/497
European Consortium for Political Research (Z. Mansfeldová)	4/497
K nedožitým sedmdesátinám Pavla Kohna (P. Machonin)	4/491
Kniha o desátém sjezdu polských sociologů (J. Sedláček)	4/498
Konference „Ten years after – 1989-1999. A first balance“ . Budapešť, 23.-25. 9. 1999 (D. Ryšavý)	4/495
Nové elity ve střední a východní Evropě (L. Gatnar)	1/119
Profesor Schöpflin hovořil na FSV o národní identitě (V. Štětka)	2/239
Prvé slovensko-české sociologické dni Bratislava '99 (L. Gatnar)	2/240
Sociální transformace české společnosti (D. Ryšavý)	1/120
Sociologie na českém internetu (P. Rakušanová)	3/371
Sociologové o evropské integraci a rozšiřování Evropské unie (M. Illner)	4/492
Založení Olomoucké obce sociologické (T. Bartošek, J. Tábořský)	4/500
Zprávy z Masarykovy české sociologické společnosti (E. Rendlová)	4/491
ANOTACE	
Revue française de sociologie (K. Volná)	2/241
DOKUMENT	
Postoj občanů k politice v roce 1968 (Z dosud nepublikovaného demoskopického výzkumu Mlynářova týmu) (J. Bečvář)	1/121
MIMO RUBRIKY	
Za Hanušem Schimmerlingem (Helena Hudečková)	3/355

STATI

<i>Pavel Kolář: Geneze novodobého konzervatismu jako problém sociálních věd ve 20. století</i>	375
<i>Ladislav Rabušic, Tomáš Sirovátka: Český sociální stát a jeho legitimita</i>	397
<i>Jaroslav Kilias: Renanovské pojetí národa a současná sociologie</i>	423
<i>Gerlinda Šmausová: „Rasa“ jako rasistická konstrukce</i>	433
<i>Jiří Příbáň: Sociologický pojem přirozených práv a právní věda</i>	447

DISKUSE

<i>Úvod k diskusi (Miloš Havelka)</i>	459
<i>Recenzentovy pochybnosti o interpretaci „patové“ situace v politice na základě výsledků sociologických výzkumů (Miroslav Novák)</i>	460
<i>Volbami se testují ideologie, nikoli vědecké teorie a hypotézy (Petr Matějů)</i>	463
<i>Sociologie, volby a naši kritikové (Pavel Machonin, Lumír Gatnar)</i>	468

RECENZE

<i>J. L. Porket: Modern Economic Systems and their Transformation (J. Večerník)</i>	471
<i>Irena Borowik, Gregorz Babinski (ed.): New Religious Phenomena in Central and Eastern Europe (J. Jandourek)</i>	473
<i>Émile Durkheim: Sociologie a filosofie (J. Sedláček)</i>	475
<i>Patrick Doreian, Frans N. Stokman (ed.): Evolution of Social Networks (L. Bušíková)</i>	478
<i>Bohuslav Blažek: Venkov-města-média (A. Andrlé)</i>	480
<i>Evelyne Sullerotová: Krize rodiny (P. Horská)</i>	481
<i>Pierre Bourdieu: Teorie jednání (J. Sokol)</i>	482
<i>Alena Heitlingerová, Zuzana Trnková: Životy mladých pražských žen (H. Kubátová)</i>	485
<i>Ferdinand Karlhofer, Emerich Tólos: Sozialpartnerschaft und EU (Z. Mansfeldová)</i>	487

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>K nedožitým sedmdesátinám Pavla Kohna (P. Machonin)</i>	491
<i>Zprávy z Masarykovy české sociologické společnosti (E. Rendlová)</i>	491
<i>Sociologové o evropské integraci a rozšiřování Evropské unie (M. Illner)</i>	492
<i>Konference „Ten years after – 1989-1999. A first balance“. Budapešť, 23.-25. 9. 1999. (D. Ryšavý)</i>	495
<i>European Consortium for Political Research (Z. Mansfeldová)</i>	497
<i>CITNET: Citizens In Transformation (Z. Mansfeldová)</i>	497
<i>Knihy o desátém sjezdu polských sociologů (J. Sedláček)</i>	498
<i>Založení Olomoucké obce sociologické (T. Bartošek, J. Táborský)</i>	500

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován našim časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádce, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako textový soubor ASCII, v kódové tabulce bratří Kamenických nebo Latin2, nebo jako textový soubor ANSI v kódové tabulce ISO 1250. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 22 22 17 61, (02) 22 22 00 98, 99, l. 217, 218, fax (02) 22 22 01 43, e-mail sreview@soc.cas.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscript Submission

The editors require an original and two legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the reading process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date of your manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or ANSI text-only file. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetised bibliography and basic, relevant curriculum vitae.

Geneze novodobého konzervatismu jako problém sociálních věd ve 20. století

PAVEL KOLÁŘ*

Ústav světových dějin FF UK, Praha

The Genesis of Modern Conservatism as a Problem of 20th Century Social Sciences

Abstract: This article analyses debates which have taken place in the social sciences since the 1920's concerning the genesis and character of modern European conservatism, with a special focus on Germany. It concentrates on selected analytical studies that conceived of conservatism as an historical and social phenomenon. Studies which assumed a moralising or prescriptive standpoint, thus reducing conservatism to a mere political attitude or a *Weltanschauung*, are not considered. The author adopts the typological formulations for interpreting conservatism developed by S. Huntington and K. Lenk, which distinguish between three types of approaches: socio-historical, anthropological and situational. Although the studies commented on differ considerably, all viewed the French Revolution as a decisive factor for the genesis of modern conservatism. Exploring the historical development of twentieth century theories of conservatism with the help of empirical research of the revolutionary epoch allows a more precise and contextualised understanding of such concepts. Applying any single one of these concepts is not sufficient to cover the whole spectrum of anti-revolutionary attitudes and actions, embedded as they are in often divergent national contexts. It is necessary, therefore, to locate the historical typologies of conservatism in respect to both its ideological structure as well as to its social carriers.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 4: 375-395)

Pojem „konzervatismus“ se stal frekventovanou položkou nového českého politického slovníku, který vznikl po roce 1989, aniž by se od té doby vedla serióznější diskuse o jeho obsahu. Recepce především anglosaských vzorů podepřená vydáváním výhradně programově konzervativních publikací o konzervatismu [Nisbet 1993, Scruton 1993], a naproti tomu absence prací analytických a kritických přinesla značně neúplný pohled na tuto problematiku. Proto považuji za užitečné, seznámit se také s pracemi analytickými, které berou v úvahu historickou a sociální dimenzi konzervativního myšlení a které reflektují i neanglosaské (zejména středoevropské) prostředí. To znamená poukázat také na ta pojetí konzervatismu, která zkoumají jeho historickou rozmanitost v myšlenkových kořenech, ve stylu myšlení, v politických a sociálních návrzích a požadavcích, a která zdůrazňují jeho sociální podmíněnost. Krátce, jde o to, představit ta zpracování konzervatismu, která jej nepojednávají pouze jako politický postoj – tedy přístup, který má

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Pavel Kolář, Ústav světových dějin FF UK, nám. Jana Palacha 2, 110 00 Praha 1, tel. (02) 21 61 92 54, fax (02) 21 61 92 07, e-mail pavel.kolar@ff.cuni.cz

podle mého soudu v českém prostředí stále výraznou převahu¹ – nýbrž jako historický fenomén, který je předmětem analytické historické sociální vědy.

* * *

Jen málo historických jevů přineslo v diskusích historiků, sociálních filozofů a sociologů tolik rozdílných pojetí jako právě konzervatismus.² Uspořádat tuto diskusi znamená pokusit se zorientovat v odpovědích na otázky: co je to novodobý konzervatismus a kdy se objevuje v evropských dějinách? Pro empirické badatele z toho vyplývá úkol, na základě přehledu těchto pojetí uvážít, zda je vůbec smysluplné tohoto pojmu užívat v historické analýze revoluční epochy, zda je k pochopení vývoje evropských dějin revoluční doby pojem konzervatismus nezbytný; zda by nebylo výhodnější představy a události revolučních let nekonceptualizovat a zbytečně tak různé postoje k revolučnímu dění neuzavírat do nehybných definic.

Pro lepší orientaci v nepřehledném množství literatury bude užitečné držet se typologie interpretací konzervatismu, kterou vypracovali americký politolog S. Huntington [1957] a německý politický sociolog K. Lenk [1989: 13-17].³

1. Sociálněhistorická interpretace

Konzervatismus je zde pokládán za jev vázaný na konkrétní historickou situaci evropského novověku v období přechodu od staré feudální společnosti ke společnosti moderní, za reakci tradicionalistických společenských sil na nástup novověkého osvícenského racionalismu, absolutistického státu a zejména na Francouzskou revoluci. Výhodou této definice je, že konzervatismus je zde specifickým pojmem orientovaným na určité sociální třídy, stavy a vrstvy a principy, a tak je kompatibilní s ostatními dvěma vůdčími moderními ideologiemi: liberalismem orientovaným na zájmy buržoazie a socialismem orientovaným na zájmy proletariátu [Lenk 1989: 13]. Konzervatismus je podle této definice svým úzkým sepětím se šlechtou a starým režimem jedinečným jevem. Toto sepětí ovšem předpokládá, že konzervatismus jako ideologie mizí společně se zánikem svého sociálního nositele – šlechty. Z toho vyplývá, že používání pojmu konzervatismus v dnešní demokratické společnosti je nesmyslné, neboť k ní konzervatismus zaujímá v podstatě odmítavé stanovisko. Z toho důvodu někteří autoři odmítají označovat termínem „konzervativní“ dnešní politické strany a zdůrazňují spíše jejich spojení s měšťanskou, liberální tradicí [např. Kondylis 1986: 27ff].

¹) Viz např. [Fiala 1994: 8] „...Předloženou rekonstrukci tradice konzervativního myšlení není možno chápat jako hotovou věc. Představuje však kvalitní materiál, jenž by měl být konfrontován s čtenářovými vlastními přístupy a postoji. Bude-li výsledkem takového „střetu“ přesvědčení, že existuje něco jako obecné konzervativní hledisko a že lze hovořit o bohaté tradici konzervativního myšlení, pak splnilo vydání této knihy svůj účel beze zbytku.“

²) Přehledy dosavadní diskuse podávají [Grebing 1974: 20-48, Schwentker 1986, Kraus 1989, Fritsche 1979, Garber 1989: 59-66, Kronenbitter 1994: 83-94, Elm 1988, Giddens 1994, Lenk 1994, Ribhegge 1992, Schildt 1998, Schumann 1984].

³) Obdobné dělení podává i Greiffenhagen [1971]: (1) všeobecné definice, které se objevují v encyklopediích a definice podle obsahu, (2) historické přístupy (konzervatismus pod univerzálně historickým zorným úhlem; v okcidentálně-křesťanské perspektivě; jako odpověď na osvícenství; jako odpověď na Francouzskou revoluci), (3) antropologické přístupy.

2. Antropologická interpretace

Podle této definice není konzervatismus historicky podmíněným jevem, nýbrž neměnným lidským postojem s univerzálně platnými hodnotovými řády a idejemi: konzervatismus není „závislost na tom, co bylo včera, nýbrž (...) život z toho, co platí věčně.“⁴ Toto pojetí předpokládá existenci jisté neměnné lidské přirozenosti, konstanty morální ekonomie, která je nezávislá na historických epochách a změnách. Řád či tradice jsou pokládány za „univerzální“ nadčasové hodnoty, které mohou být vlastní komukoliv bez ohledu na historickou epochu nebo na jeho sociální postavení. Hlavní argument podporující tuto definici je psychologický: je to obecný strach ze změny, jak jej popisuje např. lord Cecil: „Přirozený konzervatismus je tendence lidské mysli. Je to sklon k odporu vůči změně: pramení částečně z nedůvěry vůči neznámému a z odpovídajícího spoléhání se na zkušenost spíše než na teoretické uvažování, částečně z lidské schopnosti přizpůsobit se svému prostředí...“⁵ Součástí této argumentace je i kladení rovnítka mezi přirozeným, „normálním“ a žitým, obvyklým. Toto pojetí konzervatismu je vlastní především těm myslitelům, kteří se za konzervativce sami označují. Tak již Edmund Burke považoval anglický politický systém za zřízení, které je „v souladu s řádem světa“. Jedná se samozřejmě o ideologickou sebestylizaci: cílem požadavků konzervativců jsou stejně „minulé časy“, jisté konkrétní, historické společenské a hodnotové konfigurace, které si přejí znovunastolit.

3. Situační interpretace

Zde je konzervatismus spojen v různých historických situacích vždy s těmi společenskými silami, jejichž dosavadní mocenské postavení je ohroženo. Znamená to, že každá sociální třída se v průběhu dějin ocitá v ohrožené pozici, a proto usiluje o zachování stávajícího sociálního řádu. Konzervatismus tudíž nesčetněkrát v dějinách mění svoji argumentaci, orientuje se vždy na různé hodnoty podle toho, která společenská vrstva je právě na vrcholu. Jde tedy o historicky variabilní pojetí: konzervativní doktrína se neustále znovu a znovu formuluje, a to výhradně v krizových okamžicích stávajícího sociálního pořádku.

Předmětem tohoto kritického přehledu budou především ta zpracování konzervatismu, která s ním pracují jako s historickým jevem, nikoliv jako s univerzální antropologickou strukturou. Půjde tedy většinou o práce autorů, kteří se sami nepokládají za konzervativce a jejichž práce jsou analytické, vidící v konzervatismu výsledek jistých sociálněhistorických konstelací. Výběr studií o konzervatismu je omezen na období mezi 20. lety 20. století, kdy vyšla průkopnická práce Mannheimova, a diskusí zcela nedávnou.

Průkopnickou prací o evropském konzervatismu je habilitační spis Karla Mannheimova z roku 1926, který byl publikován nejprve ve zkrácené verzi v *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, v úplné podobě pak až v osmdesátých letech.⁶ Mannheimova zásluha spočívá především v pojmenování konzervatismu jako historicky pod-

⁴) A. E. Günther, cit. podle [Greiffenhagen 1971: 45].

⁵) H. Cecil, *Conservatism*, London 1912, s. 60, cit. podle [Greiffenhagen 1971: 46].

⁶) Název Mannheimova habilitačního spisu je *Altconservatismus: Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens*; zkráceno v *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 57, 1927, s. 68-142, 470-495; nově otištěno in: K. Mannheim, *Wissenssoziologie – Auswahl aus dem Werk*, hg. v. Kurt H. Wolff (Soziologische Texte, Bd. 28), 1964, s. 408-508; zkráceně rovněž in: [Schumann 1984: 24-75]; úplné vydání pak K. Mannheim, *Konservatismus. Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens*, hg. v. D. Kettler. V. Meja. N. Stehr. Frankfurt/M. 1984.

míněného jevu, který vznikl jako reakce na novověký racionalismus. Přitom Mannheim klade důraz nikoliv jen na jeho reaktivní povahu, nýbrž usiluje o poznání hlubších myšlenkových kořenů konzervatismu, resp. konzervativního „stylu myšlení“. Přitom odmítá metodu tradičních *Ideengeschichte* a hlásí se k metodě sociologie vědění (*Wissenssoziologie*), jejímž objektem je „vznik myšlení a jeho forem z celkového sociálněhistorického procesu“ [Mannheim 1984: 48]. Na základě toho si Mannheim vytyčil obtížný metodologický úkol, který, přes všechny jeho nedostatky, snad v dosavadním bádání nebyl překonán. Cílem nemá být podle Mannheima popsat vývoj jednotlivých myšlenkových proudů a jejich recepce, nýbrž vysvětlit, z jakých sociologických konstelací vznikl protiklad mezi přirozenoprávním a historickým, jaké sociální síly ho podporovaly a proč se objevil právě v tomto období dějin [ibid.: 50]. Mannheimovi jde o protiklad dvou světových názorů, které byly nesený rozdílnými společenskými silami.

Obdobím, ve kterém je třeba podle Mannheima vznik konzervativních proudů sledovat, je doba Francouzské revoluce. V ní dochází ke střetu dvou odlišných světónázorů: konzervativní obrana je nejprve vedena jako obsahová antiteze a posléze útočí na revoluční myšlení jako na „falešný způsob myšlení“. Poukazování na „falešnou metodu“ však podle Mannheima dokazuje, že konzervativní myšlení se neskládá pouze z historických složek, ale také, že jsou mu vlastní i některé ahistorické, přirozenoprávní tendence [ibid.: 54]. Je proto nutné se tázat, které proudy v konzervativním myšlení byly historicky spjaty s Francouzskou revolucí a které zůstaly v podstatě přirozenoprávní. Zde se má uplatnit ústřední teze, že „zásadní ideologické změny lze přičíst posunům v sociální struktuře, že každé změně na povrchu v ideologii musí odpovídat změna v základu“ [ibid.: 55]. Na tomto místě Mannheim pracuje s nejasným pojmem „ideový kosmos“, který se ovšem nedá přirovnat k jednotnému světónázoru, nýbrž je spíše množinou mnoha rozdílných světů, podle jejich rozdílných sociálních nositelů. Přeskupení sociálních vrstev tedy musí mít za následek i přeskupení tohoto kosmu idejí. Přitom nestačí upozornit na současnost vzniku sociálních a ideologických proudů, ale je třeba demonstrovat konzervativní politické kořeny jednotlivých základních kamenů tohoto myšlení. Každý z konkrétních prvků konzervativního myšlení chce tudíž Mannheim připsat jistému konkrétnímu sociálněpolitickému směru [ibid.: 55-59].⁷ Konzervativní ideologie se mění s nástupem nových sociálních vrstev na konzervativní pozice; každý „nový“ konzervatismus jednotlivé vrstvy uvádí do pohybu posun konzervativní ideologie jako celku.

Důležité je, že Mannheim omezuje svůj výklad především na styl myšlení, zatímco obsahovou stránku konzervativní ideologie nechává stranou. Otázkou tedy je, zda zmíněné sociální posuny s sebou přinášejí změny nejenom v obsahu, ale právě i ve stylu myšlení. Mannheim věří v prokazatelnost i druhé z těchto tezí [ibid.: 60] a předkládá ji ve výkladu odlišných národních vývojů v ideové i sociálně-politické oblasti v Německu, Anglii a Francii, i když jde spíš o nadhození otázek než o jejich důsledné řešení. Vznik konzervatismu v Německu označuje za čistě duchovní reakci na Francouzskou revoluci, kdy dochází k domýšlení (*Zuendedenken*) dřívějších konzervativních impulsů, mj. i podnětů anglických, zejména Burkeových. Přichází se zajímavým srovnáním, že Německo vykonalo pro konzervativní ideologii totéž, co Francie vykonala pro pokrokařské osvícenství [ibid.: 64]. Podobně jako předtím Francie, i Německo přejala a prohloubilo původní anglické vzory. Vlivem neúplné sociální struktury nedošlo v Německu narozdíl od

⁷) Tuto souvislost, přiznává Mannheim, je možné dokázat spíše nepřímou prostřednictvím adekvátnosti smyslu (*Sinnadequätheit*) než přímo kauzální souvislosti.

Anglie k syntéze konzervativní a liberální ideologie; oba směry naopak zůstaly ostře odděleny a nabyly vyhraněnějších forem.

V následující kapitole Mannheim zdůrazňuje reaktivní podstatu konzervatismu, tj. konzervatismu jako antiteze: konzervatismus nahlíží v rámci své dialektické koncepce dějin – dějiny nejsou „cyklickým uskutečňováním, byť polyfonním, jednoho základního záměru, nýbrž procesem přechodu od jednoho stavu k následujícímu (vyššímu)“ [ibid.: 70-71]. V dějinách vždy proti sobě stojí elementy pokroku (*Elemente des Werdenden*) a elementy konzervativní, což se také projevuje ve změnách „ideologického kosmu“. Vzápětí však Mannheim dodává, že přeskupení sociálních vrstev nemusí nutně vést ke štěpení světónázorů – nejedná se totiž o střet zájmů těchto vrstev, nýbrž o střet „světů proti světům“. Stejně jako liberalismus spočívá na osvícenské mentalitě 18. století, spočívá konzervatismus na mentalitě romantismu, přičemž zpracovává i principy starších období; z toho důvodu jsou sociální vrstvy nejenom nositeli ideologie, nýbrž zároveň i reprezentanty různých historických etap. Prostřednictvím sociálních vrstev tak vlastně dochází k boji mezi různými historickými etapami.

Metodologický úkol, jež si Mannheim vytyčil, však zůstal z větší části nesplněn, což platí především o nejvíce teoreticky rozpracované otázce vztahu mezi ideologií a sociálním světem. Sociálněhistorický výzkum by byl na základě této rozporuplné teorie jen stěží proveditelný. Nejvíce zaráží rozpor v okamžiku, kdy Mannheim označuje konzervatismus za zcela nový, výlučně reaktivní směr myšlení, na jiném místě ale ukazuje, že je zároveň ideologií minulých historických etap reprezentovaných jistými vrstvami. Romantickou mentalitu, která byla „humusem“ konzervativní ideologie a která se vyznačovala „teologicko-mystickými tendencemi“, by bylo lze jen sotva přiřadit k nějaké určité sociální vrstvě, která by se nějakým posunem rázem ocitla na konzervativních pozicích.

Představa jakési funkcionalistické souvislosti mezi sociálními vrstvami a změnou ideologie se jeví jako značně komplikovaná a historický výzkum by tuto teorii sotva podpořil. Směšování historické argumentace s prvky psychologickými je patrné v druhé kapitole, v níž je osvětlen protiklad mezi tradicionalismem a konzervatismem. Podle Mannheimu nejprve existoval „tradicionalismus“ jako nevědomá, univerzální psychologická konstanta, která byla ve společnosti přítomna nezávisle na dějinném vývoji již před revolucí. Tato vlastnost se vyznačovala lpěním na již existujícím a přirozeným odporem ke změně. Teprve v okamžiku, kdy byl tento „tradicionalismus“ vystaven ohrožení v podobě nástupu racionalistického myšlení a liberální ideologie, změnilo se nevědomé jednání v moderní konzervatismus, který je uvědomělým, reflexivním postojem. Zatímco jednání tradicionalistické je z hlediska Weberovy typologie jednáním reaktivním, jednání konzervativní je jednáním orientovaným na určitý smysl, který se mění s historickým vývojem. Konzervatismus je na rozdíl od subjektivního tradicionalismu „objektivní duchovní struktura“ (*objektiv-geistiger Strukturzusammenhang*). Ke vzniku tohoto objektivního konzervatismu bylo zapotřebí dvou komponent: subjektivního tradicionalismu jako duchovního předpokladu reflexe (*Reflexivwerden*) a pocitu ohrožení nástupem racionalismu a liberalismu, který tento dosud subjektivní postoj objektivizuje ve vědomé opoziční hnutí (*Gegenbewegung*). To si vytváří vlastní styl myšlení, jenž je charakterizován zejména upřednostňováním konkrétního před abstraktním, kvalitativním pojmem svobody, iracionalitou, vlastním pojmem dějin a života a organickým pojetím celku [ibid.: 111-137].

V další části práce se Mannheim obrací k vlastnímu historickému předmětu, německému *Altkonservatismus* první poloviny 19. století, v němž rozlišuje tři hlavní linie. První z nich je romantické stavovské stanovisko představované myšlením Adama Müllera, v němž dochází k vypracování koherentního ideologického celku z impulsů přejatých od Burkea a Mösera a od raných romantiků. Druhou linií je historická právní škola zastoupená Friedrichem von Savigny. Ke zpracování třetí linie, politické filozofie Hegelovy, již bohužel nedošlo.

Mannheimova práce trpí řadou nedostatků: pomineme-li nedostatky formálního rázu (těžko srozumitelný jazyk – Mannheimovou mateřštinou byla maďarština, četné nepřiliš zdařilé neologismy), pak zřejmě největší slabinou je problematický výklad vzniku historického, objektivního konzervatismu z nadčasového, subjektivního tradicionalismu. Existoval-li tradicionalismus vždy, proč konzervatismus vzniká až v po roce 1789? Neexistoval snad nikdy předtím pocit ohrožení stávajícího řádu? A co se děje s tradicionalismem po roce 1789 – rozplývá se, zaniká v konzervatismu? Směšování dvou různých rovin, roviny psychologické a roviny historické, není přesvědčivým výkladem geneze konzervatismu. Problematický je i výběr autorů, resp. jejich textů, na nichž Mannheim svoji typologii raného německého konzervatismu zakládá. Významní doboví konzervativní autoři jako Gentz nebo Rehberg či z pozdějších Görres z jeho pojednání zcela vypadávají. Nicméně přes všechny uvedené nedostatky přinesla Mannheimova práce důležité teze a formulace problémů, které tvořily páteř dalšího bádání po celé dvacáté století.

Na základní Mannheimovu tezi o vzniku konzervatismu z univerzálního tradicionalismu navázal německý historik Fritz Valjavec ve své práci z roku 1951. Valjavec se snaží tuto tezi rozpracovat v širším historickém kontextu, nikoliv, jako Mannheim, pouze na úrovni ideologie. Syntetické práci o vzniku politických směrů v Německu předcházely dvě Valjavcovy studie, jejichž těžištěm byla otázka funkce osvícenství v přechodu od pozdního absolutismu k občanské společnosti [Valjavec 1945, 1961]. V nich se Valjavec zabýval sociálním rozměrem duchovních proudů a především poukázal na rozmanitost duchovních směrů osvícenství. Jeho hlavní tezí je, že všechny moderní politické proudy mají své kořeny v osvícenství: v devatenáctém století nedochází k překonání osvícenství, ale naopak k jeho naplnění v sociálněpolitické polarizaci jeho vnitřní struktury [Valjavec 1961: 363]. Osvícenství je teoretickou základnou moderny, výchozím bodem přechodu k občanské společnosti.

Práce z roku 1951 se tedy snaží potvrdit, že rozdělení na základní politické směry 19. století mělo své základy již v osvícenství, ještě v období před Francouzskou revolucí. Již tehdy začaly krystalizovat protichůdné duchovní směry, které postupně dostávaly stále jasnější obrysy. Je to osvícenství samotné, které je rodištěm moderních politických proudů, nikoliv pouze reakce na revoluci, absolutismus nebo napoleonskou nadvládu. Tomu odpovídá i Valjavcovo tvrzení, že „středoevropský konzervatismus původně nevznikl jako výsledek střetu s *politickým* děním, revolucí, nýbrž ze střetu s *duchovním* proudem, osvícenstvím, a teprve události po roce 1789 vedly k jeho plnému rozvoji“ [Valjavec 1951: 5]. Politické proudy v období před rokem 1815 přitom nelze chápat jako strany v moderním smyslu s pevnou organizací a subjektivitou; ty se objevují pochopitelně až se zánikem absolutistické vlády a s nastolením parlamentních režimů. Přesto je nástup politických stran do parlamentního boje již veden na základě jisté diferenciaci politických proudů, jejichž kořeny sahají právě do předrevolučního období. V tomto období dochází poprvé v dějinách k formování moderní podoby politiky jakožto úsilí o prosazení určitých přání a cílů na poli veřejného života. Valjavec dokládá tuto politizaci ve třech bodech: za

prvé, vytvářejí se jisté představy o novém uspořádání společnosti, hospodářství a kultury; za druhé, za účelem uskutečnění těchto představ se tvoří skupiny stejně smýšlejících jedinců; a konečně za třetí, i když k uskutečnění těchto cílů existují pouze omezené prostředky, vytváří se vědomí možnosti působit na veřejné dění. To je proces, který je ještě barokní době zcela neznámý [ibid.: 70].

Z důvodu ideové rozmanitosti a nesystematičnosti konzervatismu je podle Valjavce vyloučeno vyložit konzervatismus na základě jedné systematické teorie, nýbrž je nutné jej popsat pomocí srovnání různých typů. Přínosem Valjavcovy práce je právě vystopování krystalizace různých konzervativních sil již před Francouzskou revolucí: odmítá tezi o konzervatismu jako o pouhé negaci revoluce, kterou zastávali předchozí badatelé. Mezi projevy předrevolučního konzervatismu řadí Valjavec např. protiosvěcenskou náboženskou publicistiku, boj proti sekularizaci, josefinismu, iluminátům a zednářům a aktivity rosenkruciánů. Nová je skutečnost, že zatímco v dřívějších desetiletích probíhal boj proti osvícenství pouze v rovině náboženské, teologické, v období bezprostředně před revolucí dostává kritika také politický obsah. Boj teologů proti nebezpečí racionalismu sílí od poloviny 18. století; zprvu omezen pouze na náboženskou rovinu, od 70. let se však již poukazuje na společenské a politické nebezpečí osvícenství a útočí se nejen na ideje, nýbrž i na jednotlivé osobnosti. Podle Valjavce tedy zprvu náboženská kritika osvícenství přerostla v kritiku politickou a následně došlo ke konkrétním akcím. K zásadnímu střetu však dochází až v období Francouzské revoluce: centrem Valjavcova výzkumu v této době bylo šíření teorie spiknutí, rozmach protirevoluční publicistiky nezávislé na státu i přímé angažmá státu v protirevolučních aktivitách. Ani v devadesátých letech však podle Valjavce ještě nedochází k formulaci samostatné konzervativní argumentace. Ta vzniká až na začátku 19. století především na základě romantické teorie [ibid.: 411].

Význam Valjavcovy práce spočívá především v tom, že se pokusila doložit Mannheimovu tezi o tradicionalismu a konzervatismu na konkrétních historických událostech, hnutích a procesech vázaných na určité sociální vrstvy a teritoriální rozmístění. Přijetí této teze a její uplatnění v sociálněhistorické realitě však s sebou přináší i nedostatky: jde zejména o povšechnou definici konzervativního postoje, která pochází právě z ideologického slovníku samotných konzervativců a lze ji chápat jako ideologické odůvodnění obrany jistých hodnot. Přebírání definice konzervatismu z argumentace konzervativců samotných je ostatně charakteristické i pro značnou část literatury o konzervatismu. Definovat pojem však nebylo Valjavcovým ústředním cílem: v první řadě se snaží ukázat, že k jistému nástupu protiosvěcenských sil dochází již před Francouzskou revolucí a nikoliv teprve jako reakce na ni, jak se do té doby tvrdilo. I když konzervatismus zůstává i ve Valjavcově podání především reakcí na osvícenství, je nazírán ve spojení s ním, v jeho neustálém střetávání se s ním; i protiosvěcenská pozice je pevně s osvícenstvím spojena. Z faktu, že politické proudy v Německu, konzervatismus nevyjímaje, existovaly v jisté podobě již před revolucí, vyplývá i Valjavcova teze o existenci samostatného německého ideového vývoje, a tudíž vyvrácení teze o „importu“ politických proudů ze Západu. Valjavec se soustředil více na výzkum šíření protiosvěcenských nálad, na protiosvěcenskou publicistiku a sociální zařazení jejích autorů a na protirevoluční politiku státu; obsah ideologie ho již zajímá méně, takže se k podrobnějším srovnávacím rozborům jednotlivých typů konzervativní argumentace – jak slibuje v úvodu – nedostává. Autoři jako Möser, Gentz nebo Rehberg a jejich vliv pak zůstávají v jeho pojednání zcela stranou.

Z Valjavcovy teze o vzniku konzervatismu ještě před Francouzskou revolucí čerpal i americký historik německého původu Klaus Epstein ve své rozměrné práci z roku 1966.

I on vychází z představy o reaktivním vzniku konzervatismu, vidí jej ale především jako výsledek politických a ekonomických zájmů jistých sociálních skupin. Na rozdíl od Valjavce není konzervatismus v Epsteinově interpretaci reakcí pouze na vývoj duchovní, resp. náboženský, ale je odpovědí na tři hlavní tendence společenského vývoje v 18. století: radikální osvícenský světonázor, hospodářský vzestup středních vrstev a vzrůst jejich politických požadavků. Smyslem konzervatismu je pak „vědomý odpor vůči promyšleným snahám progresivních sil o přeměnu společnosti ve společnost sekulární, rovnostářskou a samosprávnou“ [Epstein 1966: 5].

Pro období vzniku konzervatismu, tedy mezi lety 1770 a 1815, rozlišuje tři ideální typy konzervatismu: obránce *statu quo*, reformní konzervativce a reakcionáře. Konzervatismus však nelze ztotožnit s pouhou obhajobou *statu quo*: je možné odhalit jeho všudypřítomné jádro, které je společné všem třem typům konzervativního postoje ve všech zemích – „všeobecnou konzervativní odpověď na všeobecnou výzvu moderního progresivismu“ [ibid.: 13]. Toto jádro není systematizovanou představou o uspořádání společnosti, nýbrž jen definuje rámec, do kterého nejlépe zapadají různé typy konzervativní obhajoby. Přes vazbu konzervativní obrany na určité historické prostředí ale považuje Epstein za užitečné konstruovat ideální typ konzervatismu sloužící jako „pozadí“ fragmentární historické analýzy. Přes tuto charakteristiku považuje Epstein konzervativní postoj za historicky relativní, protože nemá, na rozdíl od progresivismu, nějaký ideální model společnosti: „Skoro se dá říci, poněkud paradoxně, že konzervatismus je statický ve svém účelu a dynamický ve své povaze, neboť se neustále přizpůsobuje historickému vývoji. Naproti tomu progresivismus je dynamický ve svém účelu a statický v povaze svých neměnných cílů. Viděli jsme, že konzervatismus nelze ztotožňovat s absolutní oddaností určitému společenskému a politickému zřízení. Lze však identifikovat obecnou konzervativní koncepci společnosti, která zůstává neměnná v nekonečném procesu přizpůsobování se historické změně. Tato koncepce je založena na přesvědčení, že lidská přirozenost zůstává v podstatě neměnná, alespoň pokud jde o její základní vlastnosti“ [ibid.: 21].

Epstein tedy líčí takový ideální typ konzervativního postoje, který je spíše ahistorický a skládá se hlavně ze všeobecných psychologických konstant, takže bychom ho v naší typologii interpretací konzervatismu zařadili nejspíš mezi antropologické interpretace. Otázkou je, k čemu tento příliš všeobecně a široce definovaný ideální typ konzervativního postoje může sloužit v historické analýze: lze ho použít nanejvýš jako prostředku k obecnému vymezení určitého stylu argumentace, zejména ve vztahu osvícenský – konzervativní. Příliš platný tento typ nebude v případě, rozhodneme-li se jej konfrontovat s teoriemi jednotlivých konzervativních autorů. V tomto smyslu není příliš šťastná ani Epsteinova typologie tří konzervativních postojů – reformní konzervatismus, obrana *statu quo*, reakce. I zde je charakteristika jednotlivých typů příliš obecná a v podstatě ahistorická, blíží se situační interpretaci konzervatismu.

Nicméně síla Epsteinovy práce nespočívá v definici pojmu, nýbrž, podobně jako u Valjavce, v reálněhistorické analýze. V hlavní části práce, která se zabývá kořeny a předpoklady německého konzervatismu, vychází Epstein zjevně z Valjavce: přejímá jeho tezi o specifčnosti německého osvícenství a o existenci artikulovaného konzervativního směru již před rokem 1789, což vykládá na základě specifických německých hospodářských a sociálních podmínek: jeho hospodářské zaostalosti, absenci silné buržoazie, ustrnulosti politického systému i specifických náboženských rozporů. Materiálním výrazem podoby německého osvícenství je „konstelace společenských sil“ [ibid.: 47-65] – každý nový

ideový proud je propojen s jistými zájmovými skupinami: ve společnosti existují síly progresivní (obchodníci, rodící se proletariát, inteligence), ambivalentní (univerzitní profesori, byrokracie, duchovní) a konzervativní (dvůr, šlechta, důstojnictvo, městský patričiát, cechovní mistři, konzervativní rolnictvo).

K objasnění samotného vzniku německého konzervatismu jako uceleného světónázoru využívá také Epstein mannheimovské teze o přechodu od tradicionalismu ke konzervatismu, ke kterému dochází až díky osvícenské výzvě: „Osvícenství donutilo konzervativně smýšlející jedince opustit nereflektovaný tradicionalismus – instinktivní a neartikulované přijímání existujícího stavu – ve prospěch explicitní a vědomé obrany společenské totality“ [ibid.: 66]. Stopy tohoto přechodu jsou zřetelné právě od 70. let 18. století, i když kritika osvícenství probíhala převážně v náboženské oblasti. K úplné přeměně však dochází až u J. Mösera. V druhé části práce se Epstein zabývá vývojem konzervatismu pod vlivem Francouzské revoluce a napoleonských válek: ukazuje společenské předpoklady slabé odezvy revoluce a silné pozice konzervativních sil (slabá střední vrstva, *Kleinstaaterei*, absolutismus, politické dědictví luterství, apolitičnost buržoazie, stagnující hospodářství) [ibid.: 434]. Jako reprezentanta revoluční fáze německého raného konzervatismu uvádí A. W. Rehberga, jehož Epstein označuje za hlavního představitele „reformního konzervatismu“. Naproti tomu zcela chybí zevrubnější výklad teorií Gentzových a jejich vlivu na německé myšlení zejména v souvislosti s jeho překladem Burkeových *Úvah*, který ovlivnil generaci romantiků v čele s Adamem Müllerem; rovněž vliv francouzských tradicionalistů není brán v úvahu. Právě tyto otázky měly být řešeny v zamýšlené druhé části díla, k jejímuž napsání pro předčasnou autorovu smrt bohužel nedošlo.

Výsledků výzkumů tří uvedených autorů využívá ve své práci z roku 1971 Martin Greiffenhagen. Výchozím bodem jeho myšlenky dilematu německého konzervatismu je dialektická závislost konzervatismu na osvícenském racionalismu: konzervatismus mohl vzniknout jedině na základě racionalismu, takže jeho struktury myšlení jsou na něm zcela závislé. Fakt, že tehdejší konzervativci racionalismus odmítali, neznamená přistoupit na tuto jejich argumentaci a nelze na něm stavět definici konzervatismu jako iracionálního ideového proudu. Ve skutečnosti používá konzervatismus stejného stylu racionální argumentace jako racionalismus s tím, že hájí své vlastní hodnoty: „Racionalismus nutí konzervatismus proti jeho vůli k racionální a defenzivní definici sebe sama, a také k používání protivníkových zbraní proti němu samému. – Ze všech konzervativních spisů vane duch racionalismu, proti kterému jsou namířeny“ [Greiffenhagen 1971: 63-64]. Podle Greiffenhagena se názor, že iracionalistická hnutí reakce se pohybují na terénu, které si dobylo osvícenství, postupně prosazuje [ibid.: 65].⁸

Ač Greiffenhagen pokládá konzervatismus za historicky podmíněný jev a v tomto smyslu se odvolává na Mannheima, je prvním autorem, který zavrhuje Mannheimovu myšlenku o přeměně nevědomého tradicionalismu ve vědomý konzervatismus. Ukazuje, že Mannheim v této tezi směšuje dvě roviny – antropologickou s historickou. Konzervativní postoj nemá naivní, nereflektovaný, nýbrž plně uvědomělý vztah k tradičnímu řádu,

⁸) Greiffenhagen se opírá zejména o [Gehlen 1949: 21, Ritter 1957: 30 a Gadamer 1965: 265]: „Nun ist freilich der Fall der romantischen Kritik an der Aufklärung kein Beispiel für die selbstverständliche Herrschaft von Tradition, in der sich das Überkommene ungebrochen durch Zweifel und Kritik bewahrt. Es ist vielmehr eine eigene kritische Besinnung, die sich hier der Wahrheit der Tradition erst wieder zuwendet und sie zu erneuern sucht...“

ke kterému se konzervativce aktivně hlásí. Greiffenhagen proto odmítá tezi o tradicionalismu, resp. prakonzervatismu, která náleží argumentaci samotných konzervativců, ve prospěch interpretace historické: „Neexistuje žádná ahistorická tendence k zachování jsoucího, která by byla základem historického jevu, jakým je konzervatismus, a kterou by bylo lze, jako nějakou lidskou vlastnost nebo sklon pokládat za motor náhlého vytvoření uvědomělého konzervatismu. Konzervatismus je stejně jako liberalismus, socialismus a další -ismy historickým hnutím a jeho vznik je stejně jako vznik jiných směrů historicky podmíněný“ [ibid.: 60-61].

Přes tvrzení o historické podmíněnosti konzervatismu je však vlastní Greiffenhagenův výklad více méně ahistorický. Již v předmluvě oznamuje, že předmětem jeho výkladu nejsou vývoj nebo proměny konzervativní argumentace, a už vůbec ne dějiny konzervativní politiky, nýbrž „...teorie německého konzervatismu. – Práce se zabývá hlavními strukturami německého konzervativního myšlení, nikoliv dějinami německého konzervatismu a dějinami německé konzervativní politiky“ [ibid.: 11-12]. Ve svém následném výhradně ideově-historickém pojednání, odůvodněném irelevancí materiálního rozsahu konzervatismu (stran, politiky apod.) na jeho ideovém rozměru,⁹ se pokouší analyzovat jisté konzervativní klíčové pojmy, které jsou trvale obsaženy v konzervativní argumentaci. Centrem Greiffenhagenova zájmu je tedy nadčasová „teorie konzervatismu“, skládající se z „ideových konstant“. Rozdíly v jednotlivých směrech a autorech Greiffenhagen obětuje ve prospěch vypracování jednotné teorie: „Náš zájem o filozofickou teorii konzervatismu vysvětluje celkový eklekticismus ve výběru autorů, tedy metodu, již se historik musí zhroutit. Existují-li však skutečně v německém konzervativním myšlení jisté konstanty, pak musí být možné jako doklad těchto základních struktur použít vedle sebe Adama Müllera a Friedricha Julia Stahla, Franze von Baadera a Arthura Moellera van den Bruck, Hanse Freyera a Arnolda Gehlena, bez ohledu na časové a mnohé jiné odlišnosti“ [ibid.: 15]. Tuto metodu Greiffenhagen volí, aby zdůraznil základní konzervativní pozici; přitom si je vědom toho, že takový systematický výklad není slučitelný s historickým postupem. Pro historický postup, který klade důraz na diferenciaci jednotlivých pozic, doporučuje formu historické monografie. Sám se možnosti vypracovat typologii konzervativních pozic vzdává.

Přes tvrzení o historičnosti konzervatismu a odmítání antropologického přístupu zůstává Greiffenhagenovo pojetí samo ahistorickým přístupem. Zkoumá výhradně ideový rozměr konzervativního hnutí, aniž by bral zřetel na to, jaké konstelace společenských podmínek tento vývoj spoluovlivňovaly – např. střet s Francouzskou revolucí, emancipačním hnutím buržoazním i dělnickým, požadavky politické i sociální rovnosti, aspekty socioekonomických změn, sblížení liberalismu a konzervatismu v druhé polovině 19. století nebo nástup moderního křesťanskosociálního hnutí. Výsledkem postupu, který tyto historické okolnosti ignoruje nebo jich používá jen zběžně a okrajově, není pevná budova „teorie konzervatismu“, nýbrž značně heterogenní směs konzervativních pozic odlišného původu, účelu i následků.

⁹) „Die politische Geschichte des deutschen Konservatismus sagt somit wenig über jene Grundströmungen, welche die spezifisch deutsche Ausformung der konservativen Ideologie bestimmen. Gewiß gibt es auch in Deutschland die Verbindung von konservativen Theoretikern und praktischen Politikern, so etwa bei Friedrich Julius Stahl oder bei der Hofkamarilla Friedrich Wilhelms IV. Aber in dem Maße, in dem Geist und Politik in Deutschland durch Jahrhunderte voneinander getrennt waren, scheint eine Beschränkung auf ‚bloße Ideen‘ erlaubt“ [ibid.: 15].

Do jiné skupiny přístupů lze zařadit možná nejkomplexnější a nejpřesvědčivější práci o novověkém evropském konzervatismu historika Panajotise Kondylise [1986]. Jde o práci, která zpochybnila řadu do té doby v konzervativním bádání přijímaných tezí a která svým jasným sociálněhistorickým založením představuje značně originální pojetí. Na rozdíl od dosavadní literatury nespatřuje Kondylis počátky konzervatismu v 18. století, ale hledá jeho kořeny již ve středověku. Neomezuje se také pouze na německý prostor, ale pojednává konzervatismus jako celoevropský fenomén. Jeho výchozím bodem je přísně historická definice konzervatismu, který charakterizuje jako „ideologický a sociálněpolitický směr, jehož cílem je zachování *societatis civilis* a vládnoucího postavení jejích horních vrstev“ [Kondylis 1986: 23]. To znamená, že konzervatismus je úzce propojen s určitými sociálními skupinami a jejich zájmy: „Dějiny konzervatismu končí společně s dějinami šlechty, což zjevně znamená, že zánik šlechty jakožto tradiční vládnoucí vrstvy musel mít také za následek zánik sociálně podmíněného a jasně definovaného konzervatismu“ [ibid.: 27]. Tím se pochopitelně obrací jak proti výkladu konzervatismu jako antropologické konstanty, tak proti tezi o vzniku konzervatismu jako reakci na osvícenství a Francouzskou revoluci. Podle Kondylise lze systematickou obranu starého režimu hledat již ve středověku v jeho teologickém výkladu *societatis civilis*. Tím vyvrací reaktivní charakter konzervativní koncepce, neboť konzervativci 18. a 19. století využili již dlouhou dobu existující myšlenkový potenciál *societatis civilis*, který přizpůsobili potřebám tehdejší situace [ibid.: 17]. Není to tedy konzervatismus, který je reakcí na osvícenský racionalismus, ale naopak, je to přirozenoprávní teorie a racionalismus, které jsou reakcí na ideologii *societatis civilis*. Z tohoto dějinného vymezení vyplývá i Kondylisova periodizace konzervatismu na dvě fáze: v první fázi (do roku 1789) šlo o boj proti novověké koncepci suverenity a královskému absolutismu, ve fázi druhé (po roce 1789), o boj proti liberální a demokratické revoluci. V sociálním a politickém smyslu je tedy konzervatismus „odporem (horních vrstev) *societatis civilis* proti jejímu rozpadu, který se objevil nejprve v podobě novověkého oddělení státu od společnosti, aby se později naplnil prostřednictvím nástupu průmyslu na místo agrárního hospodářství“ [ibid.: 23]. V tomto okamžiku také konzervatismus ztrácí svůj historický obsah a zaniká.

Konzervativní jednání je podle Kondylise orientováno na právní zásady *societatis civilis* a jejich obranu. Jde o středověký právní princip božské podstaty práva, kde je pozitivní právo pokládáno za součást neměnného božského řádu. Toto chápání práva je postupně narušováno od 16. století s nástupem moderní koncepce suverenity, a to i přesto, že se hodnotově přihlásila ke starému řádu. Moderní pojem suverenity je předpokladem utváření novověkého státu: nově definuje postavení panovníka jako absolutního vladaře nad masou rovnoprávných poddaných, vytváří *raison d'état*, která ruší dřívější jednotu náboženství a politiky a konečně klade základy k sekularizaci společnosti [ibid.: 76-78]. V ideologické rovině se protiabsolutistický konzervatismus vyznačuje několika principy, se kterými je novověký stát v rozporu: předpokladem přirozenosti hierarchické *societatis*, jednotou náboženství, morálky a politiky a kolektivním rozumem založeným na tradici a dějinách nadřazeným individuálnímu rozumu.

Období Francouzské revoluce, dosud nazírané jako „klasická“ etapa konzervatismu, interpretuje Kondylis jako „přetvoření a novou formulaci pojetí práva *societatis civilis*, které se formovalo od 16. století v rámci boje proti absolutismu“ [ibid.: 207]. Situace je podstatně nová v tom, že se změnil úhlavní nepřítel – není jím již absolutistický stát, nýbrž liberální a demokratická revoluce. Hlavní teze, jak byly formulovány v předchozím období, zůstaly v zásadě stejné. Větší důraz je kladen na kolektivní povahu společnosti

oproti novověké individualizující nauce, na monistický a polycentrický charakter státu, oproti dualismu a monocentrismu státu novověkého.¹⁰ V poslední kapitole Kondylis vyslovuje originální myšlenku o „zániku konzervatismu a rozdělení jeho dědictví“. Konzervatismus je úzce spjat se sociálními vrstvami starého režimu a s jejich zánikem také mizí z dějin. Došlo k tomu v Evropě během 19. století v procesu „modernizace konzervatismu“, tj. sblížování konzervativních vrstev s liberálním měšťanstvem. Dědictví klasického konzervatismu ve 20. století pak vidí Kondylis v korporativismu, kritice kultury a konceptu autoritativní diktatury [ibid.: 498ff].

Kondylisova práce představuje nejpersvědčivější pokus z čistě sociálněhistorických interpretací konzervatismu: její předností je zejména jasná definice a historické vymezení jevu, zdařilé skloubení sociálních dějin s ideovým vývojem, spočívající na široké pramenné základně, a v neposlední řadě i univerzální celoevropská perspektiva. Zjevné jsou však i slabiny tohoto typu interpretace – těsná závislost ideologie a světového názoru na materiálních sociálních zájmech a třídní struktuře předpokládá jistou mechanickou reflexi objektivních zájmů, jistý stupeň třídní determinace, což ovšem ne vždy musí být v souladu s motivy konkrétního sociálního jednání. Dále, ač je práce založena na velké šíři autorů a směrů, dává Kondylis přednost spíše univerzální interpretaci konzervativní ideologie, čímž se i on vzdává možnosti podrobnějšího zmapování vývoje prostřednictvím typologie. Jeho zavedení konzervatismu až kamsi do pozdního středověku působí sice přesvědčivě, podrobnou historickou analýzu však podle mého soudu spíše ztěžuje – v perspektivě středověkého teologického pojetí společnosti jako teoretického základu konzervativního myšlení se může projevit tendence podřídít názory jednotlivých autorů nebo směrů jednotné linii výkladu.

Nejzdařilejším pohledem na konzervatismus ze situačního hlediska je studie amerického politologa Samuela Huntingtona z roku 1957. Komponenty konzervativní ideologie nelze podle Huntingtona omezit výhradně na jednu z definic. Protože ideologie zdůrazňuje nezbytnost tříd a vlády ve společnosti, avšak ne již specifické formy společenské organizace, je sociálněhistorická definice nepřijatelná: neexistuje žádné přímé spojení mezi aristokracií a feudalismem na jedné straně a konzervatismem na straně druhé: „nearistokraté mohou mít za vlastní konzervativní ideologii, aristokraté si mohou přivlastnit nekonzervativní ideologie“ [Huntington 1957: 457]. Antropologická definice je zase nedostatečná proto, že vznik konzervatismu v dějinách zdaleka nebyl nahodilým jevem. Zatímco sociálněhistorická definice konzervatismus omezuje na úzkou sociální vrstvu, autonomní definice ho naopak zcela vytrhává ze sociálního procesu.

Konzervatismus je naproti tomu podle Huntingtona ideologií obrany stávajícího řádu: nikde ale není řečeno, jak tento řád má vypadat. Konzervatismus tudíž postrádá, na rozdíl od ostatních ideologií, trvale platný ideál uspořádání společnosti zahrnující dělení moci, podobu institucí a vztahy mezi hospodářskými, politickými a vojenskými strukturami [ibid.: 457]. Neexistence ideálu je pro Huntingtona důvod k odmítnutí konzervatismu jako ideologie srovnatelné s jinými: „Žádný politický filozof dosud nepopsal konzervativní utopii. V každé společnosti mohou existovat instituce, které lze konzervovat, nikde však neexistují konzervativní instituce. Absence konzervativního ideálu tak

¹⁰ Kondylis podává vývoj tohoto monistického pojetí společnosti: konzervativní teologii (boj proti deismu a panteismu), konzervativní antropologii (namířené proti tezi o racionální podstatě lidské bytosti) a konzervativní filozofii dějin (třída přirozený stav-revoluce-obnovení přirozeného stavu) [ibid.: 322ff].

nutně narušuje autonomní definici konzervatismu“ [ibid.: 458]. Ideály ostatních ideologií se sice mění, přitom ovšem zůstávají stejné jejich základní charakteristiky: podle Huntingtona jsou tudíž tyto ideologie ideologiemi vytvářejícími ideál, zatímco konzervatismus je ideologií institucionální. Přistupují-li ostatní ideologie ke skutečnosti kriticky na základě svých vlastních ideálů, pak se konzervatismus omezuje pouze na zachování určitých institucí; objevuje se výhradně v okamžicích historických krizí, kdy jsou některé instituce ohroženy.¹¹ Jsou-li odpůrci institucí odmítnuty i základní hodnoty systému, zákonitě je opouští i jejich obránci: žádná teorie vytvářející ideál nemůže být použita k dostatečné obraně stávajících institucí, a to i když tyto instituce odrážejí obecné hodnoty této ideologie. Obránci se pak musí buď vzdát své ideologie v zájmu zachování svých institucí, nebo se musí přimknout ke své ideologii s rizikem zhroucení těchto institucí [ibid.: 459]. Jsou-li obránci institucí úspěšní, pak postupně opouštějí svou konzervativní ideologii a nahrazují ji novou verzí své staré ideové teorie. Jsou-li neúspěšní, pak buď opouštějí své staré ideové premisy, nebo svou novou konzervativní ideologii. Drží-li se svých starých ideálů, pak se stávají politickými reakcionáři a zároveň radikály. Huntington tedy označuje konzervatismus za výlučně institucionální ideologii, kterou nelze poměřovat s úplnou ideologií, tj. takovou, která vytváří ideál. Dichotomie mezi konzervatismem a liberalismem, která vyplývá z aristokratické definice, proto neexistuje [ibid.: 460]. Je založena na přecenění situace na přelomu 18. a 19. století a následné snaze povýšit tuto přechodnou situaci na konstantní jev politických dějin; přes toto odlišení konzervatismu od ideologií vytvářejících ideál však Huntington odmítá i opačně extrémní kritiku, která zcela popírá jeho intelektuální význam: „Všechny ideologie nemusí být ideologiemi vytvářejícími ideál. Konzervativní teorie je odlišná od ostatních politických teorií, ale je stále ještě teorií. Konzervatismus není jen neexistence změny. Je to artikulovaná, systematická, teoretická rezistence vůči změně“ [ibid.: 461].

Vzhledem k periodizaci konzervatismu Huntington odmítá tezi o jeho vzniku v době Francouzské revoluce a proti ní staví čtyři historické projevy konzervatismu [ibid.: 463-467]. Prvním z nich byla odpověď na centralizaci státu a reformaci v 16. a 17. století. V tomto konzervativním hnutí šlo především o zachování středověkých stavovských institucí proti rostoucí moci národních monarchů. Druhým mohutným projevem konzervatismu byla reakce na Francouzskou revoluci, která znamenala největší ohrožení stávajících institucí v evropských dějinách. Konzervativní reakce byla většinou, ne však výhradně, obranou feudální, agrární společnosti proti nástupu městských středních vrstev. Nešlo však o obranu výhradně feudálních, nýbrž všech existujících institucí: různí evropští konzervativci hájili značně odlišné sociální struktury. Protirevoluční konzervatismus byl tedy spíše obranou okamžitých pozic než výsledkem inherentní povahy třídních zájmů jeho nositelů. Jako dalšími projevy konzervatismu Huntington uvádí odpor vládnoucích tříd vůči emancipačnímu úsilí nižších vrstev v polovině 19. století a konečně odpor amerického Jihu vůči volnému hospodářství a abolicionismu.

¹¹) „The conservative ideology is the product of intense ideological and social conflict. It appears only when the challengers to the established institution reject the fundamentals of the ideational theory in terms of which those institutions have been molded and created. If the challengers do not question the basic values of the prevailing philosophy, the controversy between those for and against institutional change is carried on with reference to the commonly accepted ideational philosophy. Each group attempts to show that its policies are more in accord with the common ideals than those of the other group.“ [ibid.: 456]

Podle Huntingtona tedy v případě konzervatismu nejde o ideologii inherentní, která je teoretickým vyjádřením zájmů kontinuální sociální skupiny odvozených ze základních charakteristik této skupiny a která se mění se změnami této skupiny při zachování základních charakteristik. Teorie inherentní ideologie se mění, lze nicméně hovořit o myšlenkové škole, která přetrvává. Poziční ideologie, kterou je konzervatismus, naproti tomu není výrazem žádných kontinuálních zájmů žádné skupiny, nýbrž spíše odrazem vztahů mezi skupinami. V případě konzervatismu nelze hovořit o vývoji, tradici nebo škole, neboť je pouhou paralelní reakcí na obdobné situace: „Konzervatismus je v zásadě statický. Konzervativní myšlení je repetitivní, nikoliv evoluční. Jeho projevy jsou historicky izolované a nespojitelné. Konzervatismus, ať to zní jakkoliv paradoxně, obhájce tradice, nemá sám žádnou tradici; konzervatismus, který se odvolává na dějiny, nemá sám žádné dějiny“ [ibid.: 469].

Huntingtonova situační interpretace konzervatismu, jako každá z definic, má i své vnitřní rozpory a svá rizika: zejména jde o vztah konzervativní ideologie k sociálním vrstvám – na jedné straně Huntington tvrdí, že konzervatismus je zcela nezávislý na sociální struktuře svých nositelů; to však lze prohlásit i u tzv. úplných, na ideálu založených ideologiích; na druhé straně však jednotlivé historické projevy konzervatismu vykládá jako střet zájmů sociálních skupin. Konzervatismus zcela nezávislý na sociálních skupinách by pak nebyl ničím jiným než politickým vyjádřením konzervatismu definovaného podle antropologické interpretace, tj. jako obecného odporu ke změně. Tvzení, že všechny projevy konzervatismu pramenily z efemérních konstelací, vyvolává otázku, zda nebylo např. období mezi 90. lety 18. století a řekněme 70. lety 19. století spojeno přece jenom nějakým jednotčím úsilím, s obdobnými cíli a aktivitami jistých sociálních vrstev. Pro historickou analýzu je naopak určitě nosný pojem poziční ideologie. Nelze se však spokojit s pouhým poukázáním na různorodost konzervativních pozic, ale je zapotřebí zmapovat tyto pozice, hledat jejich společné rysy v dílčích otázkách a vyvážet jejich typologie.

Z perspektivy historické sémantiky zpracoval téma konzervatismu Rudolf Vierhaus ve třetím svazku lexikonu *Geschichtliche Grundbegriffe* [Vierhaus 1982]. Jeho studie však není pouhým vystopováním dějin pojmu, nýbrž klade důraz na sociálněhistorickou podstatu konzervatismu. Také on klade počátky konzervatismu jakožto vědomého politického postoje již do období před Francouzskou revolucí, kde se vytvářel jako reakce na přirozenoprávní ideje, rostoucí vliv veřejnosti a reformy osvícených panovníků. Vierhaus se přitom neuspokojuje Mannheimovo rozlišení tradicionalismus-konzervatismus: i tradicionalismus je podle něj historicky zachytitelným jevem, takže psychologický nebo antropologický výklad nemůže být dostatečný. Nepolitické, resp. předpolitické elementy – které by Mannheim zahrnul pod termín tradicionalismus – jsou dobře historicky postižitelné: „...pramení z tradičních (kolektivních či individuálních) náboženských, morálních, estetických impulsů a materiálních zájmů, které motivují spíše k reaktivnímu než tvůrčímu jednání“ [ibid.: 532]. Z tohoto důvodu také těžiště konzervatismu leží v praxi, ne v teorii; není proto divu, že sám termín konzervatismus byl zaveden zvnějšku a nebyl používán jako sebeoznačení konzervativci samými. Přijmout antropologickou interpretaci konzervatismu – zde Vierhaus předjímá kritiku Kondylisovu – by znamenalo přijmout konzervativní sebeinterpretaci, která vydává konzervativní myšlení za myšlení orientované na „přirozený řád“. Tradicionalismus, jak jej definoval Mannheim, není podle Vierhause nezbytným předpokladem politického konzervatismu. Ten „nastoupil jako vědomý politický postoj jednotlivců a skupin, které se díky proměnám v hospodářských sociálních

a politických vztazích cítí ohrožení ve svém majetku i způsobu života a odvrácení této hrozby ztotožňují se zachováním historické kontinuity, platnosti práva a kultury“ [ibid.: 532]. Vzhledem ke společenským změnám může tento konzervatismus nabýt reakčního a zároveň radikálního charakteru. Z této složitosti vztahů vyplývá, že nějaké ostré odlišení mezi pojmy označujícími konzervativní či tradicionalistické jednání není možné.

Snaha o udržení stávajícího pořádku a varování před změnami považuje Vierhaus za součást politické tradice západního světa: konzervativní elementy se v tomto smyslu objevují od antiky po novověk. I pojmy jako *reformatio*, *renovatio* a *revolutio* označují především návrat ke starému pořádku, nikoliv emancipační nebo revoluční kvalitu. Zachování stávajícího bylo hlavní zásadou evropského právního myšlení i politické praxe, jak Vierhaus dokazuje citacemi dobových encyklopedií [ibid.: 534]. Úsilí o zachování jistých hodnot však nemusí být, zvláště v Německu, v rozporu s osvícenským pojetím politiky jako možnosti transformace: i v osvícenství (zejm. v německém) je přítomen prvek zachování fundamentálních hodnot, který byl těsně spojen s osvícenským absolutismem. Tento „osvícenský konzervatismus“ se v předrevoluční době ocitl vedle „stavovského konzervatismu“ privilegovaných vrstev. V průběhu Francouzské revoluce se zostříla politická polarizace, což se projevilo i v nárůstu množství terminologických označení různých politických pozic: pro označení protirevolučních pozic to byly pojmy „aristokraté“, „obskuranti“, „zéloti“, po vypuknutí revoluce pak „roajalisté“, „dvorská strana“, „reakcionáři“. V následujícím restauračním období se pak objevují pojmy „anti-liberalismus“, „ultraroajalismus“, „autokratismus“, „toryismus“. Do roku 1830 však žádné z těchto označení nebylo všeobecně přijato. Teprve revoluce roku 1830 – důrazem na její význam se Vierhaus odlišuje od ostatních autorů – vytváří společenské klima pro jasnější politickou profilaci [ibid.: 537]. Vierhausovo historicko-sémantické bádání ukazuje složitost pojmu konzervatismus ještě ve vyšší míře: nejde o to, že sám tento pojem nebyl historicky používán; celková pojmová roztržičnost je odrazem nepřehlednosti panující ve spektru zájmových pozic a politických postojů v revolučním období (1789-1830). Vierhausův rozbor lze interpretovat jako rezignaci na smysluplnost používání tohoto pojmu v historické analýze.

Posledním rozsáhlejším syntetickým zpracováním německého konzervatismu je práce německého politického sociologa Kurta Lenka z roku 1989. Lenk usiluje o postižení proměn především ideologických forem konzervatismu,¹² přičemž odmítá dvě krajní pozice interpretace: zatímco antropologická interpretace vede k dogmatizaci pravd konzervatismu, má čistě sociálně-historická interpretace tendenci k jeho muzealizaci [Lenk 1989: 17]. Lenkova interpretace má nejbližší k pojetí situačnímu s tím ovšem, že dějiny konzervatismu začínají podle něj až v době Francouzské revoluce. Během celého jeho vývoje mělo dojít k rozšíření a k posunu ve složení klientely konzervatismu: zprvu pouze šlechtická reakce na liberální požadavky se přeměnila v obranu buržoazie proti socialistickému hnutí, poté v oporu maloburžoazie ve zmatku moderny a nakonec zakotvila v samotném dělnictvu. Za úkol si Lenk klade zmapovat podobnosti a difference mezi klasickým a dnešním konzervatismem, a přes tyto difference a proměny „historického poza-

¹²) „Nicht nur der Tod des ‚modernen Konservativen‘ Franz Josef Strauß sollte Anlaß sein, den verschlungenen Wegen des deutschen Konservatismus nachzuspüren, dem Chameleonhaften seiner Erscheinungsformen ebenso wie seiner verschwiegene Kontinuität. Hierzu will dieses Buch eine Hilfe bieten. Zentrales Motiv ist die Darstellung der Metamorphosen und Masken seit seiner Entstehung vor etwa zwei Jahrhunderten.“ [Lenk 1989: 9].

dí“ poukázat na „revitalizovatelné komplexy motivů“, které jsou v konzervatismu se střídavou intenzitou přítomny [ibid.: 18]. Lenk odmítá Kondylisovu tezi o „smrti“ konzervatismu, protože tím by byla znemožněna jakákoliv diskuse o konzervatismu, a to v situaci, kdy se k pojmu konzervatismus či nová pravice hlásí jistá část politického spektra [ibid.: 29]. Tabuizovat současný konzervatismus, popř. jej ztotožňovat s liberalismem, jak činí Kondylis nebo Greiffenhagen, je podle Lenka přímo nebezpečné – podle něj se totiž pouze zdánlivě smířil s demokratickým systémem a nadále v sobě chová protidemokratické tendence.¹³

Klíčovou otázkou, kterou Lenk řeší, je kontinuita v obsazích konzervativních požadavků. Věřící, že „...za proměnami kulís konzervativního myšlení a jeho matoucími metamorfózami musí být ukryto tvrdé jádro, které umožňuje vůbec mluvit o konzervatismu jako o trvalém politickém jevu na přelomu epoch“ [ibid.: 30-31]. Toto jádro je tvořeno třemi axiomy, které přetrvávají po celý vývoj konzervatismu: myšlenkou transcendentní legitimace politické autority, přesvědčením o nedokonalé povaze a slabosti člověka, což vytváří nutnost pevných institucí zabráňujících anarchii a despotismu, a konečně úsilím o zachování nerovnosti a hierarchie ve společnosti [ibid.: 31-32]. Autorita je v konzervativní interpretaci vždy dána, nikoliv delegována, jako v případě demokratické ideje suverenity. Lenk upozorňuje na faktickou neoaristotelskou podstatu konzervativní sociální nauky, kde je rozum ztotožněn s řádem [ibid.: 37-39]. Povinnost, poslušnost, disciplína, oběť, to jsou klíčové ctnosti konzervativního katalogu norem. Zatímco pro liberalismus je jedinec měřítkem všech věcí, konzervatismus – po celý svůj vývoj – nezapře teokratické kořeny své doktríny [ibid.: 43].

Vývoj konzervativního myšlení Lenk dělí do následujících etap: (1) raný konzervatismus, (2) romantická politická nauka, (3) stát a společnost (Hegel, Lorenz von Stein), (4) konzervativní revoluce, (5) neokonzervatismus po roce 1945. Co se týče etap raného konzervatismu, Lenk nepřichází s žádnou novou myšlenkou. Vychází především z Mannheima a Valjavce klade kořeny konzervatismu již před Francouzskou revoluci a zdůrazňuje přitom jeho defenzivní povahu. Konzervativní hnutí revoluční doby se podle Lenka dělilo do dvou směrů – stavovského a absolutistického; jejich bližší charakteristiku však nepodává [ibid.: 57-70]. V následující části Lenk analyzuje politickou nauku ro-

¹³) „Der Irrthum einer Konservatismusforschung, die gegenwärtig davon sprechen zu können glaubt, der ‚deutsche Konservatismus‘ habe ‚resigniert‘ und sei ‚an sein Ende gekommen‘, weil er ‚als politische Potenz im Liberalismus aufgefangen sei‘ (Greiffenhagen), beruht darauf, daß hier von der ohne Zweifel längst erfolgten Durchsetzung des kapitalistischen Industriesystems her mechanistisch auf das Selbstverständnis, den ‚Überbau‘ des Konservatismus geschlossen wird. Dieser Schluß ist ein Trugschluß. Denn er geht aus von der Ausnahme, es habe seitens der Konservativen auch eine ‚rückhaltlose Bejahung‘ dieses Systems und seiner Folgekosten stattgefunden. Dies ist jedoch keineswegs der Fall. Selbst der technokratische Konservatismus der 60-Jahre mit seiner Apologie der Sachzwänge war nicht ohne weiteres ‚liberal‘, sofern man Autoren wie Freyer, Gehlen und Schelsky heranzieht. Bei ihnen gab es zwar so etwas wie eine rückhaltlose Bejahung der technischen Rationalität des Industriesystems, der Großtechnik zumal, doch war diese Ja zur Technik keineswegs identisch mit einer Akzeptanz der sozialen, moralischen und politischen ‚Begleiterscheinungen‘ fortschreitender Industrialisierung im Kapitalismus. Im Gegenteil: stets kam ihm darauf an, zu zeigen, daß als Folgekosten solch formal-technischer Rationalität und ihrer Universalisierung in fortgeschrittenen Industriestaaten Phänomene moralischer Erosion, politischen Unregierbarkeit u.ä. einträten, deren diese Systeme bei Fortschreibung ihrer liberalen Grundsätze kaum Herr werden könnten.“ [ibid.: 286]

mantismu jako další stupeň ve vývoji konzervatismu. Nástup romantiky přitom Lenk vysvětluje jako důsledek napoleonských válek a vzniku Svaté aliance, kdy se poprvé stává aktuálním spojenectví feudálních a absolutistických zájmů. V této epoše lze romantickou koncepci státu a konzervatismus považovat za synonyma [ibid.: 72]. Třetí etapu představuje především politická filozofie Hegelova: Lenk poukazuje na ty pasáže *Filozofie práva*, které vedly k reinterpretaci zásady dualismu státu a společnosti a k pravohegliánství v 19. století až po Treitschka a k romantické sociologii dvacátých let dvacátého století. Zároveň ale zdůrazňuje, že se nejednalo o nutný důsledek Hegelovy politické filozofie, jak dokazují na Hegela navazující teoretikové společnosti jako Marx nebo Lorenz von Stein [ibid.: 90-91].

Lenk se pokusil o překonání nedostatků doprovázející předcházející, především sociálně-historické interpretace; při snaze popsat konzervatismus v jeho „metamorfózách“ se nevyhnul mnohdy zjednodušujícímu výkladu: to platí např. pro nejasné ohraničení raného konzervatismu od politické romantiky nebo pro popis „proměn kulís“ a jejich vlivu na konzervativní ideologii. Lenkova práce zůstává z převážné části omezená na ideovou sféru konzervatismu, ač se v úvodu odvolává na její vazbu s jejími nositeli; toto vzájemné propojení však ponechává stranou nebo se omezuje na stručná, zjednodušující vysvětlení. Těžištěm Lenkovy práce je především upozornění na přetrvávání autoritativních elementů z doby Francouzské revoluce i v současném neokonzervatismu. Přínosem je v této souvislosti začlenění známého sporu historiků z osmdesátých let do kontextu konzervativní ideologie [ibid.: 245-252].

* * *

Je sice patrné, že existují různá historická výklady konzervatismu, nicméně v jednom zjevně existuje shoda: žádná z interpretací nezpochybňuje mimořádný význam Francouzské revoluce pro vznik evropského konzervatismu: u tradičních výkladů konzervatismu je právě revoluce událostí, která byla podnětem ke vzniku moderního konzervatismu, u těch interpretací, které vidí kořeny konzervatismu již před rokem 1789, je to opět revoluce, která formuje konzervatismus jako politický proud s jistými cíli, a konečně ty výklady, které konzervatismus datují prakticky od počátku novověku, pokládají odpověď na revoluci za jeho vyvrcholení, resp. klasickou etapu. Francouzská revoluce, bez ohledu na definici konzervatismu, sehrála mimořádnou úlohu ve formování moderní politické kultury a moderního pojetí politiky vůbec [k tomu Furet 1994, Hunt 1984, Chartier 1990]. Proto za nejvhodnější pojetí konzervatismu pro historickou analýzu považují pojem konzervatismu jako uvědomělého směru politického myšlení a jednání, který je orientován na zachování určitých socioekonomických a politických struktur a hodnotových řádů, ohrožených nástupem radikálního osvícenství a Francouzskou revolucí. Duchovní reakce na radikální osvícenství a počátky politického odporu vůči osvícenství dostávají událostmi Francouzské revoluce silný impuls i díky tomu, že revoluce usnadňuje názorové pozice tím, že jednoznačně dělí politickou veřejnost na své odpůrce a stoupence. Nicméně, o nějaké systematizované jednotné pozici se nedá mluvit: období po roce 1789 se nese jasně ve znamení plurality zájmů a názorů; proto je nevyhnutelné, zpracovat konzervatismus po roce 1789 nikoliv jako homogenní celek, nýbrž pomocí typologie různých pozic. Mannheim, jak jsme viděli, pracuje s několika typy konzervatismu. Jeho přístup se však orientuje především na otázky stylu myšlení a problematiku obsahu ponechává stranou. Pro typologický postup se vyslovuje i Valjavec, sám však systematickou typologii nepodává a zůstává u shromažďování jednotlivých postojů a jednání. Typologie konzervativ-

ních postojů, kterou zavádí Epstein, se vztahuje pouze na politickou praxi a teoretické rozdíly v ní nejsou reflektovány. Příkladem spojení obou těchto sfér je pokus J. Garbera [1979], který vyzdvihuje především společné racionální kořeny konzervativní kritiky. Garber podává tři modely konzervativní obhajoby: starostavovský funkcionalismus, pozdněabsolutistické přirozené právo a evoluční historismus. Jde o typologii, která je v historickém výzkumu dobře využitelná, neboť zahrnuje jak teoretická, tak praktickopolitická témata. Přičítat jednotlivé konzervativní autory k různým typům raného konzervativního myšlení se pokouší i G. Kronenbitter [1994: 82-94], a to na základě polaritě mezi racionálním konzervatismem, vycházejícím z přirozenoprávní, zejména kantovské teorie, a iracionalistickou politickou romantikou. Pro epochu restaurace Kronenbitter přijímá termín J. Allmayer-Becka [1959: 25-32] „gouvernementální konzervatismus“, který zdůrazňuje osvěcenské kořeny konzervatismu a racionalistický pojem státu [Kronenbitter 1994: 92]. Historickou typologii konzervatismu přináší i již zmiňovaný J. Allmayer-Beck ve své analýze rakouského konzervatismu [Allmayer-Beck 1959].¹⁴ Naproti tomu francouzský historik Jean-Paul Bled ve své práci o rakouském konzervatismu rozlišuje tři typy konzervativní pozice podle jejich postojů k ústřední vládě.¹⁵

Tento přehled základních analytických prací o novodobém konzervatismu dokládá, nakolik je otázka konzervativní obrany staré společnosti složitým problémem a jaké množství jeho různých uchopení se nabízí,¹⁶ nakolik je pro historickou sociální vědu nezbytné jasně stanovené pojmosloví. Konzervatismus je poněkud krajním příkladem konstrukce pojmu, neboť historická skutečnost jednak sama s pojmem nepracovala, jednak ani nenabízí ucelený jev, např. organizované hnutí nebo myšlenkovou školu, které by bylo možné tímto pojmem označit. Pojmy konzervatismus, konzervativní, jejich nejednoznačnost a komplexnost nás upozorňují na zdánlivě samozřejmou weberovskou nezbytnost jasné konstituce pojmu jako vůbec prvního kroku v historickém sociálním bádání.

PAVEL KOLÁŘ vystudoval historii na Filozofické fakultě UK v Praze. Je doktorandem Semináře obecných a komparativních dějin Ústavu světových dějin FF UK. V letech 1998-1999 pobýval jako stipendista na Institut für Geschichtswissenschaften, Humboldt-Universität zu Berlin; zároveň hostuje při Graduiertenkolleg „Gesellschaftsvergleich in historischer, soziologischer und ethnologischer Perspektive“. Zaměřuje se na sociální dějiny a dějiny vědy „dlouhého“ 19. století, dějiny dějepisectví a teorii historické vědy.

Literatura

- Allmayer-Beck, J.-C. 1959. *Der Konservatismus in Österreich*. München: Isar-Verlag.
Berdahl, R. 1988. *The Politics of the Prussian Nobility. The Development of a Conservative Ideology 1770-1848*. Princeton: Princeton University Press.

¹⁴) Jde o strukturální konzervatismus, jenž jakýmsi pasivním základem konzervativní obrany a mohl by se tak přirovnat k Mannheimově tradicionalismu, gouvernementální konzervatismus, romatický konzervatismus, feudální konzervatismus a konečně liberální konzervatismus a křesťanskosociální hnutí, reagující již na důsledky industrializace.

¹⁵) Bled [1988: 389-435] rozlišuje českou zemskou šlechtu, stojící na pozicích českého státního práva, provinciálně omezenou šlechtu tyrolskou a haličskou aristokracii, orientovanou na polské národní hnutí.

¹⁶) Z novějších sociálněhistorických studií o konzervatismu např. [Berdahl 1988, Schwentker 1988, Dittmer 1992, Weinzierl 1993, Green 1995].

- Bled, J.-P. 1988. *Les Fondements du Conservatisme autrichien 1859-1879*. Paris: Publications de la Sorbonne.
- Chartier, R. 1990. *Les origines culturelles de la Revolution Francaise*. Paris: Les Editions du Seuil.
- Dittmer, L. 1992. *Beamtenkonservativismus und Modernisierung. Untersuchung zur Vorgeschichte der Konservativen Partei in Preussen 1810-1848/49*. Stuttgart: Steiner.
- Elm, L. 1988. *Konservatives Denken 1789-1848/49. Darstellung und Texte*. Berlin: Akademischer Verlag.
- Epstein, K. 1966. *The Genesis of the German Conservatism*. Princeton: Princeton UP.
- Fiala, P. 1994. „Rekonstruovaná tradice konzervativního myšlení.“ Pp. 7-8 in *Konzervativní myšlení*, ed. by R. Scruton. Brno: CDK.
- Fritsche, K. 1979. „Konservatismus im gesellschaftlich-geschichtlichen Prozeß.“ *Neue Politische Literatur* 24: 1-23.
- Furet, F. 1994. *Promýšlet Francouzskou revoluci*. Brno: Atlantis.
- Gadamer, H.-G. 1960. *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*. Tübingen: Mohr.
- Garber, J. 1979. „Drei Theorienmodelle frühkonservativer Revolutionsabwehr. Altständischer Funktionalismus, spätabsolutistisches Vernunftrecht, evolutionärer Historismus.“ *Tel Aviver Jahrbuch des Instituts für deutsche Geschichte* 8, 65-101.
- Garber, J. 1989. *Spätabsolutismus und bürgerliche Gesellschaft*. Frankfurt/M: Keip.
- Gehlen, A. 1949. *Sozialpsychologische Probleme in der industriellen Gesellschaft*. Tübingen: Schriftenreihe der Akademie Speyer.
- Giddens, A. 1994. *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Grebing, H. 1974. *Aktuelle Theorien über Faschismus und Konservatismus. Eine Kritik*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Green, E. H. H. 1995. *The Crisis of Conservatism. The Politics, Economics and Ideology of the British Conservative Party 1880-1914*. London: Routledge.
- Greiffenhagen, M. 1971. *Das Dilemma des Konservatismus in Deutschland*. München: Piper.
- Hunt, L. 1984. *Politics, Culture and Class in the French Revolution*. Berkeley: University of California Press.
- Huntington, S. 1957. „Conservatism as an Ideology.“ *American Political Science Review* 51: 454-473.
- Kondylis, P. 1986. *Konservativismus. Geschichtlicher Gehalt und Untergang*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Kraus, H.-C. 1989. „Konservatismus im Widerstreit. Zur neueren Literatur über seine Geschichte und Theorie.“ *Der Staat* 28: 225-249.
- Kronenbitter, G. 1994. „Wort und Macht. Friedrich Gentz als politischer Schriftsteller.“ *Beiträge zur politischen Wissenschaft*, Bd. 71. Berlin: Duncker & Humblot.
- Lenk, K. 1989. *Deutscher Konservatismus*. Frankfurt/M: Campus.
- Lenk, K. 1994. *Rechts, wo die Mitte ist. Studien zur Ideologie. Rechtsextremismus, Nationalsozialismus, Konservatismus*. Baden-Baden: Nomos.
- Mannheim, K. 1984. *Konservatismus. Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens*. Frankfurt/1984: Suhrkamp.
- Nisbet, R. 1993. *Konservatismus: sen a realita*. Praha: Občanský institut.
- Ribhegge, W. 1992. *Konservative Politik in Deutschland: von der Französischen Revolution bis zur Gegenwart*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Ritter, J. 1957. *Hegel und die Französische Revolution*. Köln: Westdeutscher Verlag.

- Scruton, R. 1993. *Smysl konzervatismu*. Praha: Torst.
- Schildt, A. 1998. *Konservatismus in Deutschland. Von den Anfängen im 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. München: Beck.
- Schumann, H.-G. (ed.) 1984. *Konservatismus: ein Reader als Einführung*. Königstein/Ts: Athenäum.
- Schwentker, W. 1986. „Conservatism in Nineteenth and Twentieth Century German Politics.“ *Bulletin of the German Historical Institute London* 23: 3-15.
- Schwentker, W. 1988. *Konservative Vereine und Revolution in Preußen 1848/1849*. Düsseldorf: Droste Verlag.
- Valjavec, F. 1945. *Der Josephinismus. Zur geistigen Entwicklung Österreichs im achtzehnten und neunzehnten Jahrhundert*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik.
- Valjavec, F. 1951. *Die Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland*. München: Oldenbourg.
- Valjavec, F. 1961. *Geschichte der abendländischen Aufklärung*. Wien: Herold.
- Vierhaus, R. 1982. „Konservativ, Konservatismus.“ S. 531-565 in *Geschichtliche Grundbegriffe*, Bd. 3., hrsg. von O. Brunner, W. Conze und R. Koselleck. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Weinzierl, M. 1993. *Freiheit, Eigentum und keine Gleichheit: die Transformation der englischen politischen Kultur und die Anfänge des modernen Konservatismus 1791-1812*. Wien: Oldenbourg.

Summary

The term 'conservatism' has become a frequent item in the new Czech political vocabulary since 1989 without having been subjected to a serious historical and sociological analysis. The debate has been dominated by one-sided interpretations of conservatism mostly from conservative points of view (Scruton, Nisbet). The author's aim is to analyse the debate which has taken place in the social sciences during the course of the twentieth century with a special focus on Germany. It covers the Europewide character of conservatism and analyses not only its intellectual dimensions but also its social ones. Due to the considerable diversity of the reviewed contributions, a classification is adopted which divides the debate into three types of interpretations: firstly, socio-historical interpretation, which describes conservatism as an unique historical phenomenon closely bound with a specific social class – i.e. the aristocracy; secondly, anthropological interpretation, considering conservatism to be a universal anthropological constant independent of any historical epoch or social relation; thirdly, situational interpretation, according to which conservatism is but a recurrent self-defence of ruling social classes whose dominant position is under threat. The pioneering work in the field of conservatism research is Karl Mannheim's *Konservatismus* (1927), which characterised conservatism for the first time as a social phenomenon. Mannheim's work relied on a questionable but influential dichotomy between universal, unreflected traditionalism as an anthropological constant on the one hand, and historical conservatism, which is a base of rational, reflected agency, on the other. This argument was further developed by Fritz Valjavec into a thesis of the pre-revolutionary origins of conservatism, based, however, on empirical research of conservative attitudes since the 1780's. K. Epstein analyses the social and economic contexts of conservative ideology, above all in respect to the social structure of its carriers. Unlike Epstein, M. Greiffenhagen aims at reconstructing a coherent "conservative theory" consisting of several principals valid for the entire history of conservatism from the French Revolution onward. A radically socio-historical approach characterises the work of P. Kondylis. According to him, conservatism – like liberalism and socialism – is closely connected with a specific social class (the nobility). The decline of aristocratic influence in the political realm, he argues, brought about the disappearance of conservatism from history. From the point of view of the situational approach, S. Huntington denies placing conservatism, a mere defensive institutional ideology, on the level of the so-called

full “ideational ideologies,” i.e. those carrying certain ideals of social order. K. Lenk reveals the ideological masks of conservatism by placing at its intellectual core an anti-democratic doctrine that remains constant despite the transformation of its social carriers. The author concludes that, despite the heterogeneity of the conservatism concepts, all of the studies surveyed agree on the impact of the French Revolution in structuring modern conservatism. In conclusion, the author suggests, following Weber, that the empirical and theoretical richness and complexity of the twentieth-century ‘conservatism debates’ reveal the importance of concept building and typologies in socio-historical research. The use of a conceptual apparatus such as the one deployed in this study, could also benefit research of apparently less complex historical phenomena than conservatism.

❁ DEMO GRAFIE

DEMOGRAFIE 3/1999

ČLÁNKY

Milan Kučera, Miroslav Šimek: Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 1998
(Z výsledků zpracování Českého statistického úřadu)

Anna Gerylová, Jan Holčík: Střední délka života v krajích a okresech České republiky

Jan Bruthans, Dagmar Dzúrová: Úmrtnost na nemoci oběhové soustavy v České republice po roce 1989

Vladimír Srb: Obyvatelstvo Podkarpatské Rusi 1918-1938

SČÍTÁNÍ LIDU

Jaroslav Kraus: Nová doporučení ke sčítání lidu (2000)

RECENZE

Jiří Večerník, Petr Matějů a kol.: Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998
(Milan Aleš)

Angus Fraser: Cikáni (Vladimír Srb)

Květa Kalibová: Úvod do demografie (Dagmar Bartoňová)

Jozef Mládek (ed.): Demografia Slovenska (Vývoj obyvatelstva, jeho dynamika, vidiecké obyvatelstvo) (Milan Kučera)

ZPRÁVY

PŘEHLEDY

Obyvatelstvo české národnosti na Slovensku (Boris Vaňo)

Pohyb obyvatelstva ve světle nového územního členění České republiky (Přepočten za roky 1993-1998) (Miroslav Šimek)

BIBLIOGRAFIE

Budete-li se chtít blíže seznámit s některým z článků, časopis je možno zakoupit či objednat přímo v redakci –

Český statistický úřad, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8-Karlín.

Český sociální stát a jeho legitimita*

LADISLAV RABUŠIC**

TOMÁŠ SIROVÁTKA**

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

The Czech Welfare State and Its Legitimacy

Abstract: This paper deals with the problem of legitimacy of Czech social policy. Firstly, by means of data from various social surveys, it describes the gradual shift of value preferences of the Czech population from liberal to social democratic, and then analyses how the changes in Czech social policy have been accepted by public opinion and what kind of changes are required. The main conclusion is that the requirements of the Czech public are probably not too outrageous or influenced by learned paternalism. Compared with the expectations of populations of other countries, the Czech public comes out as fairly reasonable, probably realising the limitations of the state.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 3: 397-421)

Úvod

Analýzy veřejných a sociálních politik ukazují, že pro jejich formu, fungování a vývoj má v demokratické společnosti jednu z klíčových úloh veřejnost a její mínění. „Veřejné mínění je pro politický trh totéž, co poptávka konzumentů pro trh ekonomický. Dá se říci, že v demokracii je veřejná politika funkcí veřejného mínění. Politická poptávka určuje politickou nabídku,“ tvrdí Wayne Parsons [1995: 110].

Názory veřejnosti se vždy odvíjejí od hodnotových preferencí. Mínění jako vyjádřený postoj je totiž obvykle formulováno ve shodě s ideologií, která je, zjednodušeně řečeno, soustavou hodnot. Ty dávají „návod“ na to, jakým způsobem hodnotit jevy tohoto světa.

Logika těchto úvah přivedla některé autory k závěru, že systém sociální politiky, to je jeho institucionální tvar a jeho štedrost, je ovlivňován národní kulturou, jejími normami a hodnotami a že tedy různé podoby sociálního státu (welfare state) jsou dány právě odlišnými národními kulturami [viz např. Kluegel et al. 1995 nebo Jordan 1996 – převzato od Oorschota a Halmana 1998; u nás viz např. Potůček 1995]. Byť empirická data sesbíraná v různých zemích jednoznačně uvedenou hypotézu ani nevyvracejí, ani ji nečiní věrohodnou, shodneme se pravděpodobně v názoru, že postoje veřejnosti k systému sociální politiky jsou důležitým momentem. V mnoha případech to může být až moment

*) Výzkum pro tuto stat' byl realizován v rámci projektu č. 97-1-105 „Některé důsledky a účinky transformace systému sociální ochrany v České republice“ podporovaného Institutem pro humanitní vědy ve Vídni, jenž je financován Fondem rakouského kancléře pro spolupráci se střední a východní Evropou a Fordovou nadací (program *Social Costs of Transformation in Central and Eastern Europe – SOCO*).

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: doc. PhDr. Ladislav Rabušic, CSc., Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Gorkého 7, 602 00 Brno, e-mail rabu@fss.muni.cz, resp. sirovatk@phil.muni.cz

legitimační. Neplatí ovšem absolutně: i výrazná nespokojenost veřejnosti s mnoha programy sociální politiky ještě neznamená, že příslušná politická elita, vláda musí okamžitě učinit radikální změnu. Může to pro ni např. být signálem, že je třeba začít veřejnost intenzivně přesvědčovat a pro existující programy ji získat.

Největší naději na úspěch má samozřejmě taková sociální politika, která je ve shodě s převládajícími hodnotami a ideologií. V polovině roku 1998 jsme byli v české společnosti svědky významného politického jevu, kdy sociálně demokratická levice výrazně uspěla v parlamentních volbách. Takový posun ve volebním chování by se měl – logicky – také projevit určitým posunem v hodnotových preferencích. Současně by také měl vést k tomu, že česká veřejnost bude odmítat mnohé prvky české sociální politiky druhé poloviny 90. let, které přinesly v této oblasti řadu restrikcí, jež mají více příčin, částečně však souvisejí s pravovou sociálně politickou orientací, částečně s úspornými opatřeními vlády v roce 1997 i hospodářským zpomalením a poklesem v období 1997-1998.

V tomto článku ukážeme, zda k očekávaným hodnotovým posunům skutečně došlo a posoudíme, do jaké míry byly postoje české veřejnosti k substantivním politickým tématům – a aspekty sociální politiky jsou substantivním politickým tématem *par excellence* – ve shodě s výsledky volebními. Dále se zabýváme otázkou, jaké jsou představy občanů o žádoucích změnách systému sociální politiky, a které faktory zde sehrávají nejvlivnější roli při formování příslušných očekávání. Tato témata pokládáme za významná ze dvou důvodů: za prvé dlouhodobá stabilita systému sociální politiky a jeho efektivní fungování předpokládá jistou úroveň sociálního konsensu, důvěru v systém a jeho podporu občany. Za druhé spokojenost se systémem sociální politiky a s jeho účinky ovlivňuje (vedle jiných faktorů) i legitimitu sociálního a politického systému.

Ambivalence postojů vůči sociálnímu státu

Studium reakcí veřejnosti na systém sociální politiky jakož i jejich preferencí různých typů sociálního státu¹ přináší často ambivalentní výsledky. Zahraniční studie ukázaly, že zatímco postoje k obecně formulovaným otázkám vyznívají ve prospěch sociální solidarity a ve prospěch rozšíření systému sociální ochrany, takže jsou z hlediska terminologie „režimů sociálního státu“ spíše univerzalistického charakteru, postoje ke konkrétním prvkům systému přinášejí „sobecká“ a individualistická stanoviska či návrhy na řešení – jsou tedy charakteru reziduálního [srv. zvl. Ringen 1987, Kangas 1997].² Současně se ukázalo, že postoje, které se vztahují k obecným principům sociálního zabezpečení, nenacházejí jednoznačné odpovědi a jsou různorodé. Naproti tomu názory na konkrétní situace a řešení, v nichž by měly být tyto principy uplatňovány, jsou více vyhraněné. Na obecné úrovni postojů k sociální politice se totiž více projevuje vliv hodnotové, ideologické a politické orientace, zatímco v hodnoceních a preferencích konkrétních opatření jsou zohledňovány reálné potřeby a skutečné situace a zkušenosti [srv. např. Ringen

¹) Za nejvhodnější označení pro systém opatření označovaných konceptem „welfare state“ překládaným jako sociální stát pokládáme pojem „systém sociální ochrany a sociálních služeb“, což je blízké zvláště definici Potůčka [1995]. Nicméně nepokládáme rozdíl v označení za zásadní zdroj nepochopení, a proto v dalším textu budeme v zájmu úspornosti textu často používat výraz „sociální stát“.

²) Ringen [1987: 55] např. poznamenává: „Když interpretujeme veřejné mínění o sociální politice, je nezbytné rozlišovat mezi úrovní ideologie a úrovní speciálních politik – pak pozorujeme, že trendy v mínění nejsou v těchto dvou oblastech nutně konzistentní.“

1987, Svalfors 1995, Kangas 1997]. Proto také podoba konkrétní sociální politiky či některých programů sociální ochrany může být zdrojem a předmětem kritiky, i když cíle, které sledují, jsou přijímány jako legitimní [srv. Svalfors 1997]. Ambivalence se také projevuje v nekonzistenci postojů vůči různým částem systému sociální politiky: zatímco programy zaměřené k širším skupinám populace se těší tradičně široké veřejné podpoře a legitimitě, programy směřované ve prospěch marginálních skupin jsou již podporovány méně [Taylor-Gooby 1985, Ringen 1987, Pierson 1991, Cook a Barrett 1992 aj.]. De Deken [1992] a L. Musil [1995] toto zjištění vysvětlují statusovou solidaritou „lidí uprostřed“, což je ve shodě s Esping-Andersenovým zdůvodněním masové podpory principu dekomodifikace.³

Při hledání příčin postojové ambivalence k sociálnímu státu se za její hlavní zdroj považuje dvojí role, kterou lidé zastávají ve smíšeném systému moderních tržních demokracií: role občana, jemuž státní moc garantuje definovaný soubor občanských, politických a sociálních práv, a současně role subjektu tržní ekonomiky, který posuzuje zisky a náklady směny, tedy i takové směny, která vyplývá z platby daní na straně jedné a ‚konzumu‘ sociální ochrany a sociálních služeb, které poskytuje stát, na straně druhé [Taylor-Gooby 1985].

S rostoucím ekonomickým tlakem na západoevropské systémy sociální politiky se v posledních patnácti letech stále častěji volá po tom, aby se sladil požadavek na vysokou sociální účinnost s požadavkem ekonomické efektivity. Hledání vhodných nástrojů a řešení vede k omezování rozsahu univerzálních sociálních oprávnění a štedrosti dávek i služeb a k větší selektivitě a cílenosti. Tento posun ovšem dále prohlubuje výše zmíněnou postojovou ambivalenci veřejnosti, neboť se více diferencuje účast občanů na systému sociální ochrany.

Stejné tendence nacházíme i v transformujících se postkomunistických zemích.⁴ V procesu tržní transformace je ekonomický tlak na systém sociální ochrany masivní, což vede k podobným efektům jako v zemích západoevropských. Odlišným rysem je zde ovšem to, že přeměna ekonomického systému by měla – alespoň teoreticky – modifikovat orientaci sociální politiky tím způsobem, aby i ta přispěla k vytvoření tržního prostředí, tedy k posílení participace občanů na individuálním zajištění prostřednictvím účasti na trhu. Těmto tendencím ovšem neodpovídají očekávání občanů vůči garancím státu („naučený paternalismus“), která jsou nyní konfrontována se zvýšenými sociálními riziky, nejistotami a s rostoucími sociálními nerovnostmi, jakožto důsledky tržní ekonomiky. Tento rozpor je dalším zdrojem nekonzistence postojů vůči sociálnímu státu.

Při hledání faktorů, které ovlivňují postoje a preference veřejnosti vůči sociálnímu státu, jsme vycházeli z koncepce Cooka a Barretta [1992], kteří je utřídili do následujících čtyř skupin. První skupinu tvoří hodnotové orientace, které v návaznosti na ideologické a politické afiliace jsou obvykle pokládány, jak jsme se již zmínili, za základní faktory ovlivňující postoje k sociálnímu státu.

³) Esping-Andersen [1990] vysvětluje podporu sociálně-demokratického typu sociálního státu zainteresovaností středních tříd na jeho existenci a koalici dělnické třídy a střední třídy při jeho politické podpoře.

⁴) Při studiu postojů k české sociální politice srovnal zvláště práce Večerníka [1998a, 1998b] nebo výzkum *Sociální zabezpečení* VÚPSV ČR, který provedl STEM v březnu 1998 [*Sociální zabezpečení* 1998].

Druhou skupinu tvoří názory na to, kdo je oprávněn k tomu, aby přijímal sociální provize. Kritéria, podle nichž je oprávněnost definována, lze vymezit ve shodě s van Oorschotem [1997a] několika hledisky: jde za prvé o možnost kontrolovat podmínky poskytování provizí sociální ochrany, za druhé je to míra identifikace s příjemci těchto provizí, za třetí reciprocita, tedy přesvědčení, do jaké míry přispěli příjemci provizí do systému sociální ochrany či jak jsou prospěšní společnosti, za čtvrté názor na to, do jaké míry jsou příjemci těchto provizí potřební, a konečně, avšak v neposlední řadě, svou roli sehrává i názor na jejich jednání a morálku.

Třetí skupinu faktorů tvoří názory občanů na konkrétní podobu systému sociální politiky a na její účinky. Uvažovány mohou být individuální, sociální, ekonomické a morální účinky fungování systému sociální ochrany včetně dopadů na vnitřní efektivnost systému: tj. na rozsah zneužívání, ale také nevyužívání provizí. Při posuzování určitého programu nebo opatření a jejich účinků sehrávají svou roli informace o tomto programu, jakož i individuální zkušenosti lidí.

Uvedené tři skupiny názorů spolu souvisejí, neboť se zakládají na podobných obecných hodnotových preferencích. Odlišují se však zejména mírou, v níž jsou blízké realitě – tedy za prvé nakolik reagují na reálné postavení různých sociálních kategorií ve společnosti a v systému sociálního státu a za druhé na konkrétní podobu určitého systému a jeho změny. Proto jsme považovali za užitečné sledovat je v obdobné struktuře.

Čtvrtá skupina je tvořena faktorem osobního zájmu na těchto opatřeních, dávkách nebo službách. Tento osobní zájem může být ovlivněn zejména aktuální či potenciální účastí jednotlivce a jeho blízkých na opatřeních sociálního státu.

Z povahy těchto čtyř skupin faktorů vyplývá, že ony samy by měly být závislé na prvcích, které určují postavení a pozici jedince ve společnosti.

Legitimita a hodnotové posuny – doleva či doprava?

Mezi lety 1990-1998 došlo v českém veřejném mínění k významným hodnotovým posunům. Po roce 1989 byla česká veřejnost, alespoň pokud se týče jejích výpovědí ve výzkumech hodnotových preferencí, výrazně liberální a individualisticky orientovaná. Tak např. v roce 1991 preferovalo 65 % české veřejnosti svobodu před rovností, do roku 1998 se tento podíl snížil na 49 % (viz tab. 1).

Tabulka 1. Svoboda, nebo rovnost? ČR 1991 a 1998 (Podíl respondentů souhlasících s jedním z výroků – v procentech)

Výrok	1991	1998
Svoboda i rovnost jsou důležité. Ale kdybych si měl(a) vybrat jedno, nebo druhé, považoval(a) bych za důležitější osobní svobodu, která umožňuje žít svobodně a rozvíjet se bez omezení.	65	49
Zajisté svoboda i rovnost jsou důležité. Ale kdybych si měl(a) vybrat jedno, nebo druhé, považoval(a) bych rovnost za důležitější, to znamená, že nikdo není znevýhodněn a sociální rozdíly nejsou tak velké.	35	51

Pramen: Datový soubor *European Values Study*, ČR 1991
 Datový soubor *Legitimita českého sociálního zabezpečení*, Sirovátka a Rabušic, 1998-červen⁵

⁵) Reprezentativní soubor dospělé české populace starší 16 let, n = 1351, kvótní výběr. Sběr dat pro nás provedla agentura IVVM.

Podobně v roce 1991 relativně značná část české populace (45 %) souhlasila s tím, že jednotlivci (a ne stát) by měli mít více odpovědnosti v tom, aby se o sebe dokázali postarat. V roce 1998 se tento podíl snížil na 21 % (viz tab. 2).

Tabulka 2. Jednotlivci, nebo stát? ČR 1991 a 1998 (v procentech)

Výrok	Souhlas s výrokem	
	1991	1998
Jednotlivci by měli převzít více odpovědnosti, aby se o sebe dokázali postarat.	45	21
Stát by měl převzít více odpovědnosti a zajistit, aby o každého bylo postaráno.	17	24
Něco mezi tím.	38	55

Pramen: Datový soubor *European Values Study*, ČR 1991
 Datový soubor *Legitimita českého sociálního zabezpečení*, Sirovátka a Rabušic, 1998-červen

Zřetelným rysem transformace české společnosti jsou zvyšující se příjmové difference. I když po desetiletích mzdové nivelizace, kterou u nás zavedli komunisté, zdaleka ještě nebylo dosaženo funkční mzdové nerovnosti,⁶ rozdíly mezi nejvyššími a nejnižšími mzdami se prohlubují. Svědčí o tom např. decilový poměr, což je podíl mzdy v prvním a posledním decilu celkového příjmového rozložení, který se z hodnoty 2,5 v roce 1989 zvýšil na 3,7 v roce 1995, čímž dosáhl difference obvyklé v západoevropských zemích [Večerník 1998a]. Podle Hiršlových [1998] analýz se během transformačního období výrazně zlepšilo mzdové postavení pracovníků s vysokoškolským vzděláním: zatímco v roce 1988 vydělávali muži s vysokoškolským vzděláním v průměru 1,40 násobek mzdy pracovníků se základním vzděláním (u žen byl tento poměr 1,57), v roce 1997 se tyto platové rozdíly zvýšily na 2,30 u mužů a 2,11 u žen. Tím ovšem, že ve vývoji mezd došlo především k tomu, že se vyšší příjmové kategorie odtrhly od zbytku ekonomicky aktivní populace, že střední příjmové kategorie byly stlačeny k průměru [Večerník 1998a] a že reálné příjmy (očištěné od vlivu inflace) převážné většiny dělnických domácností jsou dnes výrazně nižší než koncem 80. let [Hiršl 1998], proměnily se postupně postoje české populace k otázce příjmových nerovností.

V roce 1991 bylo dvakrát více respondentů, kteří horovali pro větší pobídky pro jednotlivce, v zájmu dosažení větších příjmových rozdílů než těch, kdo si přáli vyrovnanější příjmy: zatímco vyrovnanější příjmy požadovalo 21 % respondentů, pro větší podnícení individuálního úsilí, které by bylo také lépe financováno, se vyslovilo 45 % respondentů [European... 1991].

V červnu roku 1998 již plných 82 % respondentů dospělé populace ČR považovalo dnešní rozdíly v příjmech za velké. Z jiného úhlu pohledu si navíc 70 % české veřejnosti

⁶) Funkční mzdová nerovnost vzniká v tržní ekonomice tím, že mzdy jsou závislé na profesi, kterou člověk vykonává, a ta zase závisí na kvalifikaci pracovníka. Detailní rozbor mzdové nivelizace a její postupnou diferenciaci po roce 1989 lze nalézt v pracích Večerníkových, které tento autor syntetizoval v monografii *Občan a tržní ekonomika* [1998a].

myslelo, že by příjmové rozdíly měly být menší [Sirovátka a Rabušic 1998].⁷ A 52 % respondentů považovalo v roce 1998 za důležité, aby společnost, která se chce nazývat spravedlivou, zabránila velkým příjmovým nerovnostem; za nedůležité tuto skutečnost považovalo 21 % respondentů [Sirovátka a Rabušic 1998].

Zdá se ovšem, že česká populace je citlivá především na velké příjmové nerovnosti. Večerník [1998a] konstatuje, že se z empirických dat o postojích české veřejnosti dá vyvodit, že každý nárůst příjmových rozdílů o jednotku vede přibližně k dvojnásobnému nárůstu nesouhlasu s příjmovými diferencemi. Současně ale také zjišťuje, že česká veřejnost není bezbřezě rovnostářská, neboť podíly osob, které souhlasí s názorem, že schopní lidé by měli hodně vydělávat, se v průběhu 90. let stabilně pohybovaly asi na 75 %. Velký problém v percepci mzdových i majetkových rozdílů bohužel v tom, že naprostá většina české veřejnosti vnímá své bohaté spoluobčany jako osoby, které svůj majetek nezískaly poctivým způsobem. Tento postoj zaujalo v roce 1997 plných 84 % Čechů [O názorech... 1997], a to může mít význam pro formování postojů v souvislosti s postupným zvyšováním reálných rozdílů v příjmech.

Fakt, že se u nás zvětšují reálné příjmové nerovnosti a že postupně také přibývá v populaci osob a rodin, které se subjektivně považují za chudé,⁸ může vnějškově připomínat situaci ve Velké Británii (která, zdá se, sloužila některým českým politikům v počátečních fázích transformace za vzor) v průběhu 80. let, kde v důsledku thatcherovských reforem došlo k téměř vývoji. Někteří britští analytici vyvozovali z této strategie nerovnosti závěr, že to ve veřejnosti povede k oslabení její podpory státu jako hlavního garanta sociálních jistot. Taylor-Gooby [1991] sumarizoval tyto názory do následujících čtyř možných efektů:

„S nárůstem sociálních rozdílů se zmenšují sympatie pro chudé; lidé jsou méně ochotni přispívat na sociální zabezpečení, neboť dávky z tohoto systému jdou do stále vzdálenějších sociálních skupin; zvyšující se prosperita některých vrstev povede jejich členy k tomu, že budou dávat přednost privátním formám sociálního zabezpečení; s růstem příjmů budou lidé vyžadovat větší a individuální kontrolu nad sociálními službami, které jsou jim dodávány.“ [Ibid.: 107]

Když ovšem Taylor-Gooby provedl sekundární analýzu britských výzkumů veřejného mínění, zjistil, že vyšší příjmová nerovnost v Británii nejenže neredukovala podporu sociálnímu státu, ale spíše naopak, a že se ani neobjevila tendence vyjadřovat podporu snahám privatizovat sociální stát.⁹ Jak říká: „Příjmová polarizace nevedla k sociálnímu vydělování“ [Taylor-Gooby 1991: 132].

⁷) Podobné postoje – požadující větší příjmovou rovnost zaznamenal i van Oorschot [1998] v Nizozemí v roce 1995. 62 % Holanďanů považovalo rozdíly v příjmech v holandské společnosti za velké, 55 % si přálo, aby byly menší.

⁸) V roce 1995 se 44 % české veřejnosti domnívalo, že chudých je u nás hodně, v roce 1998 se podíl respondentů s tímto názorem zvýšil na 53 % [Sociální nejistota... 1998]. Podobně v roce 1991 si 40 % českých rodin myslelo, že jsou chudá rodina [Tuček 1995], v roce 1998 se tento podíl zvýšil na 62 % [Sociální zabezpečení 1998].

⁹) The Economist ve svém hledání východisek z kritického finčního stavu sociálního zabezpečení v zemích OECD z října 1998 rovněž tvrdí, že elektorát je v těchto zemích proti privatizaci sociálního státu (jakožto možnosti, jak ulevit krizi v jeho financování). Současně ovšem tentýž elektorát odmítá i zvyšování daní [„Social...“ 1998].

Ani u nás, jak je vidět např. z tabulky 2, nezaznamenáváme ve veřejném mínění posun od péče státu k individuálním formám zabezpečení; spíše naopak je zde patrná tendence roli státu zvyšovat. Převážná většina české veřejnosti je navíc přesvědčena o tom, že systém sociálního zabezpečení je potřebný:¹⁰ vyslovilo se tak celkem 71 % respondentů v červnu 1998; názor, že tento systém je nepotřebný, zastávalo jen 7 % respondentů [Sirovátka a Rabušic 1998]. Jak se dozvídáme z jiného reprezentativního výzkumu, v témže roce si převážná většina – 79 % – myslela, že stát by měl ve své sociální politice zvýšit nebo rozšířit poskytované finanční dávky [*Sociální zabezpečení* 1998].

Důležitým indikátorem hodnotové orientace veřejnosti ve sféře sociální politiky jsou postoje obyvatelstva k možným příčinám toho, proč jsou ve společnosti chudí lidé. Při hledání příčin nouze se plných 54 % českých dospělých obyvatel v roce 1991 domnívalo, že je to kvůli jejich lenosti a nedostatku pevné vůle. Pouhých 17 % se tehdy domnívalo, že je to tím, že je v naší společnosti bezpráví.¹¹ V červnu roku 1995 jsme získali na podobnou otázku od reprezentativního souboru obyvatel ČR rozložení odpovědí, které naznačuje značný posun ve vnímání možných příčin chudoby. Zatímco pocit, že příčina chudoby je způsobena tím, že je ve společnosti bezpráví, nehrál v roce 1991 příliš velkou roli, v roce 1995 byl pocit sociální nespravedlnosti jakožto příčina chudoby velmi silný – vyjadřovalo ho 62 % českého obyvatelstva (viz tab. 3).

Tabulka 3. Možné příčiny nouze v naší společnosti. ČR 1991 a 1995 (v procentech)

Otázka

1991: Proč jsou u nás lidé, kteří žijí v nouzi? Zde jsou čtyři možné důvody. Který z nich považujete za nejdůležitější?		Podíl respondentů
Protože mají smůlu		12
Z lenosti a nedostatku pevné vůle		54
Protože je v naší společnosti bezpráví		17
Je to neoddelitelná součást pokroku		22
1995: Lidé jsou dnes chudými proto, že:		Souhlasná odpověď ¹
Mají smůlu nebo je to jejich osud		29
Jsou leniví nebo mají nedostatek vůle		35
Ve společnosti existuje sociální nespravedlnost		62
Je to nezbytná daň pokroku		30

Pramen: Datový soubor European Values Study, ČR 1991
 Datový soubor Chudoba v očích české veřejnosti, Mareš a Rabušic, 1995 (reprezentativní soubor pro dospělou populaci ČR, sběr dat provedl IVVM)

¹⁰) Obecně se u nás lidé podobně jako v jiných tržních demokraciích přiklání jednoduše k principu kolektivní sociální ochrany vůči moderním rizikům a jen v malé míře přijímají princip individuálního soukromého zabezpečení, což je ve shodě se zjištěním výzkumů zahraničních; například v Nizozemí jej vyjádřilo 65 % dotázaných [van Oorschot 1998].

¹¹) Když van Oorschot s Halmanem [1998] srovnali rozložení odpovědí na tuto otázku v různých evropských i zámořských zemích, zjistili, že Češi v nejvyhraněnější podobě obviňovali chudé z toho, že si sami mohou za svou nouzi (dokonce i častěji než respondenti američtí). A podíl těch, kteří připisovali nouzi tomu, že je ve společnosti bezpráví, byl ve srovnání s ostatními zeměmi několikanásobně nižší.

Jedním z hlavních cílů moderní sociální politiky je zabránit tomu, aby občané nežili pod hranicí chudoby. Vyspělé země se liší svou úrovní „péče“ o své občany, což se např. projevuje v tom, jak přísně jsou nastaveny hranice chudoby prostřednictvím životního minima. Je notoricky známo, že režimy sociálního státu tzv. sociálně-demokratického typu jsou celkově „šlechetnější“ než režimy reziduální. Společnost, která je svými postoji orientována levicově, by tak měla tyto postoje vyjavit i v otázce, kdo se má starat o chudé – její veřejnost by měla akcentovat péči státu na úkor péče individua a rodiny.

Česká veřejnost se ovšem z hlediska tohoto indikátoru nijak výrazně levicově neprojevuje. Jak naznačuje tabulka 4, podíly těch, kdo žádají sociálně demokratické řešení (názor, že je to povinnost společnosti), je přibližně vyrovnaný s názorem, že je to záležitost jedince či jeho rodiny, což je řešení konzervativní.¹²

Tabulka 4. Má společnost morální povinnost starat se o ty, kdo jsou chudí, nebo je povinností chudých, aby se starali sami o sebe? ČR 1995-1998 (v procentech)

Rok	Povinnost jedince či jeho rodiny		Povinnost společnosti
	1	2	3
1995	22	47	31
1996	18	42	40
1998	25	45	30

Pramen: Datový soubor *Chudoba v očích české veřejnosti*, Mareš a Rabušic, 1995

Datový soubor *Sociální nejistota...*, 1998

I přes konzervativně-liberální vyznění v tendencích názoru na péči o chudé je, domníváme se, na základě většiny zde uvedených indikátorů možno celkově konstatovat, že v průběhu 90. let došlo v názorech české veřejnosti k zřetelným ideologickým posunům. Trend je zřejmý: od sympatií k liberálním hodnotám k postupnému zaujetí postojů sociálně-demokratických. Jak říká Večerník [1998a]:

V České republice zjišťujeme poměrně značnou sympatii k liberálním hodnotám, která později slábne (s. 238) ... Význam státní ochrany a odklon od pravice se projevuje v tom, že rostoucí počet lidí je přitahován tzv. sociálně tržní ekonomikou (s. 240) ... krystalizace postojů probíhá na pozadí silící všeobecné představy o „sociálně vlivnějším“ státu (s. 242).

Podobně Vlachová a Matějů [1998] formulovali na počátku roku 1998 na základě svých výzkumů následující výpověď:

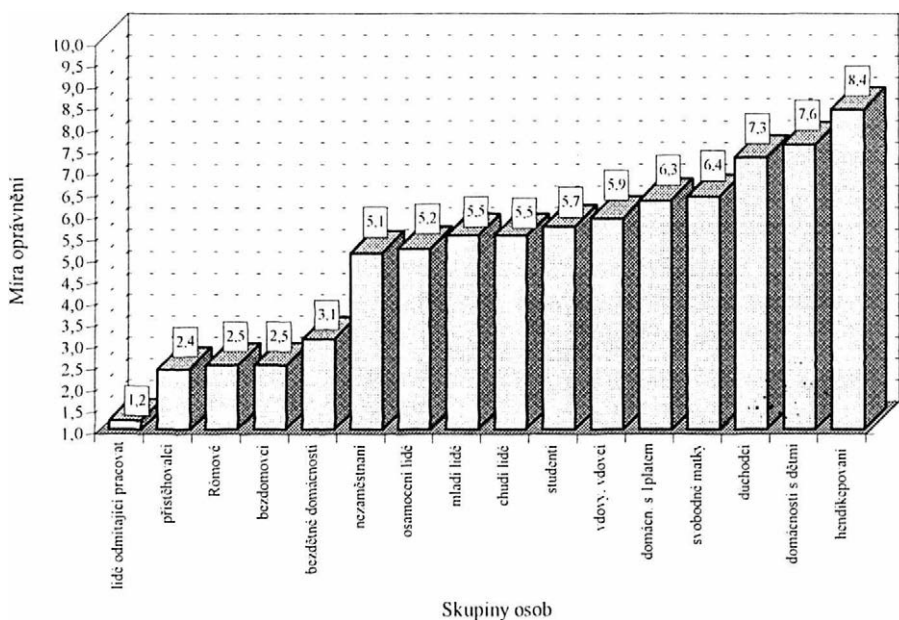
...jen menší část společnosti internalizovala hodnoty ekonomického liberalismu a je nakloněna spíše státnímu paternalismu i přesto, že v počátcích transformace byl zdánlivě akceptován liberální model ekonomiky. Dosud se zde nezrodil duch liberální společnosti oprávnění a uchoval se duch paternalistické společnosti zabezpečení (s. 164).

¹²) Konzervativní typ sociálního státu zdůrazňuje, jak známo, princip subsidiarity, tedy odpovědnosti v pořadí jednotlivce, rodina, komunita (obec), stát. Naopak liberální typ sociálního státu zdůrazňuje odpovědnost jedince.

Legitimita a oprávněnost – pro jaké sociální skupiny?

Při hledání odpovědi na otázky legitimacy sociální politiky a jejích jednotlivých opatření se musíme ptát, které skupiny obyvatel jsou veřejností vnímány jako více hodné zřetele opatření sociální politiky a které jsou tohoto zřetele méně hodné. Jak ukazuje obrázek 1, česká veřejnost má o právech sociálních skupin na sociální podporu své vyhraněné představy.

Obrázek 1. Právo na finanční pomoc od státu podle názorů veřejnosti
(Otázka: *Může se stát, že z ekonomických důvodů se budou muset sociální podpory snižovat. V takovém případě se objeví otázka, která skupina osob má na finanční pomoc od státu větší a která naopak menší právo. Míra oprávnění vyjadřuje průměr ze škály o rozsahu 1-10. Čím vyšší hodnota oprávnění, tím vyšší nárok na podpory veřejnost příslušné skupině přisuzuje.*)

Pramen: Datový soubor *Legitimita českého sociálního zabezpečení*, Sirovátka a Rabušic, 1998-červen

Tyto skupiny řadí čeští občané do tří hlavních vrstev. Nejnižší vrstvu podle jejich názorů tvoří lidé, kteří odmítají pracovat, dále přistěhovalci, bezdomovci a Romové.¹³ K nim se

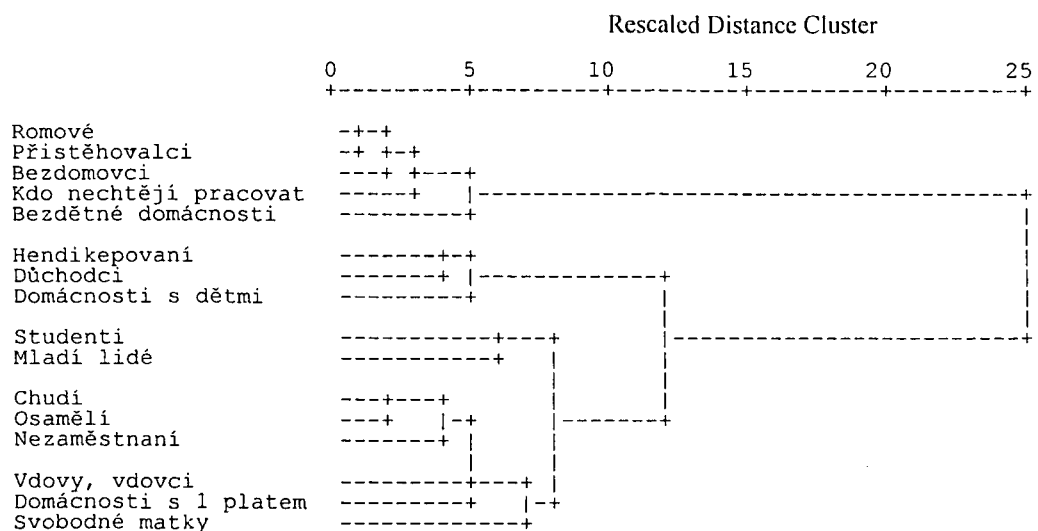
¹³) Je diskutabilní, nakolik je relevantní posuzovat oprávněnost na sociální dávky podle etnického principu a jaký význam má taková odpověď. Otázku jsme zařadili z toho důvodu, že vysoký podíl romského etnika mezi nezaměstnanými, obecně nižší úroveň příjmů na osobu v romské domácnosti v důsledku nižší ekonomické aktivity v kombinaci s průměrným vyšším počtem dětí v rodině a jejich relativně vyšší podíl mezi příjemci dávek sociální potřeby v porovnání s českým etnikem jsou obecně známým faktem (navíc často „popularizovaným“ médií). Domníváme se proto, že postoje k oprávněnosti etnika jako celku na dávky mohou do značné míry odrážet reflexi jeho

radí ještě bezdětné domácnosti. Míra oprávnění těchto skupin na dávky je z hlediska názorů české veřejnosti velmi nízká a s jistou dávkou licence bychom mohli říci, že se jedná o skupiny, na kterých leží jisté sociální stigma. Pokud by měli jejich příslušníci upadnout do situace, kdy budou potřebovat sociální podporu, nemají na ni podle mínění naší veřejnosti nárok – stav nouze si jistě zavinili především sami, takže to je jejich chyba. Jsou to tedy tzv. *undeserving poor*.

Protilehlou vrstvu, již veřejnost přiznává nejvyšší právo na sociální dávky, tvoří zdravotně hendikepovaní, domácnosti s dětmi a důchodci. To jsou v české společnosti favorité sociálních dávek, to jsou tzv. *deserving poor*. Mezivrstvu tvoří nezaměstnaní, lidé osamocení, chudí, mladí, dále studenti, vdovy a vdovci, domácnosti s jedním platem a svobodné matky. Tyto skupiny jsou veřejností vnímány tak, že jejich právo na dávku není ani silné, ani slabé. Opět s jistou licencí by se dalo říci, že jsou to skupiny, na nichž by se v sociální politice, kdyby bylo nejhůře, dalo poněkud ušetřit, aniž by to vzbudilo příliš velkou nevoli veřejnosti.

Při použití sofistikovanějšího analytického postupu – clusterové analýzy – dostaneme jemnější členění (viz obr. 2).

Obrázek 2. Dendrogram podobnosti jednotlivých skupin podle toho, jaké právo na sociální dávky jim přisuzuje česká veřejnost (*cluster analysis*)

Pramen: Datový soubor *Legitimita českého sociálního zabezpečení*, Sirovátka a Rabušic, 1998-červen

Tři hlavní skupiny, jak je patrné, zůstaly zachovány. Ovšem ona – jak jsme ji nazvali – mezivrstva – se dále člení na skupinu mladých lidí a studenty, na skupinu chudých, osamělých a nezaměstnaných a konečně na skupinu vdov, vdovců, domácností s jedním platem a svobodných matek. Na tomto obrázku je také dobře patrné, jak odlišný je první trs (cluster), tvořený Romy, přistěhovalci, bezdomovci, lidmi, kteří nechcejí pracovat a bez-

specifické sociální a ekonomické situace. Podobně van Oorschot [1997b] v Nizozemí zařadil otázku na oprávněnost sociálních dávek příslušníků různých etnických menšin.

dětnými domácnostmi, od dalších dvou, které se v určité fázi přece jenom na základě jisté podobnosti pojou.

Obrázky 1 a 2 jsou obrazem názorů české veřejnosti na míru sociálních oprávnění různých společenských skupin. Samozřejmě důležitou otázkou je i to, do jaké míry je česká veřejnost ve svých postojích k jednotlivým skupinám homogenní, a do jaké míry se ve svých postojích odlišuje v závislosti na některých svých relevantních charakteristikách. V postojích k programům sociální politiky by měla sehrávat svou roli sociální pozice respondenta, kterou budeme indikovat vzděláním a subjektivní příslušností k sociální vrstvě (vyšší, střední, nižší), dále věk respondenta, volební preference a také, jak celkově hodnotí svou nynější situaci – zdali se mu daří lépe či hůře.

Míru homogenity postojů v závislosti na těchto charakteristikách můžeme změřit různými způsoby. Jedním je měření prostřednictvím korelačních koeficientů: nízká hodnota korelace v našem případě znamená, že příslušný znak postoje nediferencuje, vysoká hodnota naopak indikuje, že postoje respondentů se v jednotlivých kategoriích příslušného znaku odlišují, a že tedy jsou si nepodobné. Výsledky ukázaly, že česká populace je ve svých názorech na míru oprávnění různých sociálních skupin k dávkám sociální podpory velmi homogenní. Korelace vzdělání s názory na to, jak velké právo mají uvedené skupiny (jejich seznam uvádí např. obr. 2) na sociální dávky, je ve většině případů blízka nule (v intervalu 0,01-0,10). Nejvyšší hodnotu korelačního koeficientu (Spearmanova ρ) jsme zaznamenali u postojů k chudým lidem, jejíž hodnota byla -0,16, což je jistý, avšak slabý náznak toho, že s růstem vzdělání se snižuje ochota přiznávat právo chudým na dávky.

Podobně nediskriminovaly ani volební preference. Všechny korelace byly opět blízke nule, největší korelace byla s postojem k chudým (0,18), což naznačuje, že praví-
coví voliči byli méně náchylní přiznat chudým právo na sociální dávky.¹⁴

Statisticky nízké byly i vztahy mezi subjektivním přiřazením se k sociální vrstvě a názorem na právo na dávky. Pouze u postojů k dávkám chudým ($\rho = -0,23$) a k osamělým ($\rho = -0,18$) se objevily hodnoty indikující opět to, že lidé, kteří se zařazují výše, přiznávali těmto skupinám nižší právo na dávky.¹⁵ Podobným způsobem nerozlišovaly ani zbylé proměnné. Věk nabyl nejvyšší korelace, avšak nízké (0,28), s postojem k dávkám důchodců, což je logické: starší lidé více přiznávali nárok na dávky důchodcům než lidé mladí. Ani to, jak se respondentům momentálně daří, příliš neovlivnilo jejich postoje k oprávněnosti dávek různých skupin. Opět jsme našli poněkud vyšší korelaci jediné s postojem k chudým (0,23).¹⁶

¹⁴) Korelace mezi volebními preferencemi a vzděláním byla 0,25 (vzdělanější volili spíše US a ODS) a mezi preferencemi a sebezřazením do třídy 0,35 (voliči US a ODS se častěji řadili k vyšší sociální třídě). Věk nekoreloval ani s volebními preferencemi – hodnota -0,19 je nízká, mladší poněkud častěji volili doprava – ani se sebezřazením (-0,17); starší respondenti se častěji přiřazují do nižší třídy.

¹⁵) To, do jaké sociální vrstvy se člověk zařadí, by mělo být výrazně ovlivňováno úrovní dosaženého vzdělání jedince. Korelace mezi vzděláním a sebezřazením do třídy (nižší, nižší střední, vyšší střední a vyšší) byla mnohem nižší, než bylo lze očekávat ($\rho = 0,35$). Tuto poměrně slabou vazbu mezi subjektivní pozicí ve společnosti (nahore, uprostřed či dole) a vzděláním zaznamenáváme v našich výzkumech opakovaně, což svědčí o přetrvávající neusazenosti vzorců české sociální stratifikace.

¹⁶) Ale to, zda se respondentům dařilo lépe či hůře, výrazně a statisticky signifikantně korelovalo se subjektivním zařazením sebe sama výše či níže v sociální stratifikaci ($\rho = 0,45$). Ti, komu se

Lze tedy vůbec určit faktory, které významně diferencují názory na oprávněnost různých kategorií? Při posuzování oprávněnosti se podle našich zjištění projevují především hodnotové orientace, ale i ty pouze ve vztahu k některým skupinám: konkrétně se jednalo o důchodce, nezaměstnané, rodiny s dětmi a osamělé matky. Solidaritu s uvedenými kategoriemi vyjadřovali především ti, kdo preferují odpovědnost státu před individuální odpovědností, a dále ti, kdo zdůrazňují, že spravedlivá společnost má eliminovat nerovnosti a chudobu odpovědností.

Můžeme tedy konstatovat, že české veřejné mínění má vcelku vytvořenou jednotnou prekonceptci o tom, které skupiny lidí jsou u nás více oprávněné k přiznání sociálních dávek, a které naopak jsou oprávněné méně. Tato prekonceptce je v podstatě homogenní a jde napříč společenským a politickým spektrem. To, že jako nehodní sociálních dávek jsou vedle těch, kdo nechťejí pracovat, označováni také Romové, přistěhovalci a bezdomovci, naznačuje, že takto se v české kotlině chápe podtřída neboli *underclass*.

Legitimita a realizované změny v sociální politice: přijetí, či odmítání?

Mezi roky 1992-1996 došlo v českém systému sociální politiky k významnému posunu, jenž lze nejprůkaznějším způsobem sledovat v oblasti sociálních dávek. Jako důsledek liberální politiky omezování výše dávek a jejich dostupnosti na jedné straně, ale také v důsledku postupného růstu reálných mezd na straně druhé podíl sociálních příjmů na čistém peněžním příjmu domácností, kde přednostou je ekonomicky aktivní, resp. zaměstnanec, viditelně poklesl; nejvíce přitom poklesly dávky směřované k rodinám s dětmi.¹⁷

Tabulka 5. Podíl sociálních příjmů domácností zaměstnanců na celkovém čistém peněžním příjmu domácností – průměry na osobu v procentech

	1989	1992	1996
Sociální příjmy celkem (jako podíl z čistého peněžního příjmu)	13,5	13,6	10,7
z toho dávky sociálního pojištění:	7,2	5,6	6,1
důchody a nemocenské dávky včetně mateřské dovolené	7,2	5,4	5,9
podpora v nezaměstnanosti	-	0,2	0,2
z toho dávky rodině:	6,3	8,0	4,6
přídavek na dítě	5,7	3,6	2,3
sociální příplatek (SVP)	-	3,1	0,6
ostatní dávky SSP (příspěvek na bydlení, na dopravu aj.)	-	-	0,3
dávky sociální potřebnosti	-	0,02	0,1
ostatní sociální dávky (zahrnuje zvláště rodičovský příspěvek)	0,6	1,3	1,3
Daň a sociální pojištění (v poměru k čistému peněžnímu příjmu)	16,5	19,2	23,4
Sociální příjmy mínus daň a sociální pojištění	-3,0	-5,6	-12,7

Pramen: ČSÚ, speciální statistiky na základě rodinných účtů, vlastní výpočty

momentálně dobře daří, se systematicky zařazovali do vyšších vrstev, ti, kdo si nevedou dobře, se umísťovali do vrstev nižších. V tomto ohledu se odhaluje celá bída povědomí české veřejnosti o sociální strukturovanosti společnosti – nahoru se prostě zařazují ti, kdo jsou momentálně blahobytní. Tato korelace vydržela i test na falešnou korelaci, neboť ani po zavedení vzdělání, ani po zavedení věku se její hodnota v podstatě nezměnila.

¹⁷⁾ S ohledem na snížení nároku na přídavek na dítě z hranice 3,0 na 2,2 násobku životního minima domácností lze očekávat další pokles sociálních příjmů v roce 1998, a to i navzdory zavedení nových dávek, jako je příspěvek na teplo a na nájemné.

Naproti tomu z hlediska poměru odvodů a daní na straně jedné a čistého peněžního příjmu domácnosti na hlavu na straně druhé se zvýšilo průměrné zatížení domácností zaměstnanců odvody a daněmi, což již méně odpovídá deklarované liberální politice (viz tab. 5).

Současně se v celém transformačním období výrazně zvýšila zaměřenost sociálních dávek k nižším příjmovým skupinám (viz tab. 6) s tím cílem, aby při růstu nerovností a omezování sociálních provizí byla zajištěna jejich ochrana před poklesem příjmu pod hranici životního minima.¹⁸

Tabulka 6. Sociální příjmy v domácnostech zaměstnanců: podíl kvintilových příjmových skupin na celkových vyplacených sociálních příjmech všech domácností (podle příjmu na osobu v domácnosti)

Kvintily	1.	2.	3.	4.	5.	celkem
1989	17,8	17,0	16,8	19,6	28,8	100,0
1992	22,3	19,1	20,6	20,4	18,6	100,0
1996	22,4	18,3	18,8	21,2	19,4	100,0

Pramen: ČSÚ, speciální statistiky na základě rodinných účtů, vlastní výpočty

Tato cílenost dávek měla ovšem – jak vyplývá z tabulky 6 – v letech 1992-1996 jeden nezamýšlený efekt: poněkud se zvýšil podíl na sociálních dávkách u nejvyšší příjmové skupiny (skupina s příjmy v nejvyšší kvintilové skupině) a poklesl podíl na dávkách střední příjmové skupiny (třetí kvintil). Tato redistribuce vyplynula z toho, že střední vrstvy přišly o část dávek vztahených k dětem, zatímco vyšší příjmové vrstvy ani předtím tento typ transferů ve větším rozsahu nepobíraly. Důchody a nemocenské dávky se v těchto vyšších příjmových skupinách zaměstnanců snížily již v období 1989-1992. Kromě toho ve srovnání s rokem 1989 v relaci k čistým peněžním příjmům poklesl i průměrný objem nemocenských a dalších dávek.

Větší cílenost sociálních dávek k nižším příjmovým kategoriím se projevila v období 1989-1996 také v domácnostech důchodců (viz tab. 7).

Tabulka 7. Důchody v domácnostech důchodců: podíl kvartilových příjmových skupin na celkových vyplacených důchodech podle průměrného důchodu na osobu v domácnosti

Kvartily	1.	2.	3.	4.	celkem
1989	18,2	22,5	26,5	32,8	100,0
1992	19,9	23,1	25,7	31,3	100,0
1996	21,0	24,1	26,4	28,5	100,0

Pramen: ČSÚ, speciální statistiky na základě rodinných účtů, vlastní výpočty

Tyto posuny v zaměřenosti sociálních dávek vyvolávají pochopitelně řadu otázek: Jak toto omezení výše sociálních dávek a posuny v jejich cílenosti ovlivnily hodnocení účinků tohoto systému? Jsou tyto změny přijímány jako legitimní? Je systém cílených dávek

¹⁸) Tento cíl byl deklarován jako hlavní zásada rekonstrukce systému státní sociální podpory a byl v podstatě dosažen (diskuse může být spíše o nákladech a vedlejších důsledcích).

vnímán jako adekvátní potřebám příjemců? Naplňuje funkci sociální ochrany? Je chápán jako spravedlivý?

Analýza relevantních českých výzkumů na toto téma ukazuje, že v hodnocení soudobého českého systému sociální politiky se projevuje jednak silný celkový negativní trend, jednak značná diferencovanost hodnocení ve vztahu k jednotlivým částem sociálního systému. Jak již konstatoval Večerník [1998a], česká veřejnost je (stejně jako každá populace) k úrovni sociální politiky poměrně kritická. Z jeho analýz vyplývá, že podíl lidí, kteří považují sociální dávky za nedostatečné, se pohybuje od konce roku 1991 stabilně nad 70 %. Výzkum VÚPSV a STEM z března 1998 zaznamenal, že opatření v sociální politice nepovažuje za dostatečné 77 %. Náš výzkum z června 1998 navíc zjistil, že 59 % české populace je se současným systémem sociálního zabezpečení nespokojeno, spokojenost vyjádřilo pouze 10 % respondentů [Sirovátka a Rabušic 1998], avšak v Nizozemí bylo například zjištěno při stejné položené otázce 32 % nespokojených [van Oorschot 1998], takže se zdá, že míra kritičnosti naší populace vůči úrovni sociální politiky je mimořádná.

Podobnou nespokojenost zjišťujeme i tehdy, když použijeme jiného ukazatele a ptáme se české veřejnosti, jak vláda přihlíží při přeměně ekonomiky k sociální situaci občanů. Na konci roku 1994 zvolilo odpověď „nedostatečně“ 66 % respondentů, v polovině roku 1997 to bylo 70 % a v dubnu roku 1998 již 74 % [*Hodnocení...* 1998].

Při upřesnění jednotlivých aspektů tohoto celkového negativního hodnocení sociální politiky občany jsme dále zjistili, že 66 % z nich považuje tento systém za nákladný, 61 % za špatně spravovaný, 59 % za nespravedlivý, 52 % uvádějí, že poskytuje příliš nízké dávky a 49 % občanů uvádí, že podle jejich názoru nepřispívá k eliminaci chudoby. Tento poslední podíl je překvapivý s ohledem na prvořadý cíl české sociální politiky – zaměřit dávky tak, aby se dařilo eliminovat chudobu. Je ovšem v souladu s celkovým sociálním klimatem české společnosti a jeho subjektivní chudobou.

Hodnocení úrovně sociální politiky státu je ovšem už méně jednotné, když se občanů dotážeme, jak se tato úroveň projevuje vůči různým skupinám občanů: zdali je péče státu dostatečná, nebo nedostatečná. Při tomto způsobu hodnocení české opatření sociální politiky se vydělují tři kategorie (viz tab. 8).

První kategorií jsou mladé rodiny a rodiny s více dětmi. Starost státu věnovaná mladým rodinám a rodinám s více dětmi je hodnocena převážnou většinou české veřejnosti jako nedostatečná.¹⁹ Druhou skupinu tvoří invalidé a osamělé matky, kde velká část veřejnosti hodnotí starost státu jako nedostatečnou. Třetí skupinu pak tvoří ti, u nichž je negativní hodnocení starosti státu nejnižší: veřejnost sem zařadila drogově závislé, nemocné AIDS (u nich ovšem poměrně vysoký podíl nedokázal posoudit), důchodce a Romy. Starost věnovaná Romům, drogově závislým a nemocným AIDS je dokonce vnímána jako přehnaná.

Je zřejmé, že podobnost tohoto rozložení s rozložením názorů na práva různých skupin na dávky (viz obr. 1 a 2) není náhodná. Obě hodnocení se navzájem ovlivňují a prolínají a souvisejí s již výše zmíněnou prekonceptí, která říká, kdo je oprávněn neboli

¹⁹⁾ I toto zjištění je ve shodě s jinými výzkumy. Například výzkum STEM a VÚPSV ČR [*Sociální zabezpečení* 1998] zjistil, že 63 % respondentů hodnotí perspektivy mladých lidí u nás jako špatné nebo spíše špatné a 88 % respondentů hodnotí jako špatné nebo spíše špatné možnosti mladých získat bydlení.

kdo je hoden zřetele a kdo hoden není. Důvodem vysokého podílu názorů, že stát se nedostatečně stará o rodiny, je podle našeho názoru to, že veřejnost negativně vnímá snižování sociálních dávek rodinám s dětmi, k němuž došlo v uplynulých letech, jakož i rezignaci státu na rodinnou politiku.

Tabulka 8. Úroveň politiky státu vůči definovaným skupinám občanů
Jak se dnes stát stará o některé skupiny občanů? (v procentech)

	nedostatečně nebo vůbec ne	nevím
mladé rodiny	86	2
rodiny s více dětmi	75	5
invalidé	66	11
osamělé matky	45	19
nezaměstnaní	30	5
drogově závislí	14	17
nemocní AIDS	13	31
důchodci	12	2
Romové	6	3

Pramen: Sirovátka a Rabušic 1998

Protože kritérium oprávněnosti silně ovlivňuje i hodnocení legitimacy sociální politiky, musíme se při hledání odpovědi na otázku o legitimitě české sociální politiky zajímat nejen o to, které sociální skupiny si podle veřejného mínění sociální dávky zaslouží, a jak se stát o tyto skupiny stará, ale také o adekvátnost sociální politiky podle újeji definované funkce sociální ochrany. Musíme se tedy, řečeno jinými slovy, také ptát, jak jsou dávky adekvátní ve vztahu k potřebám, které mají uspokojit, nebo ve vztahu k rizikům, která mají eliminovat.

Naše data z června 1998 napovídají, že sociálně ochranná funkce sociálního systému podle hodnocení občanů většinou selhává. Většina sociálních dávek – byť v různé míře – je poměrně značnou částí občanů hodnocena jako neadekvátní potřebám jejich příjemců. Výjimkou je starobní důchod, příspěvek na bydlení a vdovský důchod, jejichž hodnocení není tak příkré (viz tab. 9). Zde se pravděpodobně odrážejí reálné posuny ve výši dávek a v jejich dostupnosti, které jsou výsledkem úprav, jež proběhly v letech 1989–1997. Když u jednotlivých dávek srovnáme míru náhrady k čisté mzdě, zjistíme, že v letech 1990 až 1997 došlo k největšímu poklesu v úrovni životního minima, a tedy i k poklesu dávky sociální pomoci, a dále v dávkách v nezaměstnanosti a nemocenských dávkách. Průměrné důchody naopak poklesly relativně méně.²⁰

Z dat tabulky lze vyčíst jeden důležitý moment. Jakmile občané hodnotí, do jaké míry umožňují dávky české sociální politiky pokrývat potřeby jejich příjemců, do hry

²⁰⁾ Z tohoto hlediska došlo k poklesu míry náhrady u životního minima jednotlivce z 55 na 36 % průměrné čisté mzdy, u životního minima pro čtyřčlennou domácnost ze 181 na 114 %, u dávky v nezaměstnanosti z 57 na 31 %, u nemocenské za 1 měsíc nemoci z průměrné mzdy z 88 na 65 %, a konečně u průměrného starobního důchodu z 64 na 58 %. Dostupnost přídatku na dítě a sociálního příplatku byla omezena podle výše příjmu domácnosti. Snižování poměru náhrady životního minima ke mzdě mělo dopad i na relativní pokles rodinných dávek, které se z výše životního minima odvozuji.

vstupuje osobní zkušenost, která do jisté míry překrývá hledisko oprávněnosti jednotlivých kategorií příjemců.

Tabulka 9. Adekvátnost sociálních dávek
Jak podle Vašeho názoru mohou lidé pokrýt své naléhavé potřeby s pomocí dávek? (v procentech)

	velmi obtížně nebo obtížně	nevím
sociální pomoc	56	12
nemocenská	56	9
přídavek na dítě (a sociální příplatek)	56	11
podpora v nezaměstnanosti	55	11
invalidní důchod	52	19
rodičovský příspěvek	46	25
starobní důchod	38	7
příspěvek na bydlení, nájem, teplo	37	35
vdovský důchod	29	29

Pramen: Sirovátka a Rabušic 1998

Legitimita a individuální zájem: jsou postoje diferencované?

Při analýze legitimacy sociální politiky je nutné vědět, jak veřejnost tento systém vnímá, jaké má z něj pocity. Proto jsme respondentům položili otázku: *Jaké jsou vaše pocity ve vztahu k současnému systému sociálního zabezpečení?* V jejím rámci bylo respondentům nabídnuto devět protikladných adjektiv charakterizujících systém. Póly byly umístěny na pětistupňovou škálu. Výsledky přináší tabulka 10, z níž jasně vyplývá, že pocity jsou v mnoha ohledech značně kritické.

Při hledání zdrojů variability v těchto postojích jsme vycházeli z toho, že postoje k sociální politice souvisejí s očekáváním občana jako spotřebitele jejích provizí, ale také jako plátce těchto provizí. Z tohoto důvodu jsme v našem výzkumu legitimacy sociální politiky sledovali jako důležitý – a podle našeho názoru i vysvětlující – znak: účast respondentů na dávkách.²¹ Kromě toho se také dalo předpokládat, že hodnocení sociální politiky bude souviset s tím, jak respondenti vnímají svou vlastní ekonomickou situaci a – samozřejmě – jaké jsou jejich politické preference.

Naše předpoklady se potvrdily jen částečně. Hodnocení aktuální sociální politiky státu bylo – ve shodě s hypotézou – středně silně asociováno s majetkovou situací individua a s politickými preferencemi. Souviselo s celkovým hodnocením systému, s hodnocením jeho spravedlnosti, výše dávek a správy systému. Naproti tomu názor na nákladnost a složitost systému byl uniformně negativní – převažuje názor, že systém české sociální politiky je nákladný a složitý. Totéž platí o názoru na jeho potřebnost, neboť celkově převažuje názor, že systém potřebný je. Detailněji celou situaci ilustruje tabulka 11.

²¹) Byla indikována zjištěním, zda respondent je v současné době nebo byl v minulých pěti letech osobně účasten či v blízké budoucnosti očekává osobní účast na dávkách sociální pomoci, dávkách v nezaměstnanosti či invalidního důchodu; nesledovali jsme tedy účast na běžných dávkách, jako je nemocenská či rodinné přídavky, na nichž se podílí téměř každý.

Tabulka 10. Pocity respondentů ve vztahu k systému sociálního zabezpečení

Pocity ze systému:	%*
je potřebný	71
je nepotřebný	7
je v mém zájmu	37
není v mém zájmu	30
pocity – kladné	16
pocity – záporné	48
je spravedlivý	9
je nespravedlivý	59
je dobře spravovaný	8
je špatně spravovaný	61
dává vysoké dávky	6
dává nízké dávky	52
je jednoduchý	6
je složitý	69
je levný	3
je nákladný	66
jsem s ním spokojen	10
jsem nespokojen	60

*) V každé bipolární kategorii tvoří dopočet do 100 % odpovědi umístěné na střed škály

Pramen: Sirovátka a Rabušic 1998

Tabulka 11. Korelace pocitů ve vztahu k systému sociálního zabezpečení s osobní zkušeností se sociálními dávkami, volebními preferencemi, sebezapařením do sociální třídy a sebehodnocením své životní situace (koeficienty Spearmanova ρ)

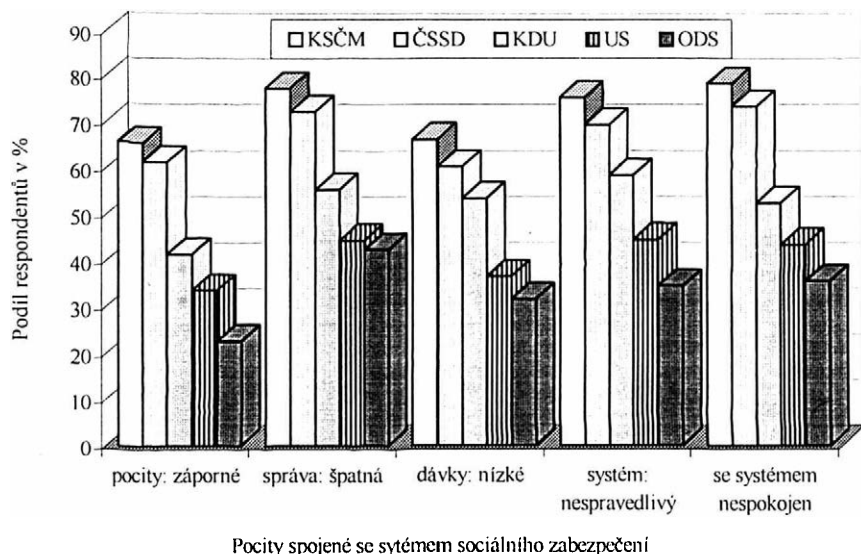
pocit ze systému sociálního zabezpečení	účast na dávkách (ne-ano)	preferenze stran (levice-pravice)	sociální třída subjektivně	jak se daří špatně-dobře
kladný-záporný	0,12	-0,36	-0,25	-0,36
nepotřebný-potřebný	0,07	-0,11	-0,12	-0,14
spravovaný dobře-špatně	0,12	-0,31	-0,17	-0,30
dává dávky nízké-vysoké	-0,15	0,29	0,32	0,35
nespravedlivý-spravedlivý	-0,13	0,34	0,24	0,32
jednoduchý-složitý	0,06	-0,13	-0,13	-0,12
nespokojen-spokojen	-0,13	0,34	0,26	0,40

Poznámka: Všechny koeficienty jsou významné minimálně na hladině významnosti 0,05

Pramen: Sirovátka a Rabušic 1998

Jak je z tabulky vidět, lidé, kteří se cítí statusově níže a kteří se domnívají, že se jim celkově daří špatně, hodnotí současný systém sociálního zabezpečení častěji jako záporný, špatně spravovaný a jako nespravedlivý. Současně se domnívají, že dává příliš nízké dávky a jsou s ním celkově nespokojeni. Ve stejném duchu se vyjadřují i voliči levicových stran, což plastičtěji ukazuje obrázek 3.

Obrázek 3. Pocity ve vztahu k systému sociálního zabezpečení podle volebních preferencí (v procentech)

Osobní účast na dávkách, jak je zřejmé z tabulky 11, má překvapivě malý význam pro vnímání systému sociální politiky, neboť respondenti – bez ohledu na svou aktuální zkušenost – zaujali podobná hodnocení. Tento výsledek koresponduje s jiným zjištěním, a sice, že potřebnost systému sociálního zabezpečení je respondenty dost jednotně deklarována, a to ve všech společenských vrstvách. Domníváme se, že je tomu tak proto, že příslušníci různých sociálních vrstev si uvědomují, že bez ohledu na momentální materiální situaci je téměř každý sociálními riziky potenciálně zranitelný. Na druhé straně příslušnost k vyšší sociální vrstvě znamená nejen menší pravděpodobnou i reálnou účast na dávkách, ale v každém případě a zcela jistě mnohem vyšší účast na financování systému daněmi. Z tohoto důvodu nacházíme odlišné vnímání systému z hlediska jeho štědrosti, spravedlnosti a celkové spokojenosti.

Nalezená asociace mezi hodnocením některých aspektů sociálního zabezpečení a pocitem individuálního blahobytu, sebezaražením ke společenské vrstvě, a zejména s politickými preferencemi ukazuje, jak důležitá je celková sociální situace občanů. Ti, jimž se subjektivně dobře daří – a takových bylo v našem souboru 31 % (zatímco těch, kdo si myslí, že se jim daří špatně, bylo 20 %), a také ti, kdo se zařazují na vyšší příčky sociálního žebříčku, vnímají současný systém sociálního zabezpečení poměrně pozitivně. Tito lidé ve svých politických postojích navíc preferují pravici.

Legitimita: jaké změny jsou požadovány?

Víme, že v moderních společnostech jsou otázky sociálního zabezpečení velmi důležitým politickým tématem, které ovlivňuje výsledek politického soupeření a politického uspořádání společnosti. Naše data tuto zkušenost potvrzují. I v České republice má, zdá se, sociální politika značný vliv na obecnější politickou legitimitu.

Pokud tomu tak skutečně je, pak důležitým signálem pro tvorbu legitimního systému sociální ochrany je reflexe požadavků občanů vůči současnému systému sociální

ochrany a jeho případných změn. Ukázali jsme již, že některé vrstvy české společnosti jsou s českou sociální politikou nespokojeny a požadují její větší štedrost. Pokud by však chtěla kterákoliv vláda takovému *vox populi* vyhovět a sociální dávky zvýšit, a tím i více vyslyšet volání občanů, aby více přihlížela k jejich sociální situaci, musela by se konec konců rozhodnout pro zvyšování daní.

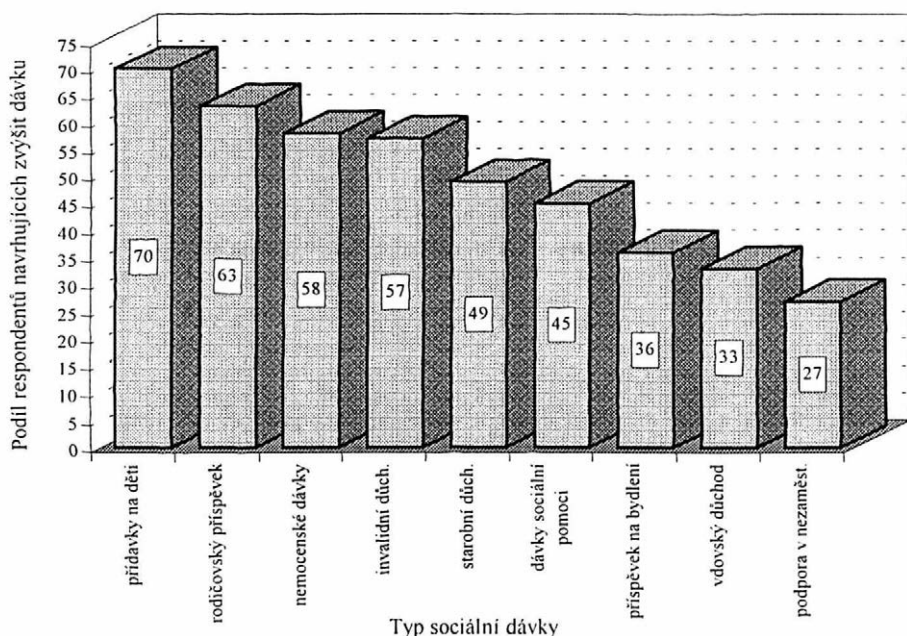
V tomto ohledu by se ovšem se zlou potázala. Podíl osob, které souhlasí s případným zvyšováním daní, byl v roce 1994 jen 22 % a víceméně stejný byl i na počátku roku 1997 – 18 % [Večerník 1998a]. V březnu roku 1998 se podle údajů STEM tento podíl zvýšil na 40 %. V dané chvíli zatím nemůžeme říci, zda tento dvojnásobný nárůst souhlasu se zvyšováním daní je pouze ojedinělým vychýlením dosud poměrně stabilního trendu, nebo zda se jedná o zřetelný posun v názorech české veřejnosti, který politickým strukturám vzkazuje: chceme štedrý sociální stát a jsme si vědomi toho, že si ho musíme zaplatit prostřednictvím vyšších daní.

Ke zjištění požadavků občanů na změny v sociální politice státu jsme jako indikátor použili jednotlivých dávek sociální politiky a u každé jsme se ptali respondentů, zdali by dávku zvýšili, nebo snížili, s upozorněním na nutnost zvyšovat daně, pokud se zvýší dávky.²² Výsledky přináší obrázek 4, v níž jsou jednotlivé dávky seřazeny podle podílu procentního zastoupení respondentů, kteří navrhovali zvýšení dávky.

Podobně jako bylo diferencované hodnocení jednotlivých dávek, tak i návrhy občanů na jejich změny se značně lišily podle jednotlivých druhů dávek. Nelze jednoduše říci, že by občané kategoricky požadovali zvýšit všechny dávky. Naopak z obrázku 4 je zřejmé, že mezi jednotlivými druhy rozlišují: největším favoritem na zvyšování úrovně dávek jsou podle mínění české veřejnosti přídatky na děti, rodičovský příspěvek, nemocenské dávky a invalidní důchod. Všechny získaly nadpoloviční většinu souhlasu se zvýšením. Poněkud překvapivé je, že u starobního důchodu byla téměř polovina respondentů (48 %) pro to, aby jeho výše zůstala zachována, druhá polovina navrhovala jejich zvýšení. Stejně proporce se objevily i u podsouboru respondentů ve věku 55 let a starších, což vypovídá o tom, že neplatí, že by si všichni senioři intenzivně přáli zvyšování důchodů. Podpora v nezaměstnanosti, vdovský a vdovecký důchod a příspěvek na bydlení byly z hlediska veřejnosti naopak dávkami, kde požadavek na zvyšování byl nejméně naléhavý.

²²) Doslovné znění otázky bylo: *Kdybyste měl(a) tu moc, a mohl(a) úroveň současných sociálních dávek a podpor změnit, zvýšil(a) byste je, nechal(a) byste je, jak jsou, nebo byste je snížil(a)? Mějte, prosím, na paměti, že když se dávky zvyšují, musí se zvýšit i daně z příjmů a měsíční výplaty jsou celkově nižší.*

Obrázek 4. Postoje k jednotlivým sociálním dávkám – podíl těch, kdo chtějí jednotlivé dávky zvyšovat

Pramen: Datový soubor *Legitimita českého sociálního zabezpečení*, Sirovátka a Rabušic, 1998-červen

Nicméně, většinová podpora zvyšování dávek byla vyjádřena respondenty pouze pro čtyři z deseti posuzovaných dávek. Jednalo se ovšem o dávky významné: tedy dávky směřující k rodinám s malými dětmi a dávky směřující k nemocným a invalidům.

Hodnotíme-li rozdíly v požadavcích na změnu výše dávek z hlediska jejich intenzity, zjišťujeme, jak ukázala faktorová analýza, že tyto preference jsou seskupeny podle určitého vzoru: příjmově testované dávky, jako je příspěvek na bydlení, na dopravu, sociální příplatek, dávka sociální pomoci a s nimi dávka v nezaměstnanosti, tvoří jednu skupinu; vztahy k těmto dávkám jsou nejvíce diferencované. Jak názor na oprávněnost kategorií příjemců, tak hodnotová a politická orientace občanů ovlivňují totiž preference pro nastavení výše příjmově testovaných dávek a dávky v nezaměstnanosti. Požadavky na zvýšení těchto dávek nejsou přitom příliš vehementní.

Všechny druhy důchodů pak tvoří druhou skupinu dávek a třetí skupinu tvoří ostatní dávky (tj. dávky spojené s nemocí, mateřstvím a výchovou dětí). Ve vztahu k těmto dvěma posledně uvedeným skupinám se postoje občanů diferencují málo. Důležité ovšem je, že u většiny dávek, které jsou vnímány veřejností jako oprávněné, se objevuje požadavek na jejich zvýšení – zejména se jedná o dávky ve třetí skupině. Česká sociální politika – na rozdíl od přání veřejnosti – jde jinou cestou, cestou selektivity a cílenosti. Z těchto důvodů výrazně omezuje dávky určené právě kategoriím, které česká veřejnost chápe jako kategorie osob k dávkám oprávněné.

Závěry a diskuse

V této stati jsme chtěli ukázat, zda v české společnosti došlo k hodnotovým posunům směrem k sociálně-demokratickým idejím, zda se česká veřejnost domnívá, že je třeba změnit systém sociální politiky, a pokud ano, tak jakým směrem a konečně, jaké diferencující faktory je možné identifikovat ve vztahu české populace k jednotlivým stránkám systému sociální politiky.

Na základě rozboru několika relevantních reprezentativních výzkumů jsme dospěli ve shodě i s dalšími českými analytiky k závěru, že v průběhu 90. let došlo v názorech české veřejnosti skutečně k zřetelným ideologickým posunům, které měly poměrně jasný trend: od sympatií k liberálním hodnotám k postupnému zaujetí postojů sociálně-demokratických.

Dále můžeme konstatovat, že v hodnocení soudobého českého systému sociální politiky nacházíme u české veřejnosti jednak silný celkový negativní trend, jednak značnou diferencovanost ve vztahu k jednotlivým částem sociálního systému. Celkově vzato, česká veřejnost je k úrovni sociální politiky poměrně kritická.

Můžeme také říci, že česká populace má vytvořenou vcelku jednotnou prekonceptci o tom, které skupiny lidí si sociální dávky zaslouží, a které si je nezasluhují. Tato prekonceptce je více méně homogenní a jde napříč společenským a politickým spektrem. Jako ti, kdo si sociální dávky nezasluhují, jsou jmenováni ti, kdo nechťejí pracovat, dále Romové, přistěhovalci a bezdomovci. Jsme toho názoru, že to jsou současně i skupiny, které česká veřejnost chápe jako podtřídu.

Naše zjištění nás také vedou k závěru, že sociální a politická příslušnost, osobní zájem na dávkách či hodnotové orientace jen málo diferencují požadavky na změny v oblasti sociálních dávek. Nejvíce tyto požadavky zřejmě souvisejí s hodnocením reálné adekvátnosti konkrétních typů dávek, přičemž zde dochází současně ke zvažování, do jaké míry jsou jejich příjemci oprávněni. Tento závěr je průkazný zejména pro dávky spojené s životním cyklem (nemoc, mateřství a výchova dětí), jejichž zvýšení je jednotně naléhavě požadováno.

Celkově se tedy zdá, že současný systém sociálního zabezpečení má v české veřejnosti jen nízkou legitimitu.

Ukazuje se, že ideologické a politické argumenty, na nichž byla dosud prezentace systému sociální politiky převážně založena, nejsou pro českou veřejnost dostatečně pádnými důkazy, neboť jejich váha je mnohem menší, než jsou každodenní reálné zkušenosti s jejich jednotlivými dávkami a s každodenním posuzováním jejich reálné adekvátnosti.

Analýza upřednostňování jednotlivých typů dávek může nastolovat obecnější problém, nakolik se v těchto preferencích projevuje obecnější volba, tedy celková „vize systému“. Danou úlohou vyjádřenou otázkou, jaký režim sociálního státu²³ je českou veřejností preferován, se zabýval Večerník [1998a]. Nenašel však jednoznačnou odpověď. Podobně ani nenašel jednoznačnou odpověď na otázku, jakému typu ekonomického systému Češi dávají přednost. Většina se sice přiklání k sociálně-tržnímu systému (58 %), ne nevýznamná část (plných 28 %) ovšem preferuje liberálně-tržní systém a jen menšina (13 %) si přeje systém socialistický [Večerník 1997].

²³⁾ V dimenzích sociálně-demokratický, korporativní a liberálně-tržní podle známé typologie Esping-Andersena.

Ani naše analýzy nám neumožňují rozhodnout, jaký sociální stát by byl pro naši veřejnost nej přijatelnější. V mnoha ohledech by se mohlo zdát, že sociálně-demokratický typ zní pro českého občana lákavě, ale prvky liberálního systému mu mnohdy také nejsou zcela proti mysli. Podle našeho názoru je zatím jednoznačné hodnocení ještě předčasné. Faktem však je, že v letech 1993-1997 se české pravicové vlády snažily – ne však příliš důsledně a často s kompromisy – směřovat k liberálnímu, tj. rezidualistickému typu.

Zaznamenaná relativně nízká legitimita současné české sociální politiky je podle našeho názoru důsledkem konfrontace mínění veřejnosti s tímto trendem, a to z několika důvodů:

1. Je důsledkem posunu hodnotových orientací občanů ve prospěch požadavků zmírnit sociální nerovnosti, zvýšit odpovědnosti společnosti za eliminaci chudoby a je také v souladu s obecně sdíleným zájmem na systému kolektivní sociální ochrany.
2. Je výrazně ovlivněna kritérii, podle nichž veřejnost rozlišuje oprávněnost jednotlivých skupin příjemců sociálních provizí. Tato „práva na dávky“ jsou pozitivně nastavena ve prospěch těch vrstev občanů, kteří se účastní na široce sdílených programech pokrývajících univerzální potřeby, které se objevují např. při výchově dětí, při nemoci nebo ve stáří.
3. Je ovlivněna kritickým hodnocením těch dosavadních změn v systému sociální ochrany, jež snížily úroveň dávek, zhoršily jejich dostupnost a zvýšily prostřednictvím principu testování příjmu jejich zaměřenost ke kategoriím populace s nízkými příjmy. Ty jsou ovšem často veřejností chápány jako méně „oprávněné“.

Námi i jinými autory zaznamenané požadavky, které občané kladou na případné změny systému sociální politiky, představují pro jeho tvůrce nepochybně vážný problém: za prvé poměrně jednotně je požadováno zlepšení dávek, které jsou určeny širším skupinám populace a které jsou spojeny zejména s nemocí, s invaliditou a s péčí o dítě a s jejich výchovou. Skutečností ovšem je, že hlavním redistributivním nástrojem současného systému jsou příjmově testované dávky, což v mnoha případech není v souladu s míněním veřejnosti. Na nich založený systém sociální ochrany má potom logicky vcelku malou legitimitu a jeho podpora občany je nízká.

Nicméně se ukazuje, že požadavky české veřejnosti nelze patrně označit za přemrštěné či přespříliš ovlivněné naučeným paternalismem: srovnáme-li některá očekávání české populace s populacemi jiných zemí, zjistíme, že naše populace je spíše realistická a že si snad i uvědomuje omezené možnosti tohoto státu (viz tab. 12). K podobnému závěru jako my dospěla ve své studii i Ferge [1997 – viz tab. 3, s. 40], když zkoumala míru odpovědnosti státu a jeho roli v každodenním životě populace bývalých komunistických zemí.

Tabulka 12. Mezinárodní komparace hodnocení odpovědnosti vlády za vybrané oblasti sociální politiky (podíl občanů v %, kteří souhlasí s tím, aby vláda zajišťovala:)

	ČR	USA	SRN	Švédsko	Maďarsko	Slovinsko
životní úroveň nezaměstnaných	45	48	80	90	63	86
snížování rozdílů v příjmech	62	48	63	71	79	85
životní úroveň starších	97	89	96	98	98	96

Pramen: Vlachová a Večerník 1998: 190, data podle ISSP 1996.

Problémem je spíše skutečnost, že se současný systém sociální politiky vzdálil předstávám občanů o sociální spravedlnosti a přiměřené sociální politice. Politická reprezentace, která ve volbách získala většinovou důvěru voličů, má samozřejmě mandát k tomu, aby uskutečňovala taková řešení, která jsou v souladu s jejím programem. Problémem ovšem je – a tomu politické reprezentace velmi dobře rozumějí – že nepopulární opatření v sociální oblasti přijímaná dnes mohou ohrozit zítřejší politickou podporu, která je potřebná k získání hlasů v příštích volbách. Proto také politické reprezentace pokládají za rozumné přihlížet k percepce těch svých kroků, které se voličů přímo dotýkají.

Česká politická scéna je od voleb v roce 1996 relativně různorodá a nepřiliš stabilní. Naproti tomu důležitou charakteristikou systému sociální ochrany je jeho dlouhodobé utváření, působení a setrvačnost. Schémata odvodů na sociální zabezpečení, a pak i vyplácení dávek významně a dlouhodobě ovlivňují – a to při měnících se a málo předvídatelných ekonomických poměrech – sociální ochranu celé populace, ale současně také makroekonomickou bilanci rozpočtů, dynamiku ekonomiky a chování ekonomických subjektů. Příliš časté změny systému sociální ochrany v návaznosti na politickou orientaci vlády či voličů nejsou proto právě efektivní strategií, neboť narušují jeden z hlavních cílů systému sociální ochrany: zajistit předvídatelnost řešení sociálních i ekonomických rizik a situací nestability v životě jednotlivců a společnosti.

Česká veřejnost si toto všechno zjevně uvědomuje: konkrétní představy o legitimním systému sociální ochrany jsou totiž jen v malé míře ovlivněny politickou příslušností občanů či jejich sociálním statutem.²⁴ Ve hře je spíše realistické posuzování konkrétních potřeb jedinců a způsobu sociálního řešení určitého rizika či situace.

Veřejnost tak má jakoby ve svém realismu určitý náskok před politiky, kteří zatím často chápou systém sociální ochrany jako pole pro formování politického profilu svých stran.

LADISLAV RABUŠIC je docentem katedry sociologie a v současné době i proděkanem Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Vyučuje kurs o metodologii sociálně vědních výzkumů, dále kvantitativní analýzu dat, populační studia a sociologii populačního stárnutí. Badatelsky se soustřeďuje kromě sociologických aspektů populačních procesů také na problematiku hodnotových orientací. Dosud publikoval přes padesát statí doma i v zahraničí, je pravidelným příspěvovatelem do Sociologického časopisu a Demografie. Je autorem monografie *Česká společnost stárne (1995)* a editorem publikace *Česká společnost a senioři (1997)*.

TOMÁŠ SIROVÁTKA je docentem na katedře sociální politiky a sociální práce Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity. Zabývá se vývojem a politikou trhu práce a sociální politikou. Publikuje v Sociologickém časopisu, v Politické ekonomii, v Ekonomu a v Sociální politice. V nakladatelství Masarykovy univerzity vyšly jeho monografie *Politika pracovního trhu (1995)* a *Marginalizace na pracovním trhu: příčiny diskvalifikace a selhávání pracovní síly (1997)*.

Literatura

Cook, F. L., E. J. Barrett 1992. *Support for the American Welfare State. The Views of Congress and the Public*. New York: Columbia University Press.

De Deken, J. J. 1992. „Sociální politika a politika solidarity.“ *Sociologický časopis* 28: 351-368.

²⁴⁾ Vždyť všichni jsou do určité míry permanentně ohroženi nemocí, úrazem, nezaměstnaností či výrazným poklesem výdělku, všichni mají (nebo jednou budou mít) povinnost starat se o své děti, všichni se dožijí stáří.

- Esping-Andersen, G. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity.
- European Values Study 1991. (datový soubor). Praha-Brno.
- Ferge, Z. 1997. „The Changed Welfare Paradigm: The Individualization of the Social.“ *Social Policy and Administration* 31: 20-44.
- Hiršl, M. 1998. „Změna reálné úrovně mzdy v závislosti na kvalifikaci, pohlaví a povolání (1988-1997).“ *Pohledy* 6, č. 4: 6-13.
- Hodnocení současné sociální politiky 1998. Výzkum 98-04. Praha: IVVM.
- Jordan, B. 1996. *A Theory of Poverty and Social Exclusion*. Cambridge: Polity Press.
- Knuegel, J., D. Mason, B. Wegener (eds.) 1995. *Social justice and political change: public opinion in capitalist and post-communist states*. New York: de Gruyter.
- Kangas, O. E. 1997. „Self-Interest and Common Good: The Impact of Norms, Selfishness and Context in Social Policy Opinions.“ *Journal of Socio-Economics* 26: 475-494.
- Mareš, P., L. Rabušic, 1995. *Chudoba v očích české veřejnosti*. (datový soubor). Brno: Masarykova univerzita.
- Musil, L. 1995. „Statusová solidarita a česká sociální politika.“ *Sociologický časopis* 31: 423-434.
- O názorech veřejnosti na majetkové rozdíly 1997. Výzkum 97-01. Praha: IVVM.
- Oorschot, W. van 1997a. „The Common Good, Nearness and Dependence. On Solidarity and Its Motives.“ *Working papers* 12. Tilburg: Katholieke Universiteit Brabant.
- Oorschot, W. van 1997b. „Who should get what, and why?“ *Working Papers* 97/04 (also presented at the Conference of the European Sociological Association, University of Essex, August 27-30, 1997). Tilburg: Catholic University Brabant.
- Oorschot, W. van 1998. *Dutch Public Opinion on Social Security*. Loughborough University: Centre for Research in Social Policy.
- Oorschot, W. van, L. Halman 1998. „Blame or Fate, Individual or Social?“ *Working Papers* 98/03. Tilburg: Tilburg University.
- Pierson, C. 1991. *Beyond the Welfare State?* University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- Parsons, W. 1995. *Public Policy. An Introduction to the Theory and Practice of Policy Analysis*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Potůček, M. 1995. *Sociální politika*. Praha: SLON.
- Ringen, S. 1987. *The Possibility of Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Sirovátka, T., L. Rabušic 1998. *Legitimita českého sociálního zabezpečení*. (datový soubor). Brno.
- „Social Insurance. Survey.“ 1998. *The Economist*, October 24.
- Sociální nejistota a chudoba očima veřejnosti 1998. Výzkum 98-03. Brno.
- Sociální zabezpečení 1998. (datový soubor). Praha: VÚPSV ČR a STEM.
- Svalfors, S. 1995. „The End of Class Politics? Structural Cleavages and Attitudes to Swedish Welfare State Policies.“ *Acta Sociologica* 36: 251-262.
- Svalfors, S. 1997. „Attitudes towards the welfare state in the Scandinavian countries.“ *Scandinavian Journal of Social Welfare* 6: 233-246.
- Taylor-Gooby, P. 1985. *Public Opinion, Ideology and State Welfare*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Taylor-Gooby, P. 1991. *Social Change, Social Welfare and Social Science*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Tuček, M. 1995. „Porovnání chudoby a postojů k chudobě v České republice a v některých evropských zemích.“ Pp. 100-114 in *O chudobě v české a slovenské společnosti*, ed. by P. Mareš. Brno: Masarykova univerzita.

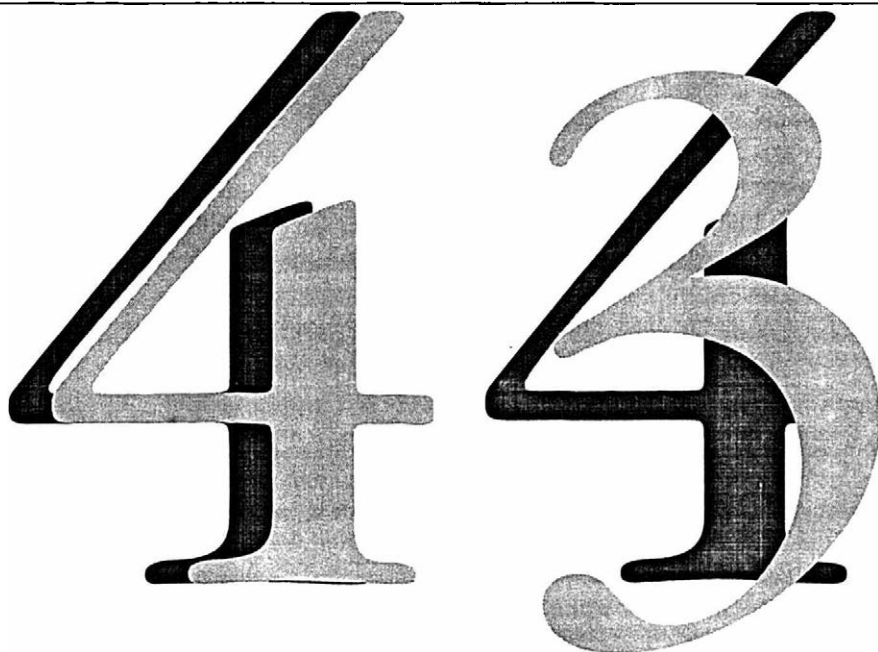
- Večerník, J. 1997. „Social stratification and income distribution: socio-economic policies and the middle classes in Czech reforms.“ *Working Papers of the research project „Social Trends“* 12/1997. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Večerník, J. 1998a. *Občan a tržní ekonomika. Příjmy, nerovnosti a politické postoje v české společnosti*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Večerník, J. (ed.) 1998b. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998*. Praha: Academia.
- Vlachová, K., P. Matějů 1998. „Krystalizace politických postojů a politického spektra v České republice.“ *Sociologický časopis* 34: 145-170.
- Vlachová, K., J. Večerník 1998. „Role trhu a vlády v očích veřejnosti.“ Pp. 182-202 in *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998*, ed. by J. Večerník. Praha: Academia.

Summary

The legitimacy of social policy is a crucial condition for the long-term stability and efficiency of the social policy system. In this paper, the legitimacy of current social policy in the Czech Republic is evaluated. The ideas of citizens on necessary changes in the social policy system and factors that affect the shaping of citizens' expectations and preferences related to this system are also discussed. Four groups of factors were taken into account: first, value orientation together with ideological and political affiliation; second, pre-conceptions of the public on who is entitled to receive social benefits and on the entitlement criteria; third, citizens' opinions on a specific social policy system and its effects; and, fourth, a personal interest in the benefits or services.

In general, current Czech social policy appears to have a rather low legitimacy, being perceived as unjust, costly and mismanaged, with inadequate benefits. In recent years, ideological shifts from liberal to social-democratic opinions have occurred in the Czech Republic, and the public now requires more equality, while the system of protection has followed the residual model combined with opportunistic *ad hoc* solutions.

Improvement of the system is demanded mainly for the benefits addressed to larger groups of the population, which are considered as deserving categories and related to, in particular, sickness, disability, child-caring and child-raising. The means-tested benefits that represent the core redistribution tool in the current system are not consistently supported by the public. Neither value preferences, nor political or social group affiliation, nor personal interest in benefits differentiated those requirements. This represents a serious problem for those politicians who perceive the social protection system as an issue suitable for shaping the political profiles of their parties. They discuss social policy goals and instruments mainly on the ideological level, paying less attention to the consensus about the goals and the social and economic efficiency of the instruments.

revue PROSTOR

společnost

politika

kultura

umění

V novém dvojčísle naleznete úvahy, poznámky a rozhovory na téma

Hledání společné Evropy: iluze, přání, realita?

Konfrontace názorů: Kučera, Kühnhardt, Respinti, Salman, Schulze, Waldstein ■ úvaha Rémi Bragua *Všechny cesty vedou do Říma* ■ situační zpráva po deseti letech Stanislava Komárka *Jakpak je dnes u nás doma?* ■ názor Josefa Forbelského *Evropa 21. století: vůle k nezávislosti?* ■ poznámky Eduarda Martina *Umění být Evropanem*, Milana Churaně *Společná Evropa českých politiků* a Michala Janaty *Kdo za koho do Evropské unie?* ■ přednáška José Saramaga *Objevme se navzájem* ■ rozhovor s Benjaminem Kurasem ■ reportáž Šimony Löwensteinové *Berlín – symbol a realita*

Dvojčíslo revue PROSTOR 43-44 (198 Kč) vyjde začátkem prosince 1999 a můžete ho obdržet ve vybraných knihkupectvích a na novinových stáncích, anebo se slevou za 200 Kč za celoroční předplatné (čtyři čísla) na adrese: SEND, P.O.Box 141, Antala Staška 80, 140 21 Praha 4, tel.: (02) 61006272, fax: (02) 61006563, případně e-mail: send@send.cz, <http://www.send.cz>

Vydává Sdružení pro vydávání revue PROSTOR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: (02) 22220680

Renanovské pojetí národa a současná sociologie

JAROSŁAW KILIAS*

Sociologický ústav Varšavské univerzity, Varšava, Polsko

Renan's Concept of the Nation and Contemporary Sociology

Abstract: The article presents the similarities between Ernest Renan's concept of the nation and some ideas from contemporary sociology of the nation. Both Renan and many contemporary sociologists emphasise the conceptual and process character of the national community. It is interesting that Renan's concept is often perceived as a theory of individual national identification, although it, in fact, considers the nation as a whole. This misinterpretation indicates the pluralistic and multi-level character of the nation. It includes phenomena from at least five different levels, from the level of everyday life to the level of elite nationalist theory. The author suggests that any research on nationalism should respect the relative independence of its levels.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 4: 423-432)

Přednáška *Co je národ?*, kterou měl 11. března 1882 na Sorbonně francouzský historik Ernest Renan, je dodnes jedním z nejčastěji citovaných textů, jež se týkají národa [Renan 1882, 1905]. Zdá se však, že její název je poněkud matoucí, neboť ve svém fascinujícím vystoupení přednášející dokázal, že dát na uvedenou otázku jednoznačnou odpověď je ve skutečnosti nemožné. Renanovská ne-odpověď na ni se jeví jako překvapivě aktuální, a proto bych chtěl svůj text věnovat pokusu přeložit ji do současného jazyka. Hodlám při tom přihlídnout k několika klíčovým problémům, které uvedené pojetí vyvolává a jež sám autor buď nechtěl, nebo nemohl vzít v úvahu.

Renanovské pojetí národa ve světle současné sociologie národa

Když se Renan zabýval problematikou národa, byl si plně vědom, že toto téma je spjato s mnoha nedorozuměními. Proto důrazně varoval před zaměňováním národa s jinými kolektivitami, které se někdy označují názvem „etnika“. Ve snaze co nejlépe zachytit jejich specifčnost upozorňoval na to, že současné národy jsou výtvorem poměrně nedávné doby. Viděl v nich výsledek účinné politické unifikace, podporované historickou pamětí. Dlužno podotknout, že renanovské pojetí této „paměti“ bylo neobyčejně realistické. Autor zdůrazňoval, že tato paměť je jak výsledkem kultivace vzpomínek, tak i výsledkem zapomínání na ty události, jejichž připomínka by narušovala představu národní jednoty. Když analyzoval jednotlivé národotvorné faktory a determinanty národní identity, byl nucen je postupně eliminovat, neboť dospíval k názoru, že žádné z nich nejsou ani nutným, ani postačujícím základem vzniku národa. Všechny národy měly mít také smíšený rasový charakter a rasa, ať už chápána antropologicky nebo etnograficky, nemohla národ konstituovat. Ani jazyk neplnil tuto funkci, neboť sama jazyková jednota tehdejších společností byla jevem poměrně novým. Nutným národním poutem nebylo pro Renana ani

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Dr. Jarosław Kilias, Uniwersytet Warszawski, Instytut socjologii, Karowa 18, Warszawa 64, Polska, fax +4822 827 85 99, e-mail kiliasja@is.uw.edu.pl

náboženství. Tento autor nevěřil v existenci přirozených národních hranic. Nedomníval se, že by pro někoho mohla být vlastní celní unie. Jak tedy vůbec na titulní otázku francouzský historik odpovídal? Zdůrazňoval duchovní charakter národa, fakt, že jeho základem je bohatství společných vzpomínek, historická paměť (chápaná, jak už víme, realisticky jako přesvědčení o existenci společné minulosti!) a schopnost udržovat a obohacovat toto dědictví i v budoucnosti. Národ měl být „každodenním plebiscitem“, pospolitostí solidarity založené na trvalé připravenosti podporovat soužití v jeho rámci.

Je třeba si povšimnout, že takový způsob vymezení národa zcela mění smysl otázky vytyčené přednáškou. Ta už ve skutečnosti nezní „co je národ?“, ale „jak se národ národem stává?“. V Renanově textu je tento jev fakticky chápán jako proces, a jediná odpověď na otázku „co je národ?“ může být už pouze taková, že nemá cenu ji hledat, nebo že na ni žádná jednoznačná odpověď neexistuje... Chce-li někdo opravdu renanovsky odpovědět na renanovskou otázku, musí říci, že je nesprávně položená a že je třeba ji přeformulovat. Na otázku „co je národ?“ nelze buď vůbec jednoznačně odpovědět, nebo je pro badatele národa nepodstatná, protože souvislost konstruktů, které tvoří – jako jsou např. národní dějiny nebo kánon národní kultury – s představami národa reálně determinujícími lidské jednání, může být pouze problematická. Důležitá je spíše otázka „jak se imanentně a stále znovu vytváří národ?“, pojímající jev v procesuálních, a nikoli věčných kategoriích.

Právě takový způsob chápání národa vnucuje známá definice Benedicta Andersona [1986: 15], který v práci o genezi moderních národů hovoří o národech jako o „představovaných politických pospolitostech“. Zvláštní pozornost zasluhuje stejně zaměřený návrh Rogera Brubakera [1996: 15-16, 6], jenž v knize věnované národům a národnostním menšinám střední a východní Evropy meziválečného období a současnosti odmítá úvahy o tom, co je národ, a zabývá se tím, jak je konstruován jako praktická kategorie nacionalistické politiky. Stejně důležité je, že se Brubaker ve své analýze snaží uvádět konkrétní subjekty, jež se podílejí na operacionalizaci národa, k níž podle něho dochází spolupůsobením tří subjektů, a to nacionalizujících se států, národnostních menšin a jejich zahraničních vlastí.

Badatel, který akceptuje aktualizovanou verzi renanovské výzkumné perspektivy, musí brát v úvahu dvě těžkosti, nad nimiž se sám Renan nezamýšlel. Za prvé, a na to upozornil Brubaker, jde o identifikaci konkrétních subjektů tvořících představy o národech. Představovaná pospolitost je vždy konstruována někým konkrétním, jehož představa nebude patrně totožná s představou jiného, přestože se oba pravděpodobně považují za mluvčí zájmu kolektivity, kterou vymezují zájmem „my“. Všechny tyto představy nebudou mít samozřejmě stejný dosah či sílu vlivu.

Na povahu druhé těžkosti poukazuje určité nedorozumění, s nímž se často setkáváme v textech, jejichž autoři se odvolávají na práce francouzského myslitele a kteří nevidí, že jeho výklad se týkal pouze národa jako kolektivity, nikoli charakteru identifikace jeho jednotlivých příslušníků. Zmínění autoři obě tyto otázky směšují, čímž Renanovo pojetí dezinterpretují.¹ Ve skutečnosti nemá renanovská koncepce „každodenního plebiscitu“, stále a znovu potvrzujícího existenci národa jako celku, samozřejmě nic společného s tím, že ji někteří interpreti ztotožňují s obrazem jakési „samoobsluhy“, v níž by si každý mohl z různých národních identit libovolně vybírat!

¹) Činí tak např. Antonia Kłoskowská [1996: 86-87].

O skutečné potřebě pečlivého rozlišení těchto dvou rozdílných, i když na první pohled souvisejících otázek, se můžeme přesvědčit při analýze pojetí národa Emanuela Rádla, které je zdánlivě renanovské koncepci podobné. Rádlovy úvahy týkající se národa jsou dodnes s oblibou připomínány, těší se sympatiím vydavatelů a získávají popularitu i mezi čtenáři. K nejznámějším pracím tohoto filozofa patří přednáška z roku 1918, věnovaná rasovým teoriím, kniha *Válka Čechů s Němci*, vydaná roku 1928, a brožura *Národnost jako problém*, jež je sborníkem článků publikovaných původně v časopise *Křesťanská revue*, obsahující mj. kritiku pravidel určujících národnostní příslušnost, jež byla uplatněna v prvním československém sčítání lidu [Rádl 1918, 1929, 1935, 1993].

Rádlovy texty (z nichž přinejmenším jeden se souhlasně odvolává na Renana [Rádl 1929: 69]) mají výrazně polemický ráz. Polemika se týkala koncepcí, které národ reifikují a hledají jeho podstatu v údajně objektivních determinantách, tj. v rase nebo národní kultuře (filozof měl tendenci převádět teorie rasové i kulturní na společného jmenovatele a nazývat jejich pojetí národa „rasově kulturním“ [ibid.: 55]). Protože nechtěl svou koncepci národa zakládat na objektivních znacích, uznával za jeho základ svobodnou volbu a uvědoměle realizovaný národní program. Ona volba se měla týkat národní příslušnosti chápáné jako připravenost zmíněný program uskutečňovat. Ve světle jeho úvah se národ jeví především jako politická idea (hovořil ostatně právě o „politickém“ nebo „smluvním“ pojetí národa). Takovéto chápání národa považoval za správné pro národy západní Evropy. Autorství rasově kulturního pojetí připisoval Němcům, přičemž za jeho duchovní otce považoval především Herdera a Fichteho. Svou koncepci národa použil Rádl mj. v diskusi o pravidlech stanovování národnosti při československém sčítání lidu. Polemizoval s metodou, která určovala národnostní příslušnost mateřským jazykem. Podle jeho mínění byla tato metoda výsledkem přijetí kulturně rasové teorie národnosti, podle níž je národnost objektivní jev. Stavěl proti ní svůj politický pojem národa.

Je třeba upozornit, že úvahy o sčítání lidu se týkají „národnosti“, přičemž tento termín označuje národní příslušnost, zachováváje však odstín dvojznačnosti, spočívající v tom, zda nejde prostě o národ. Jiný text dokazuje, že Rádl ztotožňoval nebo spíše směřoval otázku „co je národ?“ s otázkou „co je národní příslušnost?“. Použil v něm přirovnání, které pouze zdánlivě připomíná renanovskou metaforu „každodenního plebiscitu“: existence národa je založena na svobodě individuální vůle projevující se stejným způsobem jako při hlasování během parlamentních voleb. Francouzskému autorovi šlo samozřejmě o afirmaci a potvrzení existence národa jako kolektivity, nikoli o faktické volební akty jednotlivých individuí. Je zajímavé, že Rádl byl někdy ochoten ignorovat individualistický charakter vlastní koncepce a hovořil o zavedení (existenci?) kolektivních práv příslušejících národům jako kolektivitám.² Ve svém polemickém zápalu filozof nadto nechtěl nebo nedokázal odlišit rovinu teoretických vědeckých projektů, kam patří úvahy, čím „opravdu“ (tj. pro badatele) národ (respektive národní příslušnost) je, od roviny běžných představ, kdo je obvykle za příslušníka národa považován. Důsledkem je, že jeho teorie národa jako výsledku svobodné volby se jeví – v protikladu k úvahám francouzského historika – jako nedorozumění plynoucí ze ztotožnění různých, jakkoli zdánlivě příbuzných otázek, i z podcenění odlišnosti dvou nesporně rozdílných rovin analýzy.

Teoretická nedorozumění, která lze v tvorbě Emanuela Rádla zjistit, mohou být předpokladem umožňujícím vyvodit obecnější závěry. Jak se totiž zdá, musejí se všechny

²) Přirovnání obsahuje text [Rádl 1935: 77], o kolektivních právech [Rádl 1993: 146-148].

představy týkající se národa vyznačovat určitou polyperspektivností³ jako zřejmým a nevyhnutelným důsledkem nejednotnosti lidské zkušenosti. A tak nacionalistické kategorie budou v různých sférách zkušenosti operacionalizovány nezávisle a rozdílně a každý pokus převést je na jakéhosi společného jmenovatele, je přinejmenším riskantní. Proto se zdá, že na zmodifikovanou otázku „jak se vytváří národ?“ musí existovat mnoho různých odpovědí, jejichž obsah bude záviset na tom, jakou oblastí skutečnosti se zabýváme. Z toho důvodu eventuální výzkumy týkající se hypotetické vzájemné závislosti různých rovin operacionalizace národa musejí postupovat velice obezřetně a jejich východiskem musejí být výsledky dílčích analýz.

Prozatímne navrhuji rozlišit pět základních, relativně autonomních rovin či sfér operacionalizace národa i jiných klíčových kategorií nacionalismu. Toto rozlišení je samozřejmě dosti arbitrární. Používám-li termín „roviny“, nechci vůbec tvrdit, že jsou jaksi hierarchicky uspořádány.

Těmito rovinami jsou:

1. *Rovina každodenní individuální zkušenosti*, na níž se prakticky rozlišují členové a nečlenové národa a pro kterou je nejcharakterističtější protiklad naši a cizí. K tomuto rozlišení dochází pochopitelně vždy v konkrétní situaci, kdy se v sousedství objevují nějací cizí nebo kdy se objevuje badatel provádějící výzkum, který se ptá buď na kritéria umožňující identifikovat „naše“, nebo na vlastní identifikaci respondenta. Zdá se, že tato sféra je pro konstrukci národa jako představované politické pospolitosti nejméně podstatná. Zmíněná konstrukce se vytváří především na dalších rovinách.

Na první pohled patří jevy této roviny zdánlivě jako jediné z projevů existence národa do sféry vymezované jako realita každodenního (běžného) života průměrného občana, který se ideologií či politikou profesionálně nezabývá. Avšak závěr, že první rovina operacionalizace národa jako *celek* je obsažena ve sféře občanova každodennosti, musíme chápat jako předčasný.⁴ Kontakt s jevy dalších rovin má onen občan pouze příležitostný a dochází k němu jen díky specializovaným institucím. Poznatky o nich dostává většinou „shora“, tj. prostřednictvím školy nebo prostřednictvím masových sdělovacích prostředků. Tyto jevy jsou aktualizovány především ve zvláštních situacích, jejichž „učebnicovým“ příkladem je samozřejmě válka, ale může jím být i příležitostná akademie nebo slavnostní odhalení pomníku. Jevy z těchto sfér mohou patřit do reality každodenního života nanejvýš „odborníků na národ“, tj. vědců nebo politiků.

³) Termín „polyperspektivní“ je převzat od Stanisława Ossowského: „Obrazy, které spontánně malují či kreslí děti, nebo obrazy, s nimiž se setkáváme v tzv. primitivním umění, a to jak exotickým, tak evropském z dob předcházejících renesanci, tvoří zpravidla z hlediska zákonů perspektivy racionální kompozice. Jejich jednotlivé fragmenty jsou malovány z různých hledisek, a to tak, že obraz nelze vnímat jako perspektivní celek. Proporce jedné jeho částí se neshodují s proporcemi částí jiných, nebo dokonce jsou na obraze znázorňovány věci, které nelze zároveň vidět z jednoho bodu, např. průčelí domu i jeho vnitřek... (...) Také ideologie vyznávaná jednotlivými společenskými skupinami nebo jedinci, dokud nebyla zahrnuta do jednotného rámce teoretického zpracování, má zpravidla podobu jakéhosi polyperspektivního obrazu. Aby k nám určité ideje téhož souboru mohly promlouvat, vyžadují takový postoj, při němž jiné údaje téhož souboru nemohou být aktuálně pocítovány...“ [Ossowski 1967: 135].

⁴) [Schutz 1964, Berger a Luckmann 1981: 33-61]. Na kategorie čerpané z druhé kapitoly této knihy se odvolávám i v další části textu.

2. *Rovina politiky*, zejména mezinárodní, v níž se národ (zpravidla ztotožňovaný s národním státem) jeví, a to určitě jak pozorovatelům, tak i samotným politikům, jako její samostatný subjekt, obklopený subjekty téhož typu.
3. *Rovina jednoduchých zdůvodnění národní politiky*. Právě v této rovině se ukazuje jako podstatná kategorie „národní kultury“, kterou politikové i publicisté používají jako pomocný argument sloužící zdůvodnění požadavků a politického jednání, přičemž sám obsah onoho pojmu zůstává či v každém případě může zůstat neupřesněný.⁵ Totéž se dá říci o „národním zájmu“, pro který je tato rovina rovněž mateřskou sférou. Oba tyto termíny odkazují obvykle na jakési blíže neupřesněné designáty (v každém případě je neupřesňují ti, kteří je používají!).

Charakteristickým rysem ideologie polské pravice je, že vylučuje na okraj národního společenství osoby považované za „zrádce“, zkompromitované spoluprací s údajně antinárodním komunistickým režimem. Tyto lidi nepovažuje za hodné příslušnosti k onomu společenství, protože nejsou – jak to formulují ideologové radikální pravice – „opravdovými Poláky“. Je třeba poznamenat, že k tomuto vylučování oněch „zrádců“ či „odpadlíků“ dochází právě ve třetí rovině, a jediné v ní! V rovině běžné zkušenosti tito lidé nepochybnými příslušníky národa zůstávají.

Zdá se, že představy patřící do této roviny, propagované mnoha různými politickými subjekty, se vyznačují největším pluralismem a mimořádně vysokým stupněm nejjednodušší zjištěné diferenciaci.

4. *Rovina populárního teoretického nacionalismu*, vlastní zejména populárněvědecké tvorbě, učebnicím i výchovným pořadům v médiích. Právě do této roviny patří kánon národní literatury či národních dějin v pojetích prezentovaných v publikacích určených pro širší okruh příjemců.
5. *Rovina elitární, vědecké teorie národa*. Tvoří ji národní dějiny (ale jediné tehdy, když se práce historiků týkají nejen jevů z oblasti vymezené nereflexivním užíváním kategorie „národa“, ale když se soustředí na vlastní proces jeho trvání nebo vývoje), tradiční dějiny národních literatur, sociologie reifikující národ atd.

Z uvedených úvah plyne několik podstatných teoretických i politických důsledků. Nej důležitější je patrně to, že zpochybňují účelnost (a zajisté i možnost) jakéhokoli holistického pojetí národa. Národ jako představovaná pospolitost je nevyhnutelně prezentován polyperspektivně, a i když nikdo nebude pochybovat, že ony představy se týkají jedné a téže skupiny, její obraz tvořený různými sociálními aktéry a promítaný do různých sfér skutečnosti nebude nikdy jednotný. Tyto rozdílné představy budou odrazem jak politických kontroverzí, tak diferenciaci sociálních rolí laiků, praktických politiků i „univerzálních expertů“, tj. běžných občanů, kteří se aktivně účastní politického života pouze příležitostně, politiků, národních ideologů či vědců. Národ se tudíž nejeví ani tak jako pospolitost sjednocující vyznavače jakýchsi údajných vůdčích národních hodnot, ale spíše jako pospolitost v nedorozumění, spojující lidi sjednocené zamlčením své zásadní inko-

⁵) Zdá se, že potvrzením tohoto poznatku mohou být např. výsledky výzkumu polské Celostátní rady pro rozhlas a televizi (Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji), který probíhal pod vedením prof. Joanny Kurczewské. I když se členové rady museli ve své činnosti řídit určitou koncepcí národní kultury a jejího prospěchu, vyhýbali se jejímu definování a velice zdůrazňovali, že nebyla předmětem jejich debat. Můj článek na toto téma bude uveřejněn v knize pod redakcí Joanny Kurczewské, jejíž tisk se připravuje.

herence, nebo ignorováním své diferenciacie. Za potvrzení této teze lze považovat např. výsledky analýz Michaela Billiga [1997], týkající se „banálního“, běžného nacionalismu. I když tento autor ve své knize opravdu přesvědčivě dokazuje všudypřítomnost prvků nacionalismu ve vědeckém i běžném myšlení, je zároveň zřejmé, že ty nejvšeobecnější z nich mají pouze rudimentární charakter. Tvoří je totiž jediné nejjednodušší národní symboly nebo prostě přesvědčení, že existence národů je základní, objektivní fakt, jenž je podstatným předpokladem našeho myšlení, chybí však mezi nimi nějaké určitější kulturní obsahy.

Je třeba upozornit, že nespornou předností uvedených tvrzení je rovněž to, že realističtější než to obvykle činily různé koncepce národní identity, chápou přece dosti omezenou politickou či kulturní kompetenci průměrných příslušníků národa. Je totiž těžké přesvědčivě dokazovat, že by tito lidé (což patrně předpokládají autoři některých prací o národě a nacionalismu) skutečně přemýšleli o smyslu života a že by je zajímaly teoretické úvahy o kultuře nebo ideologii.

Dlužno poznamenat, že společenské vědy ve skutečnosti zásadně respektují polyperspektivnost národa a že se každá z nich zabývá fakty pouze z vybraných hledisek. Pro dějiny idejí jsou to fakty ze čtvrté a páté námi rozlišené roviny, zatímco zájem sociálního psychologa se soustřeďuje na rovinu první. Místo toho, abychom se pokoušeli tyto dílčí přístupy integrovat [viz Kurczewska 1988], bylo by tedy asi správné co nejvíce dbát na jejich dosavadní separaci.

Jednou z klíčových kategorií nacionalismu, mimořádně často využívanou v polských vědeckých úvahách o národě, je samozřejmě „národní kultura“. Její vědecké pojetí se vyznačuje značnou diferenciací. Stoupenci relativně realistického přístupu v ní spatřují souhrn politicky podstatných národních symbolů, avšak podle nejkrajnějších interpretací jsou za pro národ významné, za specificky národní považovány všechny jevy, které do kultury zařazují antropologové, což je doprovázeno předpokladem o jejím systémovém charakteru.⁶ Takto chápáná národní kultura má stmelovat všechny roviny národního bytí a být tak médiem integrujícím jak individuální jevy s jevy kolektivními, tak i různé situační aspekty jevů z téže roviny analýzy. Příkladem výzkumného záměru směřujícího ke komplexnímu pojetí jevů chápáných obvykle jako zvláštní a zkoumaných různými nástroji, tzn. národa jako politické pospolitosti a individuální národní identity jako vlastnosti jeho příslušníků, je práce Antoniny Kłosowské *Kultury narodowe u korzeni*. To, co Emanuel Rádl činil pouze omylem, se stává hlavním badatelským cílem polské autorky. Faktorem integrujícím různé roviny skutečnosti je v její koncepci právě národní kultura, jejíž pojetí je široké. Má být komplexním symbolickým univerzem zahrnujícím různé jevy, od jazyka po autorkou zvlášť oceňovaná díla umělecké tvorby, především však literatury [Kłosowska 1996: 79-133]. Takto chápáná národní kultura má spojoval jevy všech pěti rovin.⁷

⁶) Viz např.: „Vzhledem k tomu můžeme národnost definovat jako jednotu kultury, kde kultura je způsobem života národa, s jeho ideály, tradicemi a jazykem. Kulturní jednotu však sahá hlouběji a zahrnuje celé spektrum každodenních kontaktů v rodinném životě, v přátelství, kolegiálních vztazích, při odpočinku, v institucích a školách. Obsahuje rovněž národní pojmy svobody, spravedlnosti, kompetence, cti a hodnot“ [Malinowski 1944: 255].

⁷) Prakticky patří samozřejmě do páté z rozlišených rovin, avšak většinu jevů, které autorka považuje za projevy národní kultury, můžeme zařadit do čtvrté roviny.

Na první pohled se pojetí národní kultury, navržené Kłoskowskou, vyznačuje určitou umírněností a teoretickou opatrností, neboť odmítá názor, že by pro národní kulturu měla být typická jednodušnost a absolutní soudržnost. Národní kultura je charakterizována pouze určitým druhem relativní jednoty v rozmanitosti, což je rys, který autorka nazývá syntagmatickým. Zdá se však, že Kłoskowská ztotožňuje kulturu jako kategorii používanou v antropologii s kulturou jako politickým faktem, tj. s kategorií nacionalistické ideologie. Právě toto nacionalistické pojetí kultury má být patrně hlavním zdrojem autorčina přesvědčení o zásadní důležitosti symbolické kultury jako zvlášť podstatné sféry, v níž se projevuje národní duch. Aniž bychom existenci nějakého souhrnu společných symbolů a významů činících z národa pospolitost komunikace nutně popírali, musíme konstatovat, že v knize Kłoskowské abscentuje reflexe týkající se vztahu mezi národní kulturou jako praktickou kategorií nacionalismu a syntagmatem národní kultury, jehož nacionalistická interpretace musí být nutně poznamenána značnou arbitrarností. Tváří v tvář šíři tohoto syntagmatu se zdá být nemožné najít dokonce nějaká měřítka, jež by dovozovala stanovit stupeň eventuální adekvátnosti této interpretace. Nadto obrátíme-li celou otázku, nelze přehlédnout, že fakt, že příslušníci národa sdílejí určité symboly nebo vzory chování, se stane pro badatele podstatným teprve tehdy, když onen významný charakter připsí uve- dené pospolitosti symbolů nějakí nacionalisté! Nezdá se, že by opravdu šlo o to, že příslušníci národa skutečně sdílejí určité symboly či významy. Důležitější je pravděpodobně to, aby je dokázali identifikovat národní ideologové, jejichž úkolem právě je poukazovat na významy a hodnoty, jež jsou údajně všem členům kolektivity společné.

Je těžké uznat, že by kultura v pojetí Antoniny Kłoskowské mohla fakticky sloužit integraci výzkumů národů jako politických pospolitostí i národní identity jedinců. Zdá se, že i v její koncepci národní identity jsou smíseny jevy, jež je třeba při analýze zřetelně oddělit. Autorka knihy *Kultury narodowe u korzeni* rozlišuje totiž dvě dimenze této identity: deklarovanou identitu a valenci neboli osvojení národní kultury. Zatímco první (patřící do první nebo druhé roviny – v závislosti na sociální situaci respondenta) nevzbuzuje pochybnosti, druhá má ve skutečnosti rovněž čistě situační ráz, neboť je fakticky deklarací respondenta, který prohlašuje, že disponuje příslušným teoretickým věděním (patřícím do čtvrté z rozlišených rovin), získaným zpravidla během školní výchovy nebo prostřednictvím médií. Jde tudíž o další, druhořadý indikátor identifikace.

Koncepce Kłoskowské umožňuje zjistit další, praktičtější a v běžném životě zakoreněnější dimenzi valence, chápáné jako něco, co patří výrazně do první ze mnou rozlišených rovin, tj. umění rozeznávat cizí (a být považován za „našeho“, a to rovněž ve vlastních očích!). Její sepětí se syntagmatem národní kultury a zejména se symbolickou kulturou není však zřejmé.

Zdá se, že se ani Antonině Kłoskowské nepodařilo úspěšně integrovat sféry skutečnosti, jež jsou v analýze obvykle oddělovány, a že její pokus o holistické pojetí národa i národní identity není patrně oprávněný. Její analýza národní identity prozrazuje prakticky mnohoaspektový charakter, a to i těch jevů, jež bychom měli tendenci ukvapeně považovat za stejnorodé.

Poznatek týkající se polyperspektivnosti mnoha rovin společenských představ je nesporně nutné aplikovat nejen pouze na národ, ale i na jiné, dílčí kategorie nacionalismu, mezi nimiž vůdčí místo zaujímá národní kultura. Je sice pravda, jak ve své knize poznamenal Arnošt Gellner, že národ je fúzí vůle, kultury a státu, ale v nacionalistické praxi má i ona kultura výrazně politický ráz. Pojem národní kultury má rozdílný smysl, používají-li

jej v rámci nacionalistické teorie sami teoretikové či popularizátoři, nebo činí-li tak praktičtí politici, pro něž nemusí v zásadě označovat žádný konkrétní obsah a objevuje se zpravidla tehdy, když je třeba zdůvodnit politické aspirace konkrétních osob nebo skupin, přičemž představuje, máme-li se odvolat na Petra Pitharta, autora jednoho z mott z knihy britského antropologa, nanejvýš méně smělou formu politiky [Gellner 1993: 66, 6]

Je třeba poznamenat, že ve světle uvedených úvah se zdá být oprávněná určitá nedůvěra i vůči (jinak vhodné) kategorii „nacionalismu“. V každém případě musíme rezignovat na chápání nacionalismu jako vůdčí zásady formující národ. Nemůžeme mu již připisovat roli klíčové vysvětlující proměnné, a to nejen proto, že nám nejde o jakýsi „nacionalismus s velkým N“ [Anderson 1986] vystupující v jednotném čísle, ale pouze o jeden z mnoha existujících a diferencovaných nacionalismů. Je to nemožné také proto, že žádnému z konkrétních souborů nacionalistických představ nelze připisovat kompletní, ba ani koherentní systémový charakter.

Procesuální a polyperspektivní pojetí národa: důsledky

Navrhované přijetí aktualizované interpretace renanovského pojetí národa a nacionalismu, podobně jako někdejší akceptace argumentů obsažených ve zmíněné přednášce nutně vyvolává potřebu modifikovat některé dnešní populární názory na národ. Uvědomujeme-li si mnohoaspektovost a nestejnorodost zkoumaných jevů, musí to zmenšovat hodnotu vysvětlení, jež se odvolávají na dlouhodobé vývojové cykly údajně integrálních, v čase i prostoru existujících národních společenství. Neznamená to popření samotného faktu kontinuity národního bytí (ani tím méně podcenění nacionalistických představ týkajících se údajně neměnnosti národní identity nebo nepřetržitosti vývoje národa). Jistě to však ovlivňuje časovou perspektivu pojetí národa. Chceme-li odpovědět na otázku „národ – minulost, nebo budoucnost?“, obsaženou v titulu monografického čísla měsíčníku *Znak*, věnovaného problematice národa a nacionalismu a obsahujícího články Jerzyho Szackého [1997] a Andrzeje Walického [1997], jež jsou v kontextu polských výzkumů národa velmi důležité, mohli bychom říci: současnost. Znamená to, že se musíme znovu zamyslet nad skutečnou vhodností některých automaticky uváděných vysvětlení, jež se odvolávají na dějiny či na národní tradice. Již sama jejich účinnost se nám v zásadě musí zdát podezřelá, a to tím spíše, jestliže si uvědomíme, že dějiny či tradice, které nám mají umožnit pochopit současné politické události, jsou jako praktické kategorie nacionalismu plodem nepřetržité aktualizace a neustálého oživování. Nemá pak jejich použití k jeho vysvětlování tautologický charakter?

V literatuře týkající se národa a nacionalismu se často objevuje otázka budoucnosti těch národů a nacionalismů, jejichž politické aspirace byly již v zásadě uspokojeny. Neexistují žádné ukazatele, které by umožnily dát na ni jednoznačnou odpověď. Dnes se sice zdá, že velice propagované a rozšířené nacionalistické kategorie a symboly mohou počítat s dlouhodobou existencí. Kdo je však s to předvídat, zda tomu tak bude i v budoucnosti? Jak potom budou interpretovány? Nenahradí je zakrátko nějaké nové, atraktivnější kategorie, které ovládnou veřejné debaty? Nemusí to samozřejmě znamenat zánik národních symbolů, ani běžných kategorií dělících „nás“ od „nich“, které vždy budou čekat na okamžik, kdy je někdo znovu oživí. Aby tak však mohl učinit, bude je muset vyčlenit z chaosu jiných kategorií a symbolů a nově jim připsat veřejněpolitickou závažnost i na vyšších rovinách operacionalizace národa, než je rovina každodennosti. Můžeme si být jisti právě pouze tím, že významy, které jim pak budou připsány, budou značně odlišné od těch, jež mají v současném nacionalismu.

Konec osmdesátých let a léta devadesátá jsou epochou šíření nové vlny evropských nacionalismů. V námi navržené perspektivě je jejich vznik především výsledkem toho, že se po skončení studené války rozšířil přístup ke komunikačním prostředkům, umožňující veřejné exponování a propagaci různých argumentů dajících se prezentovat v atraktivní formě, a to včetně nacionalistických. Na Balkáně i v bývalém SSSR se s tím bohužel spojil rovněž snadnější přístup k prostředkům násilí, což přispívá k dalšímu oslabení hypotetického sepětí mezi prvními dvěma a třetí z rozlišených rovin operacionalizace národa. V důsledku toho se národ jako fakt patřící do reality médií může někdy automaticky stát faktem politickým, a to do značné míry nezávisle na tom, jak mnoho osob se s ním v každodenním životě identifikuje. Za této situace se otázka připravenosti velkých skupin obyvatelstva podporovat nacionalistické ambice může ukázat jako méně podstatná, než bychom očekávali a než tomu bylo v minulosti. Proto také sepětí národa jako politického faktu s národem jako identifikační skupinou přestává být tím spíše zřejmé. Je nesporné, že existence nebo absence, druh a směry eventuálních závislostí mezi těmito jevy jsou tradičním a stále obzvlášť atraktivním tématem sociologických výzkumů. Je však třeba si uvědomit, že výsledky analýzy výstižně popisující dřívější nacionalismy nemusejí odpovídat nacionalismům dnešním.

Jak se zdá, změna perspektivy umožňuje docenit fakt, že současné evropské nacionalismy jsou jevem výrazně novým. Stačí upozornit na takové znaky, jež nemají historický precedens, jako je jejich silně politický ráz projevující se v tom, že na prvním místě zdůrazňují státněprávní postuláty, nikoli postuláty týkající se sféry kultury, tak charakteristické pro východoevropské nacionalismy konce 19. století. V nacionalistickém diskursu bývá tato změna obvykle zdůvodňována koncepcí údajného postupného „dozrávání“ národů, jehož konečným výsledkem má být nevyhnutelné vytyčení státněprávních postulátů, a konečně vytvoření vlastních států. Nové je také široké používání liberálnědemokratické frazeologie jako prostředku, který má legalizovat nacionalistické požadavky. Její význam však nelze přeceňovat, neboť toto používání vyplývá především ze změněného charakteru politického diskursu v situaci mocenského monopolu liberálních demokracií. Je třeba rovněž dodat, že v poslední době často diskutovaná otázka závislosti mezi národním principem a pravidly liberální demokracie nebo také otázka vztahu mezi demokratickým a nacionalistickým pojetím principu suverenity lidu je patrně podstatná pouze v oblasti čisté teorie a nelze ji přenést do roviny společenské praxe, kde jsou oba tyto principy od sebe odděleny.

Zdá se, že z hlediska politické praxe je klíčovým problémem vytvářeným současnými nacionalismy především to, že mají delegitimizující vliv na politické systémy, což se projevuje dvojím způsobem. Může to podkopávat režimy, které začínají být chápány jako „cizí“, ale může to rovněž delegitimizačně působit na elity nebo segmenty politických elit vlastního státu tím, že se o nich prohlašuje, že nedostatečně dbají o specificky národní zájmy. Jak se zdá, síla politického působení takových kategorií, jako je „národ“, „kultura“ nebo „identita“, je doposud nezdolná. Přijetí perspektivy, kterou jsem ve svém článku navrhl, vede, pokud jde o aktivitu a účinnost delegitimizujícího působení nacionalismů, k dosti nejednoznačným závěrům. Na jedné straně se jejich objevování, charakter a vývojové tempo nedají předvídat. Je-li přístup k oné veskrze politické kultuře či identitě tak snadný, pak se každá skupina, hledající zdůvodnění svých politických aspirací, na ni může odvolat (tj. vyvolat ji k životu). Nadto chybí kritéria, jež by umožňovala vyřešit otázku pravoplatnosti onoho nároku na kulturu či identitu, a fakticky pravoplatnosti ambic elit podílet se na moci ve jménu skupiny, jež má být nositelem této kultury. Chápeme-

li však na druhé straně národ a kulturu především jako praktické kategorie politiky, módní a doposud účinné nástroje v rukou politických elit, pak se ukáže, že nezávisle na tom, jak snadno se lze na ně odvolávat a nezávisle na účinnosti jejich působení, pohybujeme se stále ve světě standardní, nevyhnutelně pluralistické politiky. Jestliže si badatel uvědomí, že uvedené kategorie jsou pouze specifickými, netypickými nástroji politiky, pak pro něho ztratí svoji dosavadní neobyčejnou sugestivnost. Bude nyní schopen zjistit, že obavy vyvolané ztrátou identity či hrozbou cizích kultur se svými příčinami zásadně neliší od příčin obav vyvolávaných jinými konflikty mezi typickými politickými stranami, jež používají obvyklé prostředky politického boje. Existuje tudíž naděje, že časem se i delegitimizační účinnost oněch nestandardních nástrojů nacionalismu zmenší a podlehnou inflaci plynoucí z toho, jak snadno a všeobecně jsou aplikovány.

Z polštiny přeložil Jan Sedláček

JAROSLAW KILIAS vystudoval sociologii na Varšavské univerzitě, kde nyní působí jako odborný asistent. Zabývá se hlavně politickou sociologií a sociologií národa. V současnosti připravuje projekt týkající se dějin české sociologie. Publikoval knihu *Naród a idea narodowa: nacjonalizm T. G. Masaryka (Varšava 1998)* a řadu článků a statí v odborném tisku. Český vyšlo *Co je malý národ? Pokus o interpretaci pojmu ve sborníku Sto let Masarykovy České otázky (1998)*.

Literatura

- Anderson, B. 1986. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and the Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Berger, P., T. Luckmann 1981. *Social Construction of Reality*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Billig, M. 1997. *Banal Nationalism*. London-Thousands Oaks-New Delhi: Sage.
- Brubaker, R. 1996. *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Gellner, A. 1993. *Národy a nacionalismus*. Praha: Hřibál.
- Kilias, J. 1997. *Krajowa Rada Radiofonii i Telewizji jako interpretatorka interesu narodowego i dobra kultury narodowej w wizerunku własnym a w świetle jej działań*. (strojopis)
- Kłoskowska, A. 1996. *Kultury narodowe u korzeni*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kurczewska, J. 1988. „Etnocentryzm a ideologia narodowa.“ *Kultura i Społeczeństwo*, nr. 4.
- Malinowski, B. 1944. *Freedom and Civilisation*. New York: Roy Publishers.
- Ossowski, S. 1967. „Ludzki polimorfizm a ideologia społeczna.“ In *Dziela*, t. III. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Rádl, E. 1918. *Rassové theorie a národ*. Praha: B. Kočí.
- Rádl, E. 1929. *Národnost jako vědecký problém*. Praha: O. Girgal.
- Rádl, E. 1935. „Československý národ.“ *Křesťanská revue* 8.
- Rádl, E. 1993 (1928). *Válka Čechů s Němci*. Praha: Melantrich.
- Renan, E. 1882. *Qu'est-ce qu'une nation?* Paris: Calmann Lévy.
- Renan, E. 1905. „Co to jest naród?“ In *Dziela Ernesta Renana (wybór)*. Warszawa: Wydawnictwo Przeglądu Tygodniowego.
- Schutz, A. 1964. „The Dimensions of the Social World.“ In *Collected Papers*, vol II. Haag: M. Nijhoff.
- Szacki, J. 1997. „O narodzie i nacjonalizmie.“ *Znak*, nr. 3.
- Walicki, A. 1997. „Czy możliwy jest nacjonalizm liberalny?“ *Znak*, nr. 3.

„Rasa“ jako rasistická konstrukce

GERLINDA ŠMAUSOVÁ*

Sárská univerzita, Saarbrücken, SRN

The Concept of Race: A Construction of Racist Discourses

Abstract: The article shows that in biology human races do not exist. 'Race' must be considered as a societal construction, which is not a neutral description of some cultural differences, but rather a means of discrimination against certain groups. Race is therefore a racist concept which fulfils different functions. The concept serves as a 'negative' means for the construction of personal identities and as a projective means of building group identities as different from, and mostly superior to, other groups. On the level of societies, 'racism' is employed as a means of including one's own and excluding 'foreign' groups from an equal (or just) participation in resources. On the political level of the state organisation, racism is latently supported as a means of distracting the attention of the ruled from the failures and selfishness of the rulers. In conclusion, the author demands that the word 'race' be removed from the scientific and political discourse.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 4: 433-446)

1. Úvod

V této stati si chceme ujasnit, do jaké „jazykové hry“ vlastně patří pojem „rasa“ a jaké funkce splňuje každodenní rasismus. V současném politickém diskursu se výrazu „rasa“ používá s účelem odlišení určitých společenských skupin, se zřejmým přesvědčením, že se jedná o deskriptivní pojem převzatý z biologické antropologie. Přitom se přehlíží, že biologie člověka pojem rasa zamítá, a navíc, že biologické pojmy nikdy nepřecházejí do každodenního, politického nebo společenskovědního diskursu bez předchozí hodnotové interpretace. Již zdánlivě tak neutrální biologické pojmy, jako stáří a pohlaví lidských organismů, jsou v společenských souvislostech bezprostředně spojovány se selektivním přiřazováním povinností a práv, zvláště pak pozitivních a negativních statků. Chceme dokázat, že výraz rasa (narozdíl od stáří a pohlaví) jako biologický pojem nevykazuje vůbec žádné spolehlivé deskriptivní prvky, že je výhradně společenskou konstrukcí, která z mylného předpokladu biologické existence lidských ras vyvozuje privilegia pro vlastní skupinu a deprivace pro skupinu cizí. Pro tuto trvalou diskriminační funkci není v sociálních vědách možné chápat „rasu“ jako neutrální, *deskriptivní* popis kulturních odlišností. Jedná se vždy o *askriptivní* vlastností cizím skupinám, a proto je konstrukce „rasy“ spíše „nekulturní“, rasistickou konstrukcí. Z vědeckého hlediska je nutné používání výrazu „rasa“ v sociálních vědách odmítnout.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. Gerlinda Smaus, PhD., Institut für Rechts- und Sozialphilosophie, Universität des Saarlandes, 66041 Saarbrücken, BRD, tel. 0049 681 302 3563, fax 0049 681 302 4510, e-mail g.smaus@rz.uni-sb.de, resp. Pedagogická fakulta UP, Žižkovský nám. 5, 771 90 Olomouc, tel. (068) 56 35 402, fax (068) 52 31 400, e-mail smaus@pdfnw.upol.cz

Odvolání se na biologický původ určitých rozdílů mezi lidmi většinou slouží tomu, chápat tyto rozdíly jako neměnné, předávané dědičností z pokolení na pokolení, což zbaňuje členy společnosti a jejich politiky nutností přebírat zodpovědnost za sociální, kulturní a politickou marginalizaci určitých skupin. V demokratické společnosti je proto i *politicky nekorektní* odvolávat se na existenci ras: není správné hovořit o rasových konfliktech a problémech, ale o konfliktech a problémech rasistických.

V sociálních vědách je již dávno známé, že „rasa“ je výsledkem neustálých hodnotových konstrukcí. Zdá se ale, že hluboko zakotvené, ale mylné přesvědčení o biologickém původu ras představuje nejsilnější argument jak v rasistickém, tak v protirasistickém diskursu,¹ takže není možné ho odbýt jen nedbalým poukazem na relevantní literaturu. Domníváme se, že v době, kdy do všech pórů sociálních věd znovu proniká tzv. sociální biologie, která svádí k naturalistickému pohledu na lidskou společnost, je důležité, aby samy společenské vědy šly ke kořenu věci a tezi o biologické neprokazatelnosti lidských ras převzaly do svého diskursu.

2. Biologická kritika pojmu „rasa“

Biologie člověka již dávno výrazu rasa nepoužívá. Společenské vědy jsou při hodnocení biologického diskursu ras odkázány na takové vědce, kteří jsou si vědomi vztahu mezi tzv. přírodními jevy a jejich sociálním smyslem/významem. Tím se odlišují od starších i současných sociálních biologů, kteří zákonitosti přírody a společnosti nepřípustným způsobem směšují [Srv. Wilson 1993, Lorenz 1992; ke kritice sociální biologie srv. Hofstadter 1955, Skupnik 1999]. Jako příklad adekvátního přístupu k výrazu rasa lze jmenovat Ashleyho Montagu, jehož dílo *Man's most dangerous myth: the fallacy of race* vyšlo poprvé v roce 1942 a pošesté v roce 1998 [Montagu 1998]. Montagu dokládá, že rasa jako biologický pojem byl zaveden až koncem 18. století, v době, kdy se začal formovat protest proti otrokářství [ibid.: 13]. Ale již Blumenbach (1775) trval na morfologické (vnitřní) jednotě lidského rodu, jehož diferenciace podle vnějších (viditelných) znaků má výhradně arbitrární charakter [Blumenbach 1969]. Buffon, který v roce 1749 zavedl výraz rasa do biologie, rozděluje lidstvo do šesti ras jednak podle takových vnějších znaků, které jsou biologicky nevýznamné, a zároveň podle znaků, které by se dnes považovaly za kulturní [Buffon 1992]. Zatímco Buffon byl fascinován rozmanitostí lidského rodu, při popularizaci jeho díla došlo k spojování určitých tělesných forem nejen s kulturním hodnocením civilizační úrovně (např. znalosti písma), ale hlavně s nižším sociálním postavením zkoumaných objektů. Pro výraz rasa je charakteristické, že byl ražen individui a skupinami, které měly ve vztahu ke zkoumaným populacím nadřazené postavení, a to nezávisle na tom, jestli se jednalo o otrokáře nebo naopak o abolitionisty [ibid.: 251; srv. Guillaumin 1992: 178 an.], kteří bojovali za zrušení podmanění jiných „ras“. Jak správně zdůrazňuje Montagu, probíhal logický úsudek o vztahu mezi biologickými vlastnostmi a společenským postavením lidských skupin opačným způsobem, než jak ho badatelé prezentovali: biologická méněcennost nevede ke společenské, ale naopak, mocí a násilím nastolené společenské podrobení svádí *ad hoc* k domněnce o přirozené méněcennosti těchto skupin [Montagu 1943: 19]. Koncepce rasy se v 19. století nestala o

¹) O reprodukci výrazu rasa v protirasistickém diskursu se jedná tam, kde se nabádá k tolerantnímu postoji vůči jiným „rasám“, namísto aby se existence „ras“ popírala. Typické je také rčení: „Nejsem rasista, ale...“. Taguieff [1987] navíc dokazuje vnitřní souvislost mezi formami rasismu a různými „antirasismy“.

nic vědecktější. Vycházela totiž z Linného scholastické představy o rodu jako stálém ontickém jevu, který je možno zachytit v definici pomocí společenských a odlišujících vlastností (*genus, propria et differentia*) [ibid.: 29; srv. Hudson 1996: 252, Linnaeus 1735]. Po rozřídění flóry a fauny vznikla „revoluční“ potřeba zařadit i člověka do evolučního vývoje a rozřídít lidstvo do různých kategorií. Co ovšem bylo tehdejší vědě přístupné, byly jen vnější vlastnosti. Soustředila se hlavně na pigmentaci kůže a tvar lebky, aniž by zdůvodnila, proč právě tyto znaky a ne třeba tvar uší, mají tvořit základ rasového třídění. Exaktní biologická věda však musí postupovat validním a reliabilním způsobem. Podobně, jako se fyzika nemůže spoléhat jen na lidský zrak a chemie na lidský čich, musí i biologie jít „pod povrch viditelných věcí“ a zkoumat jejich podstatu. Nemůže již, jak ještě učinil Linné, zařadit slona a nosorožce do jedné třídy jen proto, že oba mají jakési výrůstky. Při zkoumání biologických rozdílů pod mikroskopem (jehož schopnost detailního rozlišování se neustále zvětšuje) se ukazuje, že sice s určitým úsilím lze ustanovit společnou podstatu lidských živočichů v odlišnosti od zvířat [srv. Beneš 1995], že ale přes variabilitu vnějších fyzických znaků lidských skupin nelze v jejich vnitřní somatické struktuře odhalit rozdíly, které by bylo možné označit za „podstatné“. Skutečnost se vzpírá jednoznačné, objektivní klasifikaci rozdílů mezi lidskými skupinami.² Lidstvo má společnou pramatku, pravděpodobně afrického původu [srv. Cavalli-Sforza, L. a F. 1993: 47 an., 95 an.]. O zvláštních lidských rodech jako distinktních biologických třídách již nelze hovořit ani proto, že všichni lidští jedinci bez ohledu na skupinu jsou potenciálně schopni vzájemného pohlavního rozmnožování. Podle brněnského antropologa Beneše nezná moderní biologická systematika jiné objektivní kritérium pro určení *druhu* než reprodukční bariéru [Beneš 1994: 321]. Určovat *poddruhy* je možné jen na základě vědci dohodnutými, většinou jen vnějšími, arbitrárními znaky.³ Při těchto dohodách, častěji ovšem sporech, dochází k přenášení společenských kritérií do biologie, tedy k tzv. procesu *myšlenkové socializace přírody*. Jak dokazuje moderní teorie poznání, tento proces většinou nevědomého uplatňování společenských zákonitostí na přírodu (např. Darwinův koncept „přežití nejschopnějšího“) je první fází procesu *naturalizace společnosti*. V druhé fázi pak dochází k tomu, že poznatky, jakoby získané studiem přírody, se zpětně přenášejí do společnosti.⁴ V případě určení „podrodů“ lidského rodu jde o to, že se zde uplatňovaly teleologické představy o evoluci, které samozřejmě považují „bílé“ jedince západních společností za její vrchol. I západní populace však obsahuje mnoho nejednotných vnějších znaků. Jejich přesný popis vedl k tomu, že se vyprodukovalo nepřehledné množství arbitrárních klasifikací [Beneš 1994: 322].⁵ Je zbytečné dodávat, že ani jedna

2) Zvláště intenzivně se proměřoval tvar lebky a velikost mozku. Přitom nebyla nalezena statisticky významná souvislost mezi těmito údaji a intelektuálními schopnostmi [Beneš 1994: 318 an.]. Typický rasistický bias těchto výzkumů spočívá v tom, že schopnosti jsou určovány jen z hlediska západní kultury.

3) Místo měření odchylek ve tvaru lebek se věda již dávno přiklonila k tomu, zkoumat „vnitřní“ odchylky např. krevních skupin a Rh-faktoru. Tyto závažné odchylky ale nejsou používány jako rasová kritéria [Cavalli-Sforza, L. a F. 1993: 163 an.].

4) „The sociobiologists are the people who reason from instincts to institutions, from ants to aunts, connecting the structure of DNA with the structure of social life“ – soudí Barbara Katz-Rothman [1995: 6].

5) Lidští jedinci se odlišují také velikostí, váhou, délkou končetin, tvarem uší a nosu atd., které se bez jakéhokoli zdůvodnění nepovažují za rasové vlastnosti [srv. Miles 1989: 356].

z těchto klasifikací nesplňuje logický požadavek, aby podobnost jedinců uvnitř jedné třídy byla větší než podobnost s jedinci jiných tříd. Zatímco se „okraje“ tříd prolínají, jejich jádro jakoby typických představitelů je tvořeno pouhými statistickými průměry. Statistika se také stala hlavním předmětem tzv. fyzikálních antropologů, kteří s její pomocí vykonstruovali typické představitele určitých „ras“, jak jsou zobrazeny např. v rasistických učebnicích nacionálního socialismu.

Hlavním důvodem, proč musely taxonomické pokusy podle vnějších fenotypických vlastností selhat, je fakt, že se v evolučním procesu nemění jejich celkový souhrn (klast), ale mění se jen jednotlivé vlastnosti, které jsou na sobě relativně nezávislé. Tuto myšlenku, že druhy vznikly mutací malého počtu jednotlivých vlastností, poprvé uplatnil přírodovědec Mendel [Cavalli-Sforza, L. a F. 1993: 132]. Antropologické přístupy, které stále ještě hledají komplexní klasty namísto jednotlivých změn v genetické soustavě, se považují za předmendelovské, tj. za nevědecké [Beneš 1994: 322].

Není pochyb o tom, že by se biologové rádi vzdali ošidných vnějších znaků, kdyby bylo možné jednoznačně určit rasy pomocí genetické struktury.⁶ Ale i tento pokus je z mnoha důvodů předem odsouzený k neúspěchu. Již v 18. století bylo známo, že se lidstvo během své historie neustále reprodukovalo bez určitého záměrného „chovatelského“ plánu. Dnešní lidské plemeno je v daleko větší míře „pouliční“ směsí než psí rasy.⁷ K tomu, aby si skupiny uchovaly určité společné vnější znaky, je třeba, aby se jejich, jen jim vlastní (nepatrná) součást genetické informace replikovala endogenně, bez zásahu odlišných jednotlivých genů, jejichž nositeli jsou členové jiných skupin. Tento předpoklad je možné splnit jen udržováním vnějších hranic skupiny [srv. Cavalli-Sforza, L. a F. 1993: 154 an., 180 an.]. Na tento v podstatě geografický, později etnografický charakter zdánlivě biologických klasifikací lidských skupin již upozornil Blumenbach [ibid.: 254; srv. Montagu 1943: 78 an.]. Už tím se „rasa“, ta rádoby podmiňující, neměnná veličina, jeví jako veličina dokonce velmi rychle proměnná, závislá na mechanismu sociální inkluze „vlastních“ a exkluze „cizích“ genetických odchylek. Je pravděpodobné, že naivní přesvědčení o biologické podstatě ras jako pokrevního příbuzenství dodnes slouží právě k tomu, aby se zachovávaly takové vlastnosti skupiny, které by se z čistě biologického hlediska zachovat nedaly. Jak dokazuje Montagu, Židé se udrželi jako zvláštní lidská skupina i přes značné odchylky somatických vlastností jejich členů, podmíněných biologickým „křížením“ s různou okolní populací.⁸ Vlastní funkcí zachování určité rodové linearitě však není zachování egoistických genů, ale udržování sociální a kulturní identity určitých skupin.

Závislost rozšíření určitých znaků na prostoru a času vedla k tomu, že se počet „ras“ zvyšoval stejnou měrou, jakou se rozšiřovala znalost zemského povrchu a historie jejího osídlení. Podle Beneše dnes není ani zdaleka možné stanovit, kolik mendelovských

⁶) [Cavalli-Sforza, L. a F. 1993: 185]: „...genetická konstituce lidstva se odlišuje jen v bezvýznamných detailech“.

⁷) Výraz rasa skutečně má tuto chovatelskou konotaci. Jako rasa se označuje pokrevní nebo posloupná linie „rodového původu“ [srv. Hudson 1996: 253].

⁸) Montagu se odvolává na Huxleyho a Haddona: „...slovo Žid je validnější ve smyslu socio-religiózní nebo pseudonárodní skupiny než ve smyslu etnické skupiny v jakémkoli genetickém významu. Mnoho „židovských“ vlastností je bezesporu více produktem židovské tradice a výchovy a zvláště reakce na vnější nátlaky a pronásledování než dědičnosti.“ [Montagu 1943: 235, Huxley a Haddon 1940: 73 an.]

populací vlastně v současné světové populaci existuje. Pro složitou genetickou strukturu lidského organismu nelze jednoduše určit, které genetické odchylky a jaké jejich shluky mají být považovány za signifikantní. Znaky jako barva kůže, o kterou se rasové konstrukce hlavně opírají, přitom tvoří jen nepatrnou variabilní součást lidstvu společné genetické informace. Dosavadní výzkum došel k závěru, že územní proměnlivost znaků je na sobě nezávislá, a že tedy neexistuje žádné přirozené dělení populací podle vybraného komplexu znaků.

„V dnešním pohledu se dělení lidí do ras a rasových typů jeví skutečně jako dávno překonaný anachronismus, jako marné, zbytečné a přímo scestné pokusy vyjádřit nevyjádřitelné“ [Beneš 1994: 325].⁹

Tento jednoznačný závěr biologů o neexistenci rasy v jejich „jazykové hře“ vysvětluje, proč se např. britský sociolog Hall [1989] domnívá, že již není třeba se biologickým pojmem rasa zabývat [srv. Loeschper 1994]. O to větší však musí být snaha sociálních věd vysvětlit, jak je možné, že tak povrchní znak, jako je barva kůže, je spojen s nesmírnými sociálními důsledky. Společenské vědy se místo rasami musejí zabývat společenskou konstrukcí ras, dále funkcí rasismu při obhajobě privilegovaných pozic anebo jako poslední záštity skupin, ohrožených hospodářskou a politickou marginalizací. Společenské vědy se konečně musejí zabývat i politickým tolerováním rasismu v rámci celkového kulturního, hospodářského a politického stavu společnosti.

3. Rasa jako společenský diskurs

3.1 „Rasa“ jako léčba naturalistického myšlení

Jak již bylo uvedeno, výraz rasa se do každodenního, společenskovědního a politického diskursu dostává na základě velmi rozšířeného, ale chybného způsobu myšlení, tzv. naturalizace. Naturalizaci jsme charakterizovali jako dvoustupňový proces přenášení jen lidem vlastního teleologického způsobu myšlení na přírodu, zvláště na chování zvířat („socializace přírody“) a následného uplatnění těchto jakoby přírodovědeckých popisů na společnost. Zvířata se popisují tak, jako by byla schopna myšlenkového (slovního) plánování svého chování jako účelného jednání směřujícího k určitému cíli. Podle dnešního stavu vědění zvířata toho nejsou schopná. Ti sociální biologové, kteří popisují chování zvířat jako smysluplné, cílevědomé jednání, ve skutečnosti nabízejí jen analogické výklady s tímto skrytým axiomem: Za předpokladu, že by zvířata byla lidé, pak by se dalo chování mravenců vysvětlit jako perfektní organizace práce v otrokářském zařízení.¹⁰ Lev si chrání své teritorium, často i agresivním způsobem (stejně jako člověk), mezi kohouty na smetišti panuje hierarchie (jako u mužů), u labutí lze pozorovat věrnost reprodukčního páru, zatímco u jelenů panuje „polygamie“ (stejně jako u některých mužů) atd. Odkazy na přírodu vždy jen ilustrují vlastnost, kterou chtějí etologové nebo sociální biologové přenést na lidskou společnost [Guillaumin 1992: 165]. Tato metoda je zvláště oblíbená tam, kde se lidé chovají „zvířecky“, a to znamená nesociálně. Naturalismus neuznává historii lidského rodu, který se používáním symbolů vymanil z prosté přírodní determinace. Tím popírá hlavní vlastnosti člověka, totiž schopnost transformace sebe a svého světa a vytvá-

⁹) Podle [Cavalli-Sforza, L. a F. 1993: 188] byly velké rasistické tragédie způsobeny spory „o ničem“.

¹⁰) Podle Guillaumin [1992: 157] takto Darwin interpretoval mravence.

ření specificky lidských vztahů mezi jedinci, které nejsou vztahy přírodními, ale vztahy, které vždy podléhají morálnímu posuzování.

Zdá se, že naturalistické myšlení se rozšiřuje hlavně v dobách, kdy určité skupiny pociťují potřebu zdůvodňovat nespravedlivé společenské vztahy mezi lidmi pomocí neměnných dědičných znaků, do kterých není (dosud) možné zasahovat. Jak říká francouzská socioložka Guillauminová: „Zkrátka, zkoumané jevy a použité pojmy jsou otevřeně přístřeny na výhradně antropomorfickou optiku v rámci moralizačních projektů, které postrádají hodnotově neutrální teoretickou koncepci...“ [ibid.: 157, 165]. To plně platí i pro společenskou konstrukci ras. Rasy nikdy nebyly chápány pouze jako „horizontální“ multikulturní rozlišení lidských skupin, ale jako hierarchická kategorizace, na jejímž vrcholu stojí „bílá rasa“. V tomto schématu „barevné rasy“ stojí blíže přírodě a vykazují, na rozdíl od „bílé rasy“, velký podíl „podhumánních“, tj. „zvířecích“ vlastností. Jako takové jsou předurčeny k práci, která má „blíže k přírodě“, např. k práci fyzické, na rozdíl od práce duševní, kterou si osobuje „bílá rasa“ [Hall 1989: 917].

Naturalismus jako forma *synkretického myšlení* [Guillaumin 1992: 185], které nerozlišuje mezi vnějšími znaky a jejich sociální interpretací, v rasistickém diskursu ospravedlňuje „krátké spojení“ např. mezi barvou kůže a marginalizací „jinobarevné“ populace, v sexistickém diskursu mezi pohlavní příslušností a domestikací ženské pracovní síly [ibid.: 169]. Již tato zkratkovitost vysvětluje přitažlivost naturalistických teorií o dědičnosti pro velké skupiny obyvatelstva, zvláště tehdy, když se na základě částečné dehumanizace jiných skupin ocitají ve „vyšší“ lidské kategorii. O to větší je ale povinnost vědců odhalovat, že poznatky přírodních věd jsou právě ve společensky významných oblastech ovlivněny *antropomorfickými interpretacemi bílých, bohatých a pokud možno protestantských mužů anglosaského původu*, pro které je odvolávání se na přírodu spojeno s ospravedlňováním jejich společenského statusu.

3.2 Psychické funkce rasismu: kategorizace a projekce

Skutečnost, že „rasy“ představují diskriminační sociální konstrukce, opravňuje k tomu, označit tuto praxi jako rasismus [Miles 1989: 103 an.]. Síla rasistického myšlení vyplývá nejen z toho, jak rychle a snadno uspokojuje lidskou zvědavost o původu a variabilitě lidských druhů, ale také ze sociálně psychických potřeb, které již počátkem našeho století tak důkladně objasnili američtí sociální psychologové. Jednou z nich je nutnost okamžité identifikace situace a alter-ega před vstupem do jakékoliv interakce, které umožní reflexivní ujištění se o vlastní identitě [srv. Garfinkel a Sacks 1976]. Alter-ego musí být rychle zařazen do správné společenské kategorie podle pohlaví, stáří, sociálního statutu, „naš člověk či cizí“, podle postavení v mocenské hierarchii a samozřejmě také podle etnické příslušnosti, která se může dílem vztahovat i na vnějškový vzhled.¹¹ Tuto kategorizační funkci v naturalistickém myšlení přejímá od 18. století i stereotyp „rasa“.

Jako rasistický předpoklad či stereotyp se označuje proces, ve kterém se jedinci neposuzují podle skutečných individuálních vlastností určité „rasové“ skupiny.¹² Konstruk-

¹¹) Žádná skupina se ovšem nespolečá na tělesné charakteristiky samotné, nýbrž doplňuje je kulturními znaky, jako je tetování, vous, dlouhé vlasy nebo naopak tonzura, oděvem a prezencí vnějších symbolů jako totem apod. [Miles 1989: 103 an.].

¹²) Proces stereotypizace cizí skupiny má tyto prvky: Volba nejextrémnější charakteristiky skupiny, připsání této vlastnosti všem členům skupiny bez ohledu na fakty, homogenizace cizí skupiny pomocí klastru a její zásadní odlišení od vlastní skupiny [srv. Goode 1978: 93].

ce rasy jako určité společenské kategorie splňuje všechny funkce předsudku v jeho dvojitým smyslu slova. V kognitivním smyslu umožňuje předsudek rychlou orientaci v jednání. Při víceméně náhodných setkáních a při velké sociální distanci stačí jen velmi hrubé zařazení, které většinou není nutné korigovat.¹³ Tím se v každodenním životě vytváří přesvědčení, že „rasovou“ příslušnost lze podle určitých fyzických a kulturních znaků poznat na první pohled. To ovšem neplatí ani pro určení bližšího geografického či etnického původu určitých osob, protože pro identifikaci je rozhodující situační kontext a ne tělesné nebo kulturní charakteristiky.¹⁴ V osobním kontaktu a v důvěrnějších vztazích se namísto všeobecné kategorie uplatňuje individuální zhodnocení, které se z předsudku vymyká. Tento fakt, známý ze studia antisemitismu [srv. Adorno 1950, Horkheimer a Adorno 1969 (1944), Horkheimer 1984, Pollak 1990] či jiných negativních postojů, se vyjadřuje ve rčeních jako: „Sice mají Židé či Němci zavrženíhodné vlastnosti, ale můj známý pan Kohn nebo pan Müller jsou slušní lidé.“ Druhá funkce rasistického předsudku je přiřazení nižšího statutu pro „barevného“ a vlastní povýšení, které je spojeno s požadavkem, aby se „druhý“ choval v okamžité situaci přinejmenším úctyhodně [srv. Ball 1970].

Další důležitou funkcí konstrukce ras je projekce, pomocí níž se vytváří trvalejší představa o vlastní identitě. Každý člověk hledá odrazovou plochu,¹⁵ která by mu „odrážela“ jeho identitu včetně její hodnoty, úctyhodnosti či výjimečnosti. Většina průměrných lidí má jen málo možností zpředmětnit si svůj význam např. prostřednictvím symbolů statusu nebo zveřejněním svého jména v „Kdo je kdo“. Proto se nejjednodušším prostředkem konstrukce vlastní „pozitivní“ identity stává psychoanalytický proces projekce. Při něm dochází k odštěpení nežádoucích vlastností od vlastní osobnosti a k jejich projekci do druhých. „Druzí“ jsou vnímáni jako zcela odlišní, a čím více se nám ve skutečnosti podobají, tím vzniká větší potřeba podobnost negovat a postulovat hlavně rozdíly [srv. Miles 1989: 359]. Otevřeně se hlásá: „Oni“ nejsou slušní lidé, jsou špinaví, nepořádní, divoce se rozmnožují a kradou. Obrácená strana mince pak obsahuje latentní ujištění, že „my“ jsme pravý opak: jsme slušní, čistotní, pořádní, krotíme své sexuální pudy a nekrademe. Mechanismus projekce zabraňuje bližšímu zkoumání, které by asi ukázalo, že naše skupina jako celek ani zdaleka postulované ctnosti nemá.¹⁶ Binární protiklady by se okamžitě vytratily a celá klasifikace by se zredukovala na „samolibost malých rozdílů“. S touto funkcí je spojena i narcistická projekce zodpovědnosti za vlastní neúspěchy [srv. Dijk 1992: 297]. Zchudlé vrstvy obyvatelstva zpravidla připisují vinu za svoji relativní deprivaci „cizím“ skupinám, ať „rasám“, přistěhovalcům, uprchlíkům, mafiím atd. Podle jejich názoru by se jim dařilo lépe, kdyby jim „cizí“ neubírali životní šance.¹⁷ T. G. Masaryk upozornil na tento mechanismus, s nímž je spojen společensky povolený způsob odreagování agrese během tzv. hilsneriády v letech 1899/1900 [srv. Smaus 1999]. Politický postoj svých protivníků přirovnal k „ekonomickému“ myšlení starších chudých žen: „Zvedly se ceny cukru? Tak tedy zmlátíme chropinské Židy“, přestože ti byli stejně chudí

¹³) Schutz nazval tento mechanismus odhadu identity „na dálku“ *course-of-action type*, na rozdíl od *personal-type-of-action* [Schutz 1962: 19].

¹⁴) Mohlo by se např. jednat o divadelní masky. K významu situačních parametrů srv. [Goffman 1959].

¹⁵) Srv. pojmy „the reflected self“ a „looking glass self“ – [Cooley 1964 (1902): 168 an.].

¹⁶) Tento mechanismus výstižně popsal Mead [1919].

¹⁷) Výraz xenofobie tento vztah mezi ekonomickou frustrací a odmítáním marginálních skupin spíše zakrývá [srv. Althoff 1998: 114 an.].

jako jejich katoličtí sousedé.¹⁸ „Cizí“ nejsou příčinou neúspěchu, ale v konfliktu se jim ze strany strádajících (za podpory vlády) připisuje role „obětního beránka“.¹⁹

Tomuto všelidskému mechanismu projekce podléhají i vzdělání lidé středních vrstev tou měrou, jakou se jim „nezaslouženým“ způsobem snižuje životní úroveň. Tento proces byl důkladně prostudován v souvislosti s nástupem nacionálněsocialistické ideologie v tzv. Třetí říši, jejíž významnou součástí byl právě antisemitismus. Většina studií „černého“ a „barevného“ rasismu pochází ze Spojených států amerických, z Velké Británie a dalších zemí, kde je trvalým doprovodným jevem nejen všech krizových změn společenských struktur, ale i běžného každodenního nerovného rozdělování společenských zdrojů. Obdobnou funkci jako rasismus mají i postoje vůči tzv. kriminálním živlům, diskriminace určitých národnostních nebo náboženských skupin apod. [srv. dále Balibar 1988, 1992; Ruf 1992: 27-41].

Proto by v boji proti rasismu bylo prospěšné, kdyby se hlubinně psychologický poznatek o podstatě a funkci projekce dostal co nejdříve na společenský povrch a tam umožnil poznávací proces o stavu vlastní skupiny. Jak před mnoha lety vyjádřil Sartre [1972], nejde o to zjišťovat, zda předmět našeho předsudku, „oni“, doopravdy má ty jemu připisované negativní vlastnosti, ale o to zjistit, jakou funkci rasistické předsudky mají pro „nás“, pro tzv. majoritní populaci.²⁰ V Čechách by to znamenalo přezkoumat, co tyto zdánlivě objektivní popisy jakoby odštěpené romské populace vypovídají o celkovém stavu společnosti. Zřejmě by se ukázalo, že nedostatky Romů jsou jen zbytněným výrazem stavu jednoho stupně vertikální struktury, který již pro pouhou spojitost věcí koresponduje s lepší situací „vyšších“ vrstev. Ukázalo by se dále, že příčinou nežádoucích sociálních stavů není existence jiných etnických skupin, ale problémy v hospodářské a politické sféře národního i mezinárodního kontextu.

3.3 Sociální funkce rasismu: inkluze a exkluze

Uvedené sociálně a hlubinně psychické projevy rasismu v každodenní praxi jednotlivců se nutně opírají o skutečnou existenci společenských skupin se zvýhodněným nebo ztíženým přístupem ke společenským statkům. Proto také není možné redukovat rasismus ani na kategorii individuálních předsudků, ani na kulturní konstrukci. Jedná se vždy o strukturální společenský jev, čímž máme s Mertonem na mysli procesy spojené s alokací zdrojů. Již Montagu upozornil na to, že výraz „rasa“ ve většině případů slouží jako prostředek, s jehož pomocí prožíváme a reprodukujeme společenskou skutečnost, založenou ne na rasové, ale na rasistické diskriminaci.²¹ Dokazuje dále, že biologického výrazu „rasa“ se používá tam, kde by byl spíše na místě sociologický pojem „kasta“. Jako kasta se označuje zvláštní, ve svých sociálních možnostech plně determinovaná skupina obyvatelstva. Kasty byly zřízeny hlavně jako bariéra proti sexuálnímu směšování vládnoucí

¹⁸) Práví Tertullian: „Když hladina Tiberu stoupne až k městským hradbám, když se Nil nerozvodní tak, aby dodal polím dostatečně vláhy, když nebe neposílá déšť, když je zemětřesení a hrozí hladomor, když řádí mor, ozývá se křik: předhod'te křesťany lvům.“ [Montagu 1943: 81].

¹⁹) Tento projektivní proces byl popsán Freudem [1948: 78].

²⁰) Jak ukazovala situace v koloniální Indii, není „majorita“ výrazem, který se vztahuje k počtu obyvatelstva, ale k míře moci.

²¹) Francouzský vědec Taguieff označuje rasismus (Gobineuvského typu) za nekonstruktivní a pesimistickou ideologii, která vychází z neměnitelnosti faktů. Neobsahuje sociálně aplikovatelné možnosti překonávání rasistické nerovnosti [Taguieff 1987: 23 an.].

vrstvy s nižšími vrstvami, čímž zůstal privilegovaný přístup ke statkům i moci „v rodině“. Tím se současně znemožnil sociální vzestup ostatních, nižších kast. Tento popis zachycuje situaci mnohých skupin nejen v indické společnosti, ale i ve společnostech západního typu, kde přes existenci rovného práva a ideologie rovnosti šancí některé skupiny zůstávají trvale v marginálním stavu. Je ovšem nasnadě, proč se nepoužívá výrazu „kasta“ – ten by až příliš zřetelně prozrazoval pravou funkci rasistické kategorizace lidských skupin.

Moderní společenská věda jednoznačně dokazuje, že funkci konstrukce ras v rasistickém diskursu je exkluze jedné (cizích) a integrace druhých (vlastních) skupin [srv. Guillaumin 1992, Dijk 1992, Machalová 1997]. V tomto smyslu působí rasismus stejně jako jiné projekce, ve kterých se teprve vytvářejí kategorie „cizích“: etnické, národnostní, náboženské, politické příslušnosti. Všelidské úsilí o vytváření smysluplného společenství jako životního „přírodního“ prostředí člověka je spojováno s mocensko-politickým rozhodováním o rozdělování omezených ekonomických zdrojů. Z tohoto důvodu není možné najít pojem, který by byl prostý diskriminačních prvků. Pro označování identity vlastní skupiny a odlišnosti cizích jsou k dispozici kulturní pojmy jako „kultura“, etnikum či národnost (1) se zdůrazněním jazyka, dále politicko-geografické pojmy jako národnost (2) nebo národní příslušnost s důrazem na státní příslušnost. Ani tyto pojmy samy o sobě negarantují zachovávání všeobecných lidských práv,²² oproti naturalistickému výrazu „rasa“ však mají tu přednost, že je chápán jejich společenský původ, a proto i proměnný charakter.

Z třídící a rozdělovací funkce „rasy“ těžili ve světovém měřítku hlavně kolonialisté, což je důvodem, proč se rasistický diskurs často označuje jako diskurs elit [srv. Hall 1989: 915, 918]. Třídění podle ras ale nadřazuje i „bílou“ populaci dělníků a zaměstnanců jejich „barevným“ protějškům. To vysvětluje, proč sociálně nižší vrstvy „bílých“ společností z existence rasismu subjektivně těží o něco více než vrstvy, které konec konců disponují daleko širší škálou možností si udržovat vysoký status [srv. Haug 1992: 33 an.]. Je tedy chybné „svědět“ rasismus nižších vrstev na jejich nižší úroveň vzdělání. „Rasová“ nadřazenost se jim totiž ve skutečnosti často nenabízí spolu s materiálními výhodami, ale namísto těchto výhod. Srovnání materiální situace „bílých“ chudých vrstev s „barevnými“ vrstvami obyvatelstva by totiž ve většině případů ukázalo, že jsou neméně diskriminovány. Jen symbolická hodnota bílé barvy může pak ještě tvořit předpoklad jejich zdánlivě vyššího statutu a integrace do „bílé“ společnosti.

Pravé elity latentně podporují toto přesvědčení svých chudých soukmenovců ve společenském diskursu. Rozdělování prestiže již vždy patřilo k technikám moci a vládnutí. Pro skupiny, které mají zdroje a moc, je výhodné, když se při řešení problému nesterétného rozdělování chudé vrstvy neobrací na ně, ale na vrstvy ještě chudší, které s nimi zdánlivě konkurují o vzácné zboží, jako jsou pracovní místa, byty, potenciální partneři na sňatkovém trhu.²³ Proč by se měl těmto vrstvám jejich rasismus (či „xenofobie“) vyvracet, když by je to vedlo k poznání pravých souvislostí? A proč by se „bílí“, chudí a ne-

²²) Taguieff [1987: 14 an.] označuje výměnu výrazu rasa za etnii nebo kulturní diferencii za pouhou rétorickou a ideologickou operaci.

²³) Již Hegel poukazoval na to, že „lůza“ je spíše předpokladem než protikladem měšťanské společnosti. Tvoří skupinu zdánlivě vně společnosti, aby skupiny „uvnitř“ mohly s dobrým svědomím využívat svých privilegií [Žižek 1998].

vzdělání občané měli vzdávat svých „předsudků“, když jim v rasistické konstrukci společnosti zaručují zdánlivě vyšší statut? [srv. Miles 1989: 359].

Aby se rasistická konstrukce zdála oprávněná i vůči těm, které diskriminuje, vydvihují se v masmédiích výhradně negativní vlastnosti těchto skupin a způsob, jakým škodí druhým [srv. Althoff 1998]. Typická je koncentrace na „příživnictví“ a s ní spojenou kriminalitu těchto skupin, která si absolutně vzato nezaslouží větší pozornosti než kriminalita členů „majoritních“ skupin. Přes jakoby logické spojení mezi „zlými, nežádoucími následky“, jako je např. zločinnost, lze pak otevřeně hovořit o „zlém, nežádoucím“ stavu těchto skupin, jejichž nízký sociální statut je interpretován výhradně jako jejich vlastní vina. Z tohoto negativního klastru již mimeticky vyplývá závěr o jejich zlé a nežádoucí existenci jako takové (a potměšilý souhlas s jejich emigrací).

Nabízená integrace totiž zůstává ve většině případů v oblasti mýtu: Integrace by znamenala rozšířit okruh oprávněných k přístupu ke statkům, což neodpovídá dynamice vertikálně strukturovaných společností. Integrace probíhá jako proces otevření okruhu (inkluze) a ne jako proces, v němž se vyloučení do „pevnosti“ dobývají. Pro integrační apely je typické, že se váží na podmínky, které právě diskriminovaná skupina na základě svých majetkových poměrů nemůže vůbec splnit (např. čistota a pořádek, přísný časový režim), anebo na podmínky, které jsou pro ni jednostranně nevýhodné (např. vykonávat jen podřadné práce za minimální mzdy v zastaralých průmyslových oblastech).²⁴ O (bývalých) Romech, kteří se před lety pokusili o integraci do československé společnosti a kteří se dnes již ke „své“ populaci nehlásí, se rozšiřuje názor, že svůj původ pokrytecky utajují [srv. Večeřa 1997]. K této rozšířené sémantice ve všech západních „imigrantských“ zemích patří i výčitka nevděku, zdaleka přeceňující služby, které „společnost“ menšinám prokázala.

4. Funkce rasismu v politickém diskursu

Obdobně, jak se individuální rasismus opírá o existenci rasismu společnosti, tak se tento společenský rasismus opírá o jeho více méně otevřenou politickou podporu v rámci celkové státoprávní organizace [srv. Heller]. Rasismus se jako předsudek udržuje jen tehdy, když je podporován skupinami, kterým byla delegována moc – tedy členstvem politických stran a představiteli legislativy, judikatury, exekutivy a zaměstnanci státních institucí, např. školství [srv. Smaus 1993]. Na druhou stranu se uskutečňování politických záměrů opírá o shora popsané identifikační procesy, takže není snadné určit, kde v politické praxi probíhá hranice mezi humánní a ahumánní podporou společenských zájmů. Podpora rasismu v zájmu vlastní skupiny zcela odporuje duchu demokratických režimů, které vycházejí ze svobody, rovnosti a solidarity všech lidí. Zcela odsouzeníhodný je rasismus tam, kde dokonce jen předstírá, že chrání skupinové zájmy, zatímco hájí jen úzce egoistické zájmy jedinců, kterým byla delegována politická moc. Rasismus jako technika „linking difference to domination“ totiž pomáhá odvracet pozornost od nedostatečného stavu a rozvoje ekonomiky a neúspěšného politického řešení tohoto problému. Tento mechanismus byl zevrubně prozkoumán jak ve spojení s antisemitismem nacionálněsocialistického režimu tzv. Třetí říše, tak v souvislosti s formováním moderních protestních hnutí.

²⁴⁾ Zvláště záluďná pak byla podmínka, že jen Romové s relativně bezúhonným trestním rejstříkem mohou žádat o české státní občanství.

Z výzkumu protestních hnutí je známé, že jejich úspěch je závislý na takové srozumitelné formulaci cílů, která by byla schopna mobilizovat další příznivce, a na existenci dostatečných zdrojů a přístupu k moci. Sociálně a hospodářsky marginalizované skupiny – jako skini a jiní lidé náchylní k otevřenému rasismu – nemají prostředky, kterými by vládu přinutily zabývat se jejich problémy. Proto volí ahistorickou rétoriku příslušnosti k „bílé rase“ (nebo k určitému národu), jako jediného společného znaku, který by je opravňoval k zlepšení jejich situace. Terčem jejich hněvu a násilných akcí se stávají skupiny, které se od nich jakoby odlišují biologickými nebo kulturními znaky. Tato rasistická symbolika ale jenom skrývá daleko závažnější fakt, že jde o skupiny, které stojí ekonomicky a sociálně ještě níže než ony samy.

Vlna rasismu v Čechách namířeného proti Romům je pravděpodobně indikátorem faktu, že se společnost nachází v tzv. anomickém stavu, jak ho popsali Durkheim a později Merton. K příznakům anomického stavu patří (1) dojem členů společnosti, že jejich potřeby jsou politickým vůdcům lhostejné, (2) že společnost postrádá řád, takže není možné v ní spolehlivě plánovat vlastní budoucnost, (3) pocit, že se uskutečnění životních cílů neustále vzdaluje, (4) že uniká životní smysl, (5) přesvědčení, že se nelze spolehnout ani na nejbližší sociální okolí [Merton 1995: 158 an.]. Tento výčet v obecné rovině postihuje současné sociální a politické klima v české společnosti. Za řešení takovýchto neutěšených poměrů jsou v první řadě zodpovědné vládní orgány. Proto je pro ně výhodné, když se hněv postižených členů společnosti neobrací na ně, ale vůči lidem, kterým se daří ještě hůře. Proto (jakoby podle fyzikálního principu spojených nádob) většinou skrytě podporují ahumánní a rasistické projevy nespokojených skupin a jednotlivců.

Namísto, aby vláda otevřeně a bez prodlení vystupovala proti všem projevům rasismu, pod záminkou zachování konsensu bere na rasismus obyvatelstva ohled.²⁵ Až příliš dlouho tolerovala taková opatření proti rasisticky diskriminované skupině, která porušují všeobecná lidská práva.²⁶ Dovoluje, aby se diskriminace romské populace, jako územní segregace, udržování zvláštních škol atd., deklarovala jako opatření k jejich vlastní ochraně. Rasa, podobně jako kriminalita sama o sobě, zvláště pak ale „kriminalita určitých ras“, se stala jako nový „vnitřní nepřítel“ vhodným následníkem dřívějších „ideologických“ protivníků režimu, kterým byla vedle vnějšího ohrožení symbolicky připisována zodpovědnost za jeho stagnaci či neúspěch. Absence rasismu za totalitního režimu se někdy interpretuje jako jedna z mála jeho předností. S odstupem času je ale zřejmé, že rasismus jen zůstal v latentním stavu, protože existoval silný vnější nepřítel. Konstruovat „rasu“ jako vnitřního politického nepřítele, „bez něhož by společnost jistě již byla blíže svým vytyčeným cílům“, je výhodné i proto, že všechny ostatní hony na čarodějnice z vlastních řad, jako bývalé členy komunistické strany, spolupracovníky státní bezpečnosti, disidenty a emigranty, společnost potenciálně rozpolcují. Z toho vyplývá závěr, že nehumánní rasismus je funkcionální jen pro elity v úzkém slova smyslu, jako jsou jedinci, kteří se chtějí udržet „u moci“. Pro sociálně slabé skupiny je rasismus zcela neúčinným prostředkem, protože váže energii na destruktivní aktivity tam, kde by bylo třeba společných konstruktivních řešení.

Rasistická diskriminace v každodenním životě, v masmédiích, v politickém životě, ve vědě atd. by si zasloužila systematické empirické šetření, které ale nemohlo být před-

²⁵) Srv. masmediální diskurs o koncentračním táboře v Letech.

²⁶) Srv. nekonečný spor o „zed“ v Ústí nad Labem.

mětem této práce. Účelem stati bylo především si uvědomit nevědeckost a s ní spojenou nehumánnost konstrukce ras a přání s reprodukcí tohoto mýtu skoncovat. Vraťme se závěrem k Montagovi: „Tolerance je postoj toho, kdo se nejen považuje za odlišného, ale dokonce za vyššího a lepšího než příslušníka jiné etnické nebo minoritní skupiny. Neznamená porozumění a zásadní uznání lidské rovnosti, ale neradostné uznání rozdílnosti, která mu připravuje nepříjemnosti. Namísto tolerance musíme být féroví.“ [Montagu 1998: 94 an.]

GERLINDA ŠMAUSOVÁ je absolventka Fakulty osvěty a novinářství UK v Praze, kde také pracovala jako vědecká asistentka na katedře sociologie kultury až do svého odchodu z Československa v roce 1968. Od října 1968 působí jako samostatná vědecká pracovnice v Institutu pro právní a sociální filozofii na Právnické fakultě Sárské Univerzity. Promoce k Dr. phil. v roce 1973, habilitace a titul „Privatdozentin“ v roce 1997 na základě práce *Das Strafrecht und die gesellschaftliche Differenzierung*. Četné publikace v oblasti sociologie trestního práva, kriminologie a feministické teorie, zvláště k otázkám inkluze a exkluze. Od roku 1990 spolupracuje s českými univerzitami a podílí se na výzkumech společenských problémů.

Literatura

- Adorno, Theodor W. 1950. *The Authoritarian Personality. Studies in Prejudice*. New York: Harper.
- Althoff, Martina 1998. *Die soziale Konstruktion von Fremdenfeindlichkeit* (disertace, Bremen 1997). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Balibar, Étienne 1988. „Yá-t-il un „néo-racisme“?“ In *Race, Nation, Classe: les identités ambiguës*, ed. Étienne Balibar et Immanuel Wallerstein. Paris: Ed. la Découverte.
- Balibar, Étienne 1992. „Es gibt keinen Staat in Europa. Rassismus und Politik im Heutigen Europa.“ S. 10-30 in *Rassismus und Migration in Europa, Beiträge des Kongresses „Migration und Rassismus in Europa“*, Hamburg, 26. bis 30. 9. 1990. Hamburg, Berlin: Institut für Migrations- und Rassismusforschung.
- Ball, Donald W. 1970. „The Problematics of Respectability.“ Pp. 326-371 in *Deviance and Respectability*, ed. by Jack D. Douglas. New York: Basic Books.
- Beneš, Jan 1994. *Člověk*. Praha: Mladá fronta.
- Blumenbach, Johann F. 1969. *On the natural varieties of mankind* (De generis humani varietate nativa, Göttingen 1775). New York: Bergmann Publishers.
- Buffon, Georges L. L. 1992 (1749). *Histoire naturelle, générale et particuliere*. Paris: Gallimard.
- Cavalli-Sforza, Luca, Francesco Cavalli-Sforza 1993. *Chi siamo. La storia della diversità umana*. Milano: A. Mondadori.
- Cooley, Charles H. 1964 (1902). *Human nature and the social order*. New York: Schocken Books.
- Dijk, Teun A. van 1992. „Der Diskurs der Elite und seine Funktion für die Reproduktion des Rassismus.“ S. 289-313 in *Rassismus und Migration in Europa, Beiträge des Kongresses „Migration und Rassismus in Europa“*, Hamburg, 26. bis 30. 9. 1990. Hamburg, Berlin: Institut für Migrations- und Rassismusforschung.
- Freud, Sigmund 1948. „Totem und Tabu. Einige Übereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und der Neurotiker.“ In *Gesammelte Werke, IX*. London: Imago Publishing.
- Garfinkel, Harold, Harvey Sacks 1976. „On the Formal Structures of Practical Actions.“ Pp. 337-366 in *Theoretical Sociology*, ed. by John C. McKinney and Edward. A. Tiryakian. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Goffman, Erving 1959. *The presentation of Self in Everyday Life*. Garden City, NY: Doubleday.

- Goode, Erich 1978. *Deviant Behaviour. An Interactionist Approach*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Guillaumin, Colette 1992. *Sexe, Race et Pratique du Pouvoir: l'idée de nature*. Paris, Cote-femmes.
- Guillaumin, Colette 1992. „Zur Bedeutung des Begriffs ‚Rasse‘.“ S. 77-87 in *Rassismus und Migration in Europa, Beiträge des Kongresses „Migration und Rassismus in Europa“, Hamburg, 26. bis 30. 9.1990*. Hamburg, Berlin: Institut für Migrations- und Rassismusforschung.
- Hall, Stuart 1989. „Rassismus als ideologischer Diskurs.“ *Das Argument* 31: 913-921.
- Haug, Wolfgang F. 1992. „Zur Dialektik des Anti-Rassismus. Erkundungen auf einem Feld voller Fallstricke.“ *Das Argument* 34: 27-52.
- Heller, Agnes *Achtung Europa. Über die Biologisierung des Politischen*. <http://alf.zfn.uni-bremen.de/-blaha/heller.html>.
- Hofstadter, Richard 1955. *Social Darwinism in American Thought*. Boston: Beacon Press.
- Horkheimer, Max, Theodor. W. Adorno 1969 (1944). *Dialektik der Aufklärung, Philosophische Fragmente*. Frankfurt/M.: Fischer.
- Horkheimer, Max 1984. *Wirtschaft, Recht und Staat im Nationalsozialismus. Analysen des Instituts für Sozialforschung 1939-1942*, hrsg. von Helmut Dubiel und Alfons Söllner. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Huxley, Julian S., A. C. Haddon 1940. *We Europeans*. Tokyo: Iwanami Shoten.
- Katz-Rothman, Barbara 1995. „On Maps and Imaginations: Sociology Confronts the Genome.“ *Social Problems* 42: 1-10.
- Linnaeus, Carolus 1735. *Systema naturae*. Leyden.
- Lorenz, Konrad 1992. *Takzvané zlo*. Praha: Mladá fronta.
- Loeschper, Gabi 1994. „‚Rasse‘ als Vorurteil versus Diskursanalyse von Rassismus.“ *Kriminologisches Journal* 26: 170-190.
- Machalová, Tatjana 1997. „Boj proti rasismu jako boj za právo být jiným.“ *Politologický časopis* 2: 152-159.
- Mead, George H. 1919. „The Psychology of Punitive Justice.“ *The American Journal of Sociology* 23: 577-602.
- Merton, Robert K. 1995. *Soziologische Theorie und soziale Struktur*. Berlin, New York: de Gruyter.
- Miles, R. 1989. „Bedeutungskonstruktion und der Begriff des Rassismus.“ *Das Argument* 31: 353-367.
- Montagu, Ashley M. F. 1943. *Man's most dangerous myth: the fallacy of race*. New York: Columbia University Press.
- Pollak, Michael 1990. *Rassenwahn und Wissenschaft: Anthropologie, Biologie, Justiz und die nationalsozialistische Bevölkerungspolitik*. Frankfurt/M.: Hain.
- Ruf, W. 1992. „Politische und ökonomische Ursachen und Folgen der Migration am Beispiel Algerien.“ S. 66-76 in *Theorien über Rassismus: eine Tübinger Veranstaltungsreihe*, Hrsg. von Otger Atrata und Gerrit Kaschuba. Hamburg: Argument-Verlag.
- Sartre, Jean-Paul 1972. *Drei Essays*. Frankfurt/M., Berlin, Wien: Ullstein.
- Schutz, Alfred 1962. *Collected Papers I. The problem of social reality*. The Hague, M. Nijhoff.
- Skupnik, Jaroslav 1999. „Sociobiologie: antropologická perspektiva.“ *Cargo. Časopis pro kulturní/sociální antropologii* 1: 67-69.
- Smaus, Gerlinda 1993. „Der ‚double-talk‘ über Rechtsradikalismus.“ *Kriminologisches Journal* 25: 162-168.

- Smaus, Gerlinda 1999. „Der Justizskandal Hilsner (1899/1900): Antisemitismus als ein Mittel zur Stärkung des tschechischen Nationalbewusstseins?“ S. 171-225 in *Verbrechen-Justiz-Medien*, Hrsg. von Joachim Linder und Carl-Michael Ort. Tübingen: Max Niemeyer.
- Taguieff, P. A. 1987. *La force du préjugé. Essai sur le racisme et ses doubles*. Paris: Gallimard.
- Večeřa, Miloš 1997. „The Gypsies – an unresolved issue.“ Pp. 168-180 in *Criminal Law Reform in the Czech Republic*. Brno: Masarykova univerzita.
- Wilson, E. O. 1993. *O lidské přirozenosti*. Praha: Lidové noviny.
- Žižek, Slavoj 1998. „Das Unbehagen im Multikulturalismus.“ *Das Argument* 40: 51-63.

Summary

The article reveals the racist origin of the concept of race. Firstly, the seemingly biological concept of 'race' is shown to make no scientific sense in biology. For biologists it is impossible to determine how many clusters of very slight differences (so called Mendel-populations) there are in the genetic structures of present-day mankind. Moreover, a reproductive barrier which determines the plant and animal classes in biology does not exist between human beings. The so-called hereditary, stable features of group members are maintained only by social control. 'Races' must therefore be seen as a purely societal or cultural construction. This construction, however, is not the neutral description of some physical differences, but rather a means of social discrimination against certain groups. Historically, the concept of human races was introduced by slaveholders and served as a legitimisation for their alleged right to exploit and assert superiority over 'coloured' people. Now, as before, the categorisation of people into races does not characterise value-neutral differences but fulfils the same exclusionary function.

'Race' is a racist concept which – particularly after the holocaust – should not be used any more. The persistence of this unscientific expression can be explained by the fact that it carries out various practical and pragmatic functions that mix universal human needs with particularistic, non-democratic ones. On the psychic level of individuals, 'race' serves as a cognitive prejudice and a means of building up social closeness and distance. Besides this, it serves as a 'negative' background to construct 'positive' personal identities. On the social-psychic level, it serves as a projective means of building group identities as different from, and mostly superior to other groups. On the societal level of certain societies, 'racism' is employed as a means of including one's own and excluding 'foreign' groups from an equal (or just) participation in resources. On the political level of state organisation, racism is latently supported as a means of distracting the attention of the ruled from the failures and selfishness of the rulers. This is the case of various marginal groups that are wrongly accused of having a negative effect on the well-being of the native or so-called majority population. 'Races' (and other excluded groups) thus fulfil the function of scapegoats on all levels. All the functions of the racist concept of race strengthen one another.

In conclusion, the author demands that the word 'race' be removed from the scientific and political discourse, whilst pointing out that cultural and political concepts such as ethnic group and nation can also take on a discriminatory function. In the anti-racist discourse, what is required is not tolerance towards other 'races', but rather the elimination of privileges for one's own group.

Sociologický pojem přirozených práv a právní věda

JIŘÍ PŘIBÁŇ*

Právnická fakulta UK, Praha

Legal Science and the Sociological Conception of Natural Rights

Abstract: The article focuses on the significant shift in the concept of natural rights which happened in legal science in the second half of the 20th century. During this period, the approach to the traditional tension between natural and positive law, which constitutes legal thinking, has radically changed and the whole problem of natural rights has become to a large extent a matter of sociological reflection of law and human nature. Sociology of law, as conceived for instance by Roscoe Pound, recreates the natural law topic in modern legal science. This article is centred around the analysis of the concept of individual rights as defined by Ronald Dworkin and their possible interpretation founded on the sociological concept of natural rights. For this reason, the author also describes briefly the famous dispute concerning the nature of law between the legal positivist H.L.A. Hart and defender of natural law theory L.L. Fuller in 1950s and 1960s.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 4: 447-457)

I.

Někdo bude možná považovat celý následující text za nezdvořilost, protože v něm chci polemizovat a kritizovat některé odmítavé soudy Pavla Barši, které vyslovil ve své jinak velmi pochvalné recenzi na mou knihu *Sociologie práva v Sociologickém časopisu*, ročník XXXIV, č. 1/1998. Považuji tedy za nutné hned na samém začátku poděkovat za Baršovo uznání a zdůraznit, že následující řádky nechťejí být obhajobou mých vlastních stanovisek nebo tolik populárním stylistickým cvičením, v němž se autor snaží dokázat, jak dobrá je jeho kniha, a jak nechápaví jsou všichni ti, kdo tuto jednoduchou skutečnost nevidí a ze své slepoty nesmyslně kritizují domnělé nedostatky díla.

Jde mi o cosi jiného. Pavel Barša se kriticky zmínil o mé interpretaci dvou významných autorů současné právní a politické filozofie – Ronaldu Dworkinovi a Johnu Rawlsovi. Přitom se dotkl zásadního problému, který vždy určoval právně filozofické myšlení i jurisprudenci a který podstatným způsobem zasahuje i do našeho dnešního pohledu na právo, politiku a společnost. Jedná se o problém vztahu mezi přirozeným a pozitivním právem a o pojem přirozeného práva jako takového. Chtěl bych proto vyjít z kritiky objevující se v uvedené recenzi a o tomto tématu napsat stručnou poznámku.

Z tohoto důvodu se také nebudu podrobně zabývat Baršovou kritikou mého čtení Rawlse, ve které tvrdí, že se mýlím, když tvrdím, že podle Rawlsovy teorie spravedlnosti se lidé rozhodují podle principu správnosti. K dotyčnému tvrzení by bylo například užitečné pročíst pasáže zahrnující pojmy „right“ a „rightness“ v první, druhé nebo třetí kapitole *Teorie spravedlnosti* [Rawls 1995] a promyslet, jaký význam Rawls přisuzuje

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. JUDr. Jiří Přibáň, katedra práva a právních učení PF UK, Nám. Curieových 7, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 81 26 79, l. 472, e-mail priban@ins.prf.cuni.cz, resp. priban@cardiff.ac.uk

formálnímu pojmu správnosti/práva (right) především ve vztahu k tzv. závoji nevědomosti [srv. např. Rawls 1995: 89 an.]. Od pojmu správnosti/práva se odvozuje spravedlnost společenských systémů a institucí [Rawls 1995: 75], takže potom je schopnost lidí řídit se podle toho, co je „right“, tedy správné nebo oprávněné, opravdu zásadně důležitá pro spravedlnost jako slušnost.

Právě zde existují také paralely s Dworkinovou morální koncepcí práv (rights). Na Rawlsově koncepci right je také zřejmé, že její autor zde nevystupuje z pozice „sociálně ukotvené racionality morální“, jak se mi snaží do mého textu vložit recenzent. Barša mi zde přisuzuje závěry, které jsem nikdy nevyřkl a které z mého textu lze vyčíst jen s přílišnou představivostí.

II.

Mnohem zajímavější a vyzývavější je Baršova kritika způsobu, jakým se snažím číst Ronalda Dworkina. V jejím důsledku lze vyjasnit některé pojmové i teoretické nejasnosti, které jsou s Dworkinovou koncepcí právní a politické filozofie spjaty a které se dotýkají obecně současné právní filozofie a sociologie.

Barša mi vytýká poznámku pod čarou na s. 34 *Sociologie práva* a tvrdí, že přiřazuje konstruktivistický přístup k organickému modelu společnosti a za jeho představitele označují právě Ronalda Dworkina. To je však zcela nesprávný závěr, protože na s. 34 se o Dworkinovi zmiňují pouze v poznámce, v níž vysvětlují, že vedle pojmu organického modelu společnosti, jak ho užívá Karl Mannheim, se dále objevují i některé jiné teoretické pojmy a přístupy, které stojí proti smluvnímu liberalismu. Dworkina potom zmiňují jako představitele konstruktivistického modelu. Konstruktivistický přístup, který je obsažen a široce rozebírán například v šesté kapitole Dworkinova díla *Taking Rights Seriously* a který také stojí v pozadí hlavní argumentace pozdějšího díla *Law's Empire*, tedy není označen za organický model, ale pouze za přístup, jemuž je s organickým modelem společná kritika smluvního liberalismu. I když je ve Dworkinově myšlení možné rozpoznat některé prvky společenské smlouvy [Dworkin 1997: 278], jeho koncepce osobních práv a etického individualismu je zároveň důslednou kritikou ekonomizujícího pohledu na smlouvu jako institut odvozený od vzájemné výhodnosti a individuálního prospěchu. Dworkin patří mezi odpůrce ekonomických teorií v právu [Dworkin 1985: 237 an.] a individuální nezávislost pro něho nijak není smluvně ekonomickou nezávislostí.

Barša rozlišuje tzv. morální konstruktivismus Dworkinův a tzv. sociálně teoretický konstruktivismus holistických kritiků smluvního modelu a říká, že tyto dva konstruktivismy nemají nic společného. Nechci se přit o „nálepky“, ale proč jejich autor tedy označuje oba směry shodně jako konstruktivismus?

Domnívám se, že toto kostrbaté rozlišení v sobě spíše skrývá jistou klasifikační pomůcku, kterou chce její autor rozlišit pozitivní prvky morální filozofie Dworkinovy od názorů všech, kdo nepřejí individuálním právům a svobodám a jedinci předřazují celek, prvku systém, člověku společnost. Ani náhodou netvrdím, že Dworkin patří k těm, které Barša označuje za stoupence holismu, i když nevím, koho jimi přesně myslí. Zároveň je však nutné zopakovat, že Dworkina například s takovým Taylorem nebo MacIntyrem spojuje mnohem větší reflexivita institucionálních aspektů práv, morálky nebo politického společenství, třebaže jsou jeho východiska narozdíl od obou jmenovaných filozofů liberálně individualistická.

Pavel Barša dále kritizuje skutečnost, že Dworkinovu koncepci individuálních práv označují za přirozenoprávní a tvrdí, že „...Ve skutečnosti Dworkin ve zmíněném díle odmítá jak teorii přirozených lidských práv, tak Hartův pozitivismus a snaží se místo těchto dvou alternativ vypracovat svou vlastní pozici, která vychází ze zvláštní metody interpretativní ‚konstrukce‘ koherentního morálního systému z již daných právních faktů...“ [Barša 1998: 102].

Když jsem svůj vlastní text znovu četl, zjistil jsem, že jsem se obratem „...mnohem tradičnějšího pojetí přirozených práv v díle Ronalda Dworkina...“ [Příbáň 1996: 66] skutečně dopustil v 1. vydání *Sociologie práva* nepatřičného zjednodušení problému, který má zcela zásadní právně filozofický i sociologický význam. Užil jsem pojmů „tradiční“ a „přirozenoprávní“ v souvislosti s koncepcí, která jistě představuje jednu z originálních cest soudobého paradigmatu právní vědy a zaslouží si mimořádnou pozornost. Pavel Barša tento nedostatek přesně odhalil a tím vlastně otevřel cestu k napsání následujících řádek.

I nadále tvrdím, že Dworkinova filozofie práv je ve srovnání s dílem H. L. A. Harta v mnoha ohledech tradičnější a v kontextu morální filozofie konvenčnější než Hartova koncepce antropologického truismu a pojetí práva jako jednoty primárních a sekundárních pravidel. I nadále tvrdím, že přes veškerou snahu Dworkina o paradigmatickou originalitu se mu nepodařilo argumentačně vyřešit otázku vazeb mezi přirozeným a pozitivním právem a celá jeho teorie kolísá mezi morálně normativní koncepcí práv, svou podstatou se nelišící od toho, co někteří jiní současní autoři označují za práva přirozená, a metodologickou i epistemologickou obranou právního pozitivismu.

Zkrat ovšem nastal v okamžiku, kdy jsem bez patřičného vysvětlení použil slovo tradiční a bez náležité argumentace jsem Dworkinovu koncepci práv dal do souvislosti s přirozenoprávní filozofií. Chtěl jsem v tomto místě ve zkratce naznačit souvislost mezi Dworkinovou právní filozofií a americkým pojetím přirozených práv a liberalismu, které se datuje již od samých počátků americké ústavnosti, ale udělal jsem to velice nešikovně a nesrozumitelně. Neomlouvá mě ani okolnost, že tohoto problému se má kniha netýkala a celá zmínka nebyla ničím víc než okrajovým odkazem v textu.

III.

Co tedy dnes znamená pojem přirozených práv pro filozofa, právníka nebo sociologa? Při hledání odpovědi nás okamžitě překvapí obrovská míra nejasnosti, předsudků, banalit, politických a morálních klišé, které se vážou k pojmu přirozených práv. Ještě dnes se někteří právníci, filozofové, sociologové nebo politici domnívají, že přirozenoprávní teorie jsou obskurní koncepce, jež užívají fanatičtí věřící k prosazení svých fundamentalistických ideologií. Stoupence přirozených práv jim ztělesňují buď odpůrci interrupcí, anebo dokonce příslušníci teroristických skupin, ochotní za přirozená práva svého lidu, národa, věřících atd. položit život.

Takto vyostřené napětí mezi přirozeným a pozitivním právem je důsledkem modernity, protože nikdy v předmoderní minulosti nebyla hranice mezi oběma pojmy tak ostrá a plná předsudků a neporozumění. Když chtěl Jeremy Bentham v první polovině 19. století modernizovat britský právní systém a po francouzském vzoru ho kodifikovat, velmi prudce zaútočil na přirozenoprávní principy obsažené v tehdy zásadní jurisprudenční autoritě – v díle *Commentaries on the Laws of England* od sira Blackstona. Přirozené právo označil za oblast morálky a vedl ostrou hranici mezi soukromým světem morálních

přesvědčení a veřejným světem politiky, jehož součástí je i právo. Na otázku „Co je právo?“ potom již Jeremy Bentham poskytl odpověď, která tolik předurčila celkový vývoj moderní právní filozofie a kterou se později proslavil především Benthamův žák John Austin: „Právo je příkaz politického suveréna“ [srv. Příbáň 1997: 57-83].

Tato definice práva a jeho oddělení od morálky je velmi radikální, ale po dlouhou dobu byla velmi populární mezi stoupenci právního pozitivismu. Pojetí práva jako příkazu politického suveréna totiž skutečně umožňuje velmi snadno definovat okruh těch norem, které právní jsou, a těch, které již do práva nespádají. Právo je funkcí politické moci. Bentham ani Austin tím samozřejmě nemysleli, že by cokoli, co si suverén umane, muselo být právem. Šlo jim o možnost soustředně okolo jednoho mocenského centra uspořádat moderní politickou společnost, organizovat její život a podříditi ji jednotným, obecně platným právním pravidlům.

Tato moderní představa společnosti jako jednotného fungujícího tělesa s krystalicky čistými pravidly a vazbami nepočítala s tím, že by struktury politicky svrchovaného panství mohly být napadeny tyranskou zlovůlí. Boj pozitivního práva a zákonodárství s právem přirozeným a zvykovým byl bojem mezi modernou a tradicí, mezi pokrokem a úpadkem. Stát měl podle benthamovského utilitarismu maximalizovat štěstí co největšího počtu lidí, což v důsledku znamenalo, že z politického světa musely být odstraněny morální předsudky a pravidla, která se stále více ukazovala jako pouze omezeně platná a neschopná vázat společnost jako celek. Svoboda jednotlivce je určena obecnými pravidly státu, jeho legalitou.

S Benthamovým i Austinovým pozitivistickým učením, označovaným jako analytická jurisprudence a vyznačujícím se jednostranným legalismem, se spojuje mimo jiné i myšlenka suverenity parlamentu a princip, že zákony přijaté britským parlamentem jsou nadřazeny precedentům i právním obyčejům tvořícím systém platného práva ve Velké Británii. Mezi českými právními teoretiky a filozofy koluje mnoho nepravd a předsudků o systému práva na britských ostrovech, takže je vhodné připomenout, že se jedná o jednu z vůdčích zásad platného práva v Británii.

Nauka analytické jurisprudence podstatným způsobem ovlivnila i kontinentální právní filozofii a jurisprudenci. Ostré odlišení morálky a práva a hierarchický centralizovaný systém pozitivního práva podstatnou měrou ovlivnily také normativistické pojetí práva u Hanse Kelsena a jeho čistou právní teorii. Vycházejí z duchu kantovského dualismu, Kelsen se sice snažil podříditi faktickou organizaci státu normativnímu řádu práva, ale v okamžiku, kdy měl transcendentálně logický základ pozitivního práva – základní normu, přiblížit konkrétním institucím, uchýlil se k metafoře ústavodárce-tyrana či shromáždění, který svým historicky prvním ústavodárným aktem zakládá systém pozitivního práva [Kelsen 1925].

IV.

V souvislosti s moderním učením právního pozitivismu, které se podstatnou měrou definovalo v protikladu k přirozenoprávnímu učení, se často hovoří také o sociologii práva jako pozitivistickém směru v právní vědě. To je samozřejmě pravda, protože sociologie práva se svým důrazem na fakticitu práva ani z jiného epistemologického a metodologického východiska vycházet nemůže. Přesto však existuje zásadní rozdíl mezi sociologickým a juristickým pojetím práva, jak ukazuje například spor mezi Weberem a Kelsenem na počátku tohoto století [srv. např. Kelsen 1911, Weber 1925].

Některé sociologické teorie práva obdobně jako právní pozitivismus existenci práva neodmyslitelně spojují s výlučným aparátem politického násilí a státního donucení ve společnosti [Weber 1925, Pospíšil 1997]. Každý sociolog si je však vědom, že institucionální a normativní analýzy práva jsou zcela nedostatečné a sociální povaha práva jimi ani zdaleka nemůže být zachycena. Například Max Weber, jehož jméno je s donucovací teorií a institucionálním spojením práva s monopolem politického násilí často spojováno [Raiser 1987], tvrdí, že sociologický pohled na právo se zaměřuje na to, jak lidé právo chápou, jak mu rozumí. Jiní autoři jako rakouský profesor římského práva Eugen Ehrlich nebo americký právník Roscoe Pound přišli na počátku století s rozdělením práva na živé a zákonné, resp. *law in action*/*law in books*.

Tímto rozlišením se ovšem neoddělila pouze sociologickoprávní zkoumání jako ta, v nichž se jedná o porozumění vlivu práva na faktický sociální život. V jeho pozadí je také snaha rozkrýt a stanovit obecnější zákonitosti fungování pozitivního práva v moderní společnosti. Jedna z důležitých sociologickoprávních otázek potom zní: „Existují obecnější zákonitosti fungování zákonů a pozitivního práva vůbec? Jestliže existují, lze je označit za univerzálně platná? Jaký je potom status sociologie práva v hierarchii právních věd?“

Sociologie práva se vždy snažila definovat obecnější zákonitosti působení práva ve společnosti, které jsou zcela nezávislé na vůli subjektů tvořících právo (například zákonodárce nebo soudů) a které nám umožňují pochopit fungování práva coby nástroje sociální kontroly, integrace, rovnováhy atd. Sociolog se musí ptát zcela jinak než právník nebo politik. Odtud také ona snaha definovat sociologii práva od samého počátku jako nejobecnější vědu o právu, která tak teprve zpětně a reflexivně prostřednictvím svých metod a poznatků umožňuje vstoupit do procesů tvorby a aplikace práva [Ehrlich 1913, Pound 1959].

Dějiny sociologie práva jsou mimo jiné i dějinami sporu o „realistický“ základ této vědy a nároky, jež z něho vyplývají. Se sociologickým pohledem na právo si mnozí právníci i sociologové ztotožňují odhalení „pravého“ fungování systému pozitivního práva a možnost nalézt „správné“ nástroje právní regulace. Sociologie práva má podle některých autorů poskytovat realistickou interpretaci práva, tj. univerzálně platný slovník, kterým bychom mohli plně porozumět zákonitostem moderního práva. Vůči tomuto realistickému proudu existuje v současné sociologii práva značný skepticismus, k němuž se hlásí také autor tohoto textu, nicméně se zdá, že tato aspirace je dosud hluboce zakořeněna v mnoha sociologickoprávních studiích.

Tento univerzální nárok sociologie práva v sobě obsahuje otázku po povaze těchto zákonitostí a principů působení práva v moderní společnosti. Jestliže takové zákonitosti existují a mají univerzální charakter a jsou mimo kontrolu zákonodárce, nejedná se o nějaké konstanty ve fungování společnosti? Nejsou tyto zákonitosti vlastně projevem jisté přirozenosti společenského života? Vždyť i význam přísloví „Zvyk je druhá přirozenost“ spočívá především v tom, že vedle naší biologické přirozenosti existuje i přirozenost sociální. Sociologie včetně sociologie práva by potom byla oborem zkoumajícím a definujícím tuto přirozenost.

Například podle Roscoe Pounda je sociologie práva vlastně jen moderní obdobou přirozenoprávní teorie, jejímž hlavním cílem bylo vždy odpovědět na otázku spravedlnosti a podstaty pozitivního práva [Pound 1959: 19-24]. Sociologické metody a pozitivismus více vyhovují dynamicky se vyvíjející a proměnlivé moderní společnosti ve

srovnání se spekulativními a metafyzickými teoriemi přirozeného práva. Samozřejmě, že v těchto otázkách se najednou ontologická rovina mísí s epistemologickou a sociologický nominalismus se mění na morální realismus. To jim však neubírá na naléhavosti a pro právní vědu druhé poloviny našeho století je typické, že přirozenoprávní teorie využívají sociologických přístupů. To platí zcela o Radbruchově konverzi od pozitivismu k iusnaturalismu, stejně jako o slavné polemice mezi stoupencem přirozenoprávní teorie Lonem L. Fullerem a zastáncem analytického přístupu H. L. A. Hartem. Obě hlavní díla této polemiky – Hartův *The Concept of Law* [Hart 1994] i Fullerova *Morálka práva* [Fuller 1998] se dokonce výslovně odvolávají na sociologické a antropologické metody zkoumání práva.

V.

Abychom porozuměli současným diskusím o vztahu mezi pozitivním a přirozeným právem, musíme se nejprve zbavit tradičního a přetrvávajícího názoru, že proti realistickému pozitivismu stojí metafyzická či teologická koncepce přirozenoprávní. Jak vidno, tomuto názoru podléhá i Baršova námitka zdůrazňující originalitu Dworkinovy právní filozofie, jež údajně spočívá v odmítnutí iusnaturalismu i právního pozitivismu. Tento názor je „přirozený“, protože spor mezi přirozeným a pozitivním právem prostupuje celými dějinami a vysledujeme ho od antických tragédií až po současné pokusy právně postihnout osoby zodpovědné za zločiny nacismu nebo komunismu. Ve druhé polovině 20. století se však zmiňovaná diskuse podstatnou měrou proměnila.

I když i dnes existují a proti sobě stojí na jedné straně zástupy morálních fanatiků vyslovujících své požadavky jazykem přirozeného práva a zastánci dogmatického státního legalismu na straně druhé, jejich vliv na právní a právně politické myšlení je většinou marginální. Vlivné přirozenoprávní koncepce dnes v naprosté většině ztratily svůj metafyzický základ, aniž by však rezignovaly na snahu nalézt podstatu práva a toho, co je v něm správné a spravedlivé. Přirozenoprávní teorie také mnohem více zakládají své paradigma na procedurách a pravidlech, jež mají důležitý význam pro existenci společnosti a teprve *ex post* vytvářejí a zapadají do určité morální verze světa.

Tak například Fullerova koncepce vychází z pojetí práva jako účelového podřízení lidského chování pravidlům a ukazuje, že se každý právní systém, má-li ve společnosti fungovat a plnit základní lidský požadavek spravedlnosti před právem, musí podřítit jistým principům, které tvoří jednotu, ale přitom nejsou absolutně nezpochybnitelné a daří se je naplňovat zpravidla jen ve vyšší nebo nižší míře. Mezi ně patří obecnost a nerozpornost zákonů, jejich jasná formulace, vyhlášení, zákaz retroaktivity, shoda mezi deklarovaným pravidlem a úředním postupem, stálost práva v čase a zákaz zákonů požadujících nemožné [Fuller 1998: 37-90]. Fuller sám své pojetí přirozeného práva označuje za procedurální a pod označením morálka práva rozumí soubor právních procedur, které uvedené principy provádějí v existujících systémech práva.

Stejně tak se musíme zbavit předsudku rozhořčených moralistů, kteří pozitivismus odsuzují za cynické ztotožnění práva s politickou vůlí a mocí. H. L. A. Hart dokonce ve svém díle *The Concept of Law* hovoří o nutnosti existence „minimálního obsahu přirozeného práva“ v systému práva pozitivního. Pod tímto označením rozumí jisté antropologické danosti, které každý systém pozitivního práva musí respektovat, má-li být označen jako právo. Hart je stoupencem pozitivisticky ostrého oddělení práva od morálky. Právo a mravy podle něho konstituují dvě zcela samostatně existující oblasti života lidské společnosti [Hart 1994: 155-212]. Nicméně, systém práva i morálky má podle Harta společný

cíl v přežití a reprodukci lidského druhu. Proto má morálka i právo určitý společný základ, který ovšem nepředpokládá žádnou možnost fundace práva morálkou [Hart 1994: 193 an.].

Narozdíl od obvyklé přirozenoprávní argumentace však Hart i další stoupenci dnešního pozitivismu odmítají testovat právní normy mravními hledisky [Hollander 1997]. Hart, obdobně jako řada jiných právních filozofů, také odmítá např. nacistické právo označovat za právo, avšak odpor proti němu by narozdíl od Fullera již odmítl klasifikovat v právních kategoriích a vztáhnul by ho ke světu politiky, konkrétně k občanské neposlušnosti. Hlavní rozdíl mezi Hartovým a Fullerovým stanoviskem se potom zdá být v tom, že zatímco Hart vychází ze sociologické analýzy pravidla lidského chování a jeho rozmanitých druhů i způsobů zajištění ve faktickém životě společnosti [Hart 1994: 10 an.], pro Fullera je typické hledisko účelovosti a kritérium práva, které se může odvolávat na princip procedurální spravedlnosti [Fuller 1998: kap. I.]. Přitom však každý, kdo se jejich právní filozofií podstatnějším způsobem zabýval, řekne, že rozdíl mezi oběma přístupy nebyl ani zdaleka tak propastný, jak by se z dlouholetých polemik Harta a Fullera mohlo zdát.

VI.

Jaké je tedy postavení Dworkinovy právní filozofie na pozadí této diskuse mezi přirozeným a pozitivním právem v uplynulém půlstoletí? Celé poválečné období je charakteristické snahou nalézt v pozitivním právu jeho „morální minimum“. Morální minimum v právu se hledá v právní filozofii, jurisprudenci i v celém poválečném vývoji systémů pozitivního práva. Toto hledání je mimo jiné vedeno také snahou nalézt možnost na základě právnických argumentů potrestat činy, které byly zároveň legální i kriminální. Státní moc například v nacistickém Německu nebo komunistických státech ukládala tyto činy za právní povinnost nebo přinejmenším bránila jejich potrestání. Ačkoli jsme se u diskuse mezi Fullerem a Hartem zajímali především o úlohu sociologického přístupu k tématu přirozenosti v pozitivním právu, jejich spor je bezesporu zásadním způsobem ovlivněn i tímto morálním, právním a politickým dilematem.

V tuto chvíli bychom si však měli položit otázku, do jaké míry je poválečným sociologismem v tradiční právní filozofii a dogmatice ovlivněna i Dworkinova právní teorie. Dworkinova koncepce práv je charakteristická tím, že již není zformulována v kontextu diskuse o podstatě a mezích pozitivního práva tváří v tvář totalitním tyraním, nýbrž v kontextu liberální rozpravy o občanských a lidských právech, jak je známe v systémech liberálních demokracií. Například H. L. A. Hart chápe Dworkinovu nebo Nozickovu i Rawlsovu teorii jako současnou převahu morální koncepce individuálních práv, jak ji před dvěma staletími zformulovaly americká a francouzská revoluce [Hart 1983: 145 an.]. V tomto smyslu také hovoří o sporu mezi přirozenoprávní koncepcí morálních práv a utilitaristickým pojetím práva, mezi revolučním slovníkem práv člověka a benthamovským systémem pozitivního práva, který se dnes obrací v neprospěch právního pozitivismu.

Obzvlášť Dworkinova koncepce lidských práv jako morálních práv jednotlivce představuje podle Harta velmi silnou výzvu pro právní pozitivismus. V žádném případě, jak se domnívá Barša, nejsou tato morální práva dešifrovatelná zpětně z existujícího faktického systému práva. Koherentní morální systém není interpretativně konstruován z daných právních faktů, nýbrž je v něm obsažen a sehrává důležitou roli při rozhodování tzv. hard cases, tj. složitých případů, pro něž nemáme jasné právní pravidlo a tudíž je

možné rozhodnout je i na základě protichůdných argumentací. V tom okamžiku se soudce musí řídit podle principů implicitně obsažených a rozpoznatelných v pozitivním právu, které ovšem ze své podstaty systém pravidel pozitivního práva přesahují. V obvyklém jazyce moderní jurisprudence se označují jako principy slušnosti (fairness) nebo spravedlnosti [Hart 1983: 155-156].

Dworkin netvrdí, že základ všech lidských práv je morální. Podle něho však některá práva, například právo na svobodný projev, mají morální rozměr a lze je považovat v tomto smyslu za morální práva vyjadřující určité morální principy daného politického společenství. Prvním a nejdůležitějším právem, bez něhož je spravedlnost ve smyslu ne-strannosti nemyslitelná, je podle Dworkina právo člověka na rovné zacházení [Davies a Holdcroft 1991: 330-331].

Dworkin se vyhýbá tvrzení, že tato lidská práva jsou přirozenými právy. Jak sám přiznává, nepoužívá toto označení vzhledem k nepatřičným asociacím, které jsou s pojmem přirozených práv spojovány [Dworkin 1977: 176]. Tradiční přirozenoprávní teorie Dworkin odmítá a stejně tak nedostatečný mu připadá celý spor mezi právním pozitivismem a přirozenoprávní naukou [Dworkin 1986: 98]. Zároveň však ve své interpretaci Rawlsovy argumentace ve prospěch rovnosti dochází k závěru, že spravedlnost coby ne-strannost spočívá na předpokladu přirozeného práva všech na stejný zájem a úctu [Dworkin 1977: 182]. Dworkinovi je sympatická Rawlsova myšlenka počátečního stavu, která podle něho musí vycházet z teorie práv, jež nejsou výsledkem žádné pravotvorné činnosti, ale jsou přirozená v tom smyslu, že je lidé mají prostě proto, že jsou lidmi.

Téma morálního pozadí individuálních práv Dworkin neopustil ani ve své pozdější knize *A Matter of Principle*, kde výslovně zdůrazňuje morální a politický kontext těchto práv [Dworkin 1985: 11]. Samozřejmě se tímto kontextem myslí liberální demokracie a Dworkin svou argumentaci, pojem práva a právní teorii výslovně omezuje na tento kontext.

Jestliže tedy nejsou práva dešifrovatelná z faktického právního systému a zároveň nemají povahu metafyzických abstraktních norem, odkud je potom můžeme odvodit? Podle Dworkina jsou tato práva spjata s politickým společenstvím, které jsme si zvykli označovat za liberální demokracie. Toto společenství má svůj faktický život, ale zároveň ho normativně definují i jeho hodnoty, politické maximy a ideály. Právo je podle Dworkina především záležitostí interpretace a hlavní úlohou veškerého právního rozhodování je potom určit na základě jednotlivých kazuistik obsah, význam a strukturální postavení jednotlivých abstraktních i konkrétních práv. Při právní interpretaci dochází k postupování legálních a extralegálních, tj. politických i morálních argumentů a norem. Úkolem Dworkinova soudce-Herkula [Dworkin 1986] potom je transponovat všechny extralegální prvky do legálního prostředí.

Individuální lidská práva mají povahu faktických konvencí a tudíž pozitivních pravidel v právním i morálním smyslu. Sociologizující přístup se u Dworkina projevuje především tam, kde právo zkoumá integrativně jako výtvar daného politického společenství a v závislosti na morálních a politických principech, kterými se toto společenství utváří a řídí. Dworkin uznává souvztažnost práva a ostatních normativních řádů, které se ve společnosti fakticky vyskytují. Podle něho je mezi právem a morálkou mnohem více společných rysů, než by připustili právní pozitivisté. Právě toto zkoumání práva v kontextu jisté politické a morální kultury odmítá Hart, podle něhož směšování práva a morálky údajně odporuje metodám analytické jurisprudence, k nimž se Dworkin snaží také hlásit [Hart

1994: 239 an.]. Budeme-li se tedy držet právně pozitivistického oddělení práva a morálky a podřazení přirozenoprávních úvah pod oblast morálky, potom můžeme Dworkinova abstraktní práva klidně označit za přirozená.

Přirozené zde má povahu sociálního či politického a je nutné chápat ho kontextuálně, nikoli metafyzicky. Obsah práv je dán i hodnotami a morálními principy politického společenství. Potom je možné hovořit o strukturálním argumentu v Dworkinově díle [Hollander 1997], který se snaží překonat některá omezení a protiklady mezi přirozeným právem a právním pozitivismem, nicméně který je svou vnitřní strukturou sociologickou reflexí tématu přirozených práv.

Tuto skutečnost je třeba uvědomit si především na pozadí Dworkinových argumentů rozvinutých v díle *Law's Empire*, kde se jedna podkapitola dokonce nazývá *Obrana pozitivismu* [Dworkin 1986: 37 an.]. Pozitivismus je zde obhajován jako metoda, nikoli jako právně filozofická ideologie. Dworkin, stejně jako například pozitivista Hart [Hart 1994: 8], odmítá ztotožnění práva se spravedlností, což je podle něho typické dogma přirozenoprávních škol. Avšak jeho koncepce složitých případů, které je třeba řešit podle určitých principů, obsažených a zároveň přesahujících systém pozitivního existujícího práva, v mnohém svým morálně politickým kontextem přesahuje rámec právního pozitivismu a právními pozitivisty je napadána [Weinberger 1995: 81].

A právě v tomto morálně politickém přesahu Dworkinových právních principů i lidských práv lze také spatřovat jistý tradicionalismus, který se nepochybně datuje do roku 1776 k Deklaraci nezávislosti. V textu Deklarace jsou totiž zakódovány složité vazby moderní kultury lidských práv vůči morálce, politice i právu. Zde jsou předznamenány všechny nejasnosti, průniky, konflikty i argumentační schémata, na která Dworkin navazuje a snaží se je originálním způsobem vsadit do vypracovaného argumentačního rámce našeho systému pozitivního práva – systému, který je vlastní dnešním liberálním demokraciím.

VII.

Na Dworkinově právně filozofické koncepci je patrné, že její originalita spočívá v jistém eklekticismu, nikoli v překonání rozdílů mezi přirozeným a pozitivním právem. Odmítá celkem oprávněně podrždit právnickou argumentaci a interpretaci svrchovanému hledisku spravedlnosti. Zrovna tak ovšem odmítá přiřadit lidským právům ryze legální povahu. Pro nás jako sociology práva je ovšem nejzajímavější právě okolnost, jak s pomocí pozitivistické metodologie hájí koncepci morálních lidských práv, tedy práv označovaných (v kritickém i kladném smyslu) mnohdy za práva přirozená.

Dworkinova koncepce práv, v níž se spojuje etický individualismus s principem rovného zacházení a legální rozhodování s extralegálními prvky, vychází z pozitivistické snahy analyzovat existující systémy práva v určitém politickém kontextu – v liberálně demokratickém politickém společenství. Dworkin také zcela v duchu pozitivismu chápe právo jako výtvar politického společenství. V rámci politického kontextu liberálních demokracií však Dworkin staví vůči pozitivnímu právu jisté morálně normativní nároky a důležitá individuální práva, která Dworkin označuje například za abstraktní [Dworkin 1977: 92-94], musí mít jistý morální obsah.

Jak bylo řečeno, to by samozřejmě rigidní pozitivismus musel označit za cestu přirozenoprávní, protože jeho ostré odlišení práva od morálky ani jiné označení neumožňuje. Přitom je však třeba mít vždy na paměti, že morálka ve Dworkinově pojetí je vždy ome-

zena morálkou liberálně demokratických společenství, a proto je morálkou pozitivní. Dworkin dokonce rezignuje na univerzálně platnou právní teorii a o své vlastní právně teoretické koncepci tvrdí, že se vztahuje pouze na právní systémy liberálních demokracií. Namísto obecné teorie práva se nám tedy představuje partikulární teorie práva liberálně demokratických politických společností.

Označíme-li tedy společně s některými zastánci právního pozitivismu i sociology práva Dworkinovu koncepci za přirozenoprávní i přesto, že zřetelně vykazuje mnoho znaků právního i morálního pozitivismu, je to možné jen za předpokladu, že každý morální argument v právu má přirozenoprávní charakter. Zda se jedná o argument svou podstatou sociologický, jako v případě Dworkina, anebo spekulativně metafyzický, není v této souvislosti důležité. Pro současnou právní filozofii je však příznačné, že v ní převládá sociologický přístup k tomu, co jedni označují za morální obsah či morální minimum práva a jiní za přirozená či univerzální lidská práva.

Dworkinovu koncepci předznamenávají v některých rysech již Hartovy nebo Fullerovy texty, přičemž Dworkinovi samotnému je přes veškerou kritiku bližší právně pozitivistická filosofie H. L. A. Harta. Hlavní rozvrh Dworkinovy právní filozofie včetně jejích sociologizujících rysů lze částečně rozkrýt dokonce již i v pozadí slavné „Radbruchovy formule“, podle níž se postupovalo v poválečném Německu při trestání nacistických zločinců a která zní: „Konflikt mezi spravedlností a právní jistotou patrně lze řešit jen tak, že pozitivní právo, zajišťované předpisy a mocí, má přednost i tehdy, pokud je obsahově nespravedlivé a neúčelné, vyjma toho, jestliže rozpor mezi pozitivním zákonem a spravedlností dosáhne tak nesnesitelné míry, že zákon musí jako „nenáležitě právo“ spravedlnosti ustoupit.“ [český překlad cit. dle Hollander 1997]. Sociologický aspekt je zde obsažen v zásadním kritériu „nesnesitelné míry“, kterou nelze stanovit jinak, než zkoumáním a odvoláním se na společenský kontext spáchaného zločinu.

VIII.

Na otázku implicitně obsaženou v názvu této polemiky, zda existuje sociologický pojem přirozeného práva, lze odpovědět, že samozřejmě existuje a má dokonce klíčový význam v současné právní filozofii. Je mu vlastní východisko, že v životě každého politického společenství existuje požadavek, aby právo bylo správné a vyjadřovalo regulativní spravedlnost. Tento požadavek existuje, i když může být v procesu realizace práva uskutečňován ve větší či menší míře. Správnost i spravedlnost jako morální požadavky se mohou lišit podle sociálního kontextu a mohou obsahovat různé hodnoty, principy a ideály. I když, jak říká Dworkin, spravedlnost není právo, tyto principy nikdy nemohou být od existujícího systému práva zcela izolovány, vždyť ovlivňují jeho strukturu i fungování. Tento morální aspekt pozitivního práva je výrazem naší „sociální přirozenosti“ a je jedno, zda ji s Hartem označíme jako minimální obsah přirozeného práva, nebo s Fullerem jako morálka práva, nebo s Dworkinem jako morální obsah práv.

Vztah mezi právem a spravedlností, resp. pozitivním a přirozeným právem se pochopitelně v historickém čase proměňuje, ale přitom stále i dnes zůstává jako jistá strukturální konstanta právní vědy i právnické argumentace. Moderní doba jí vtiskla výrazně sociologické rysy. Všechny revoluce včetně těch sametových potom tuto konstantu vždy proměňují v akutní politický, morální a právní problém. Ostatně, kolik našich soudců Radbruchovu formuli zná? A nevyplyvá právě z neznalosti těchto základních juristických skutečností současný kritický stav české justice?

JIRÍ PŘIBÁŇ vyučuje právní sociologii a filozofii na Právnické fakultě UK a Cardiff Law School, University of Wales. Je autorem knih *Sociologie práva* (Praha, SLON 1996), *Hranice práva a tolerance* (Praha, SLON 1997), *Suverenita, právo a legitimita* (Praha, Karolinum 1997) a dále je spoluautorem a editorem knihy *The Rule of Law in Central Europe* (Aldershot, Ashgate Publishers 1999, společně s J. Youngem). Pravidelně publikuje v českých a britských akademických periodikách.

Literatura

- Barša, P. 1998. „Jiří Přibáň: Sociologie práva. Systémově teoretický přístup k modernímu právu.“ *Sociologický časopis* 35: 99-102.
- Davies, H., D. Holdcroft. 1991. *Jurisprudence*. London: Butterworths.
- Dworkin, R. 1977. *Taking Rights Seriously*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Dworkin, R. 1985. *A Matter of Principle*. Oxford: Clarendon Press.
- Dworkin, R. 1986. *Law's Empire*. London: Fontana Press.
- Dworkin, R. 1997 (1992). „Svoboda, rovnost a společenství.“ Pp. 273-299 in *Současná politická filosofie*, ed. by J. Kis. Praha: OIKOYMENH.
- Ehrlich, E. 1913. *Grundlegung der Soziologie des Rechts*. München: Duncker.
- Fuller, L. 1998. *Morálka práva*. Praha: OIKOYMENH.
- Hart, H. L. A. 1983. *Essays in Jurisprudence and Philosophy*. Oxford: Clarendon Press.
- Hart, H. L. A. 1994. *The Concept of Law* (2nd edition). Oxford: Clarendon Press.
- Hollander, P. 1997. „Pozitivismus versus iusnaturalismus: nekončící příběh (pokuso strukturování problému).“ *Právník* 136, č. 3: 201-220.
- Kelsen, H. 1911. *Über Grenzen zwischen juristischer und soziologischer Methode*. Tübingen: J. C. B. Mohr.
- Kelsen, H. 1925. *Allgemeine Staatslehre*. Berlin: Springer.
- Pospíšil, L. 1997. *Etnologie práva*. Praha: Set Out.
- Pound, R. 1959. *An Introduction to the Philosophy of Law*. New Haven: Yale University Press.
- Přibáň, J. 1996. *Sociologie práva*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Přibáň, J. 1997. *Suverenita, právo a legitimita*. Praha: Karolinum.
- Raiser, T. 1987. *Rechtssoziologie*. Frankfurt/M.: Metzner Verlag.
- Rawls, J. 1995. *Teorie spravedlnosti*. Praha: Victoria Publishing.
- Weber, M. 1925. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: J. C. B. Mohr.
- Weinberger, O. 1995. *Norma a instituce*. Brno: Nakladatelství Masarykovy univerzity.

Summary

The text focuses on the problem of current definitions of the concept of natural law and its sociological context. It is structured as a reply to Pavel Barša's review of Jiří Přibáň's *Sociologie práva* [Sociology of Law]. The first and second part summarise arguments about the nature of Ronald Dworkin's legal theory and its implications for the debate between legal positivists and adherents of natural rights theory. The author then argues that the concept of natural law has always been employed by sociologists of law and belongs to a socio-legal paradigm. The fifth part of the article presents an analysis of the sociological methods used in the famous jurisprudential dispute between H.L.A. Hart and L. Fuller. The sixth and seventh part seek to demonstrate how Dworkin's jurisprudence is split between positivist methodology and a moralist standpoint, quite close to modern natural rights theory. The author then concludes that the concept of natural or moral rights is a fundamental part of contemporary legal science and that its meaning and epistemological status is substantially determined by sociological methods and perspectives.

Filosofický časopis

vědecká revue otevřená pluralitě filosofických názorů

Nabízí vážným zájemcům o filosofii v jejím nejpůvodnějším smyslu – totiž jako **hledání moudrosti, pravdy, dobra, krásy a smyslu života** – hodnotné studie, překlady, informace, recenze a zprávy.

Mezi našimi autory naleznete S. Sousedíka,
N. Lobkowicze, O. A. Fundu, J. Pechara,
J. Peregrina, P. Kořátka, E. Koháka,
E. Bondyho, A. Košíka, P. Maternu,
M. Sobotku, R. Palouše, P. Horáka,
J. Zumra a další.

Rubrika „Politická a morální filosofie dnes“, otevřená v roce 1994, nabízí překlady nejdůležitějších zahraničních statí z diskuse liberalismu a komunitarismem (Rawls, Sandel, Larmore, Taylor...)

Přináší také mnoho užitečného pro práci učitelů středních škol, zejména gymnaziálního a polytechnického charakteru: od roku 1993 publikuje v rubrice „Filosofie ve školních lavicích“ texty věnované výuce filosofie a jejích oborů – etice, estetice, dějinám myšlení, teorii poznání, politologii apod.

Vychází 6x ročně v rozsahu 176 stran, cena 42 Kč.

Celoroční předplatné 210 Kč (tj. jedno číslo zdarma)

Objednávky jednotlivých čísel i celého ročníku přijímá redakce časopisu: Jilská 1, Praha 1, tel. 26 84 04

Úvod k diskusi

Nad článkem P. Machonina a L. Gatnara „Výhledy kompromisního řešení české politické situace ve světle výsledků povolebního výzkumu“
(*Sociologický časopis* 35, 1999, s. 293-310)

Diskutovaný článek Pavla Machonina a Lumíra Gatnara přijal šéfredaktor pro recenzní řízení s vědomím, že se jedná o pokus, který nepochybně vzbudí diskusi, což se plně potvrdilo. Článek byl nakonec lektorsky posouzen čtyřikrát, a sice s výhradami, ale zároveň i s doporučením k publikaci po úpravách. Přípomínky jednotlivých lektorů autoři vzali do značné míry v potaz při konečné redakci celého textu. Trvali však na nosnosti a oprávněnosti svého základního záměru, totiž na oprávněnosti poukazů na souvislost mezi výsledky parlamentních voleb v roce 1998, faktickou situací transformace společnosti a možnostmi „verifikace či falzifikace správnosti určitého okruhu sociologických poznatků“ (s. 293), právě na jejíž problematičnost recenzenti s různým důrazem upozorňovali. Věcná diskuse na jednáních redakční rady nakonec vedla ke konsensu, že text P. Machonina a L. Gatnara by neměl zůstat nepublikován, že diskuse o jeho případných přednostech a slabinách by měla být veřejná a že možnost vyjádřit se k argumentaci a závěrům autorů (i jejich kritiků) má být dána také širšímu okruhu odborníků. V tomto čísle *Sociologického časopisu* diskusi zahajujeme příspěvky Miroslava Nováka a Petra Matějů.

Miloš Havelka

Recenzentovy pochybnosti o interpretaci ‚patové‘ situace v politice na základě výsledků sociologických výzkumů

Ve statí „Vyhličky ke kompromisnímu modelu řešení české politické situace ve světle výsledků povolebního výzkumu“ lze rozlišovat různé roviny. Ta část, která vychází z empirického výzkumu, je užitečná. Vzhledem k tomu, že jsem politolog, soustředím svou pozornost na snahu autorů statí zkratkovitě vysvětlovat politické události na základě sociálně-ekonomických změn. Nehodlám se zde zabývat značně ideologicky formulovanými obecnými předpoklady, které občas přivádějí autory statí do slepé uličky.

Celou statí se vine snaha autorů ukázat, že oni – na rozdíl od jiných sociologů a politologů – už mnohé věděli dopředu. Píší, že patří k té skupině sociologů, kterou nijak zvláště nepřekvapily výsledky voleb do Poslanecké sněmovny v roce 1996, protože na základě předchozích teoretických úvah i empirických výzkumů „předvídali prohloubení sociální diferenciací a politické rozštěpení společnosti do dvou zhruba stejně početných seskupení, a tím i možnost vzniku ‚patové‘ situace“.

V tom vidím dva problémy. Jednak seriózní společenští vědci nepředpokládali, že převaha pravice zůstane „na věčné časy“, jednak mají autoři statí zkratkovitě představy o vztazích mezi změnami v sociálně-ekonomické „bázi či základně“ (abych použil marxistického žargonu), jak je sociologové zjišťují ve svých výzkumech na jedné straně, a na druhé straně fenomény s naivní samozřejmostí považovanými za její politické důsledky či „odraz“ („patovou politickou situaci“).

Nejprve k prvnímu bodu. Při nedávném úklidu mi padlo do rukou staré číslo *Lidových novin* z 13. října 1994, kde na s. 8 je článek sociologa Jiřího Večerníka, který, jak známo, do onoho týmu, který věděl mnoho dopředu, nepatří. Stat' má název „Opravdu není levicová orientace u nás aktuální?“, čteme v něm mj.: „Počínaje povolebním obdobím roku 1992 je ovšem obecným trendem narůstající preference sociálních jistot. I když v porovnání s ostatními středoevropskými zeměmi je česká společnost stále výrazně individualistická a protržní, i v ní orientace na státní zajištění převládají a narůstají. V postupu času méně lidí akceptuje zvětšování mzdových rozdílů a více lidí žádá státní garance zaměstnání a životní úrovně. Jestliže v červnu 1992 byla většina lidí pro trh bez přívlastků, dnes většina dává přednost sociálně-tržní ekonomice. (...) Také většina přívrženců ODS přitakává názoru, že se u nás bohatne hlavně nepoctivě, a také mnozí přívrženci trhu souhlasí s tím, že za chudobu může hlavně společnost, nikoli lidé sami. (...) Levicová orientace – vyjádřená v názorech občanů týkajících se míry odpovědnosti jednotlivce a státu za životní úroveň či prosazení tržních kritérií – je tedy u nás sice méně aktuální než v sousedních zemích, avšak aktuálnější, než byla při posledních volbách, s narůstající tendencí. Živná půda pro expanzi levicových stran je zřejmě připravenější, než by mohlo vyplývat z úspěchů ekonomické reformy.“

Nyní k druhému, důležitějšímu bodu. Je třeba autorům připomenout, že např. termín „výsledky parlamentních voleb“, který běžně používají, může znamenat dvě různé věci. Jednak procenta voličských hlasů, jednak procenta získaných parlamentních křesel v Poslanecké sněmovně.

Sociolog zabývající se „sociální diferenciací a politickým rozštěpením společnosti“ by se měl soustředit a omezit na vysvětlování toho prvního, tj. výsledku chápaného ve smyslu procent voličských hlasů získaných jednotlivými politickými subjekty, ale nemá žádnou zvláštní kompetenci k posuzování toho druhého, tj. procent poslaneckých křesel (Jedině v případě přísné proporcionality by procenta poslaneckých křesel jednotlivých stran byla stejná jako procenta jejich voličských hlasů, tak tomu však nikdy v posuzovaných volbách v České republice nebylo). Zejména pak takový sociolog není speciálně vybaven ke zkoumání s tím souvisejících problémů se sestavováním koalic, menšinovou či většinovou vládou, tzv. opoziční smlouvy atd.

Pokud pak autoři stati hovoří o „překvapivých“, nebo dokonce „frustrujících“ výsledcích voleb, je třeba upřesnit, o jaké výsledky jde. Jde o voličské výsledky? Ty samozřejmě „překvapivé“ příliš nebyly, vezmeme-li v úvahu výzkumy volebních preferencí. Moment překvapení nespočíval při zmíněných volbách do Poslanecké sněmovny v roce 1996 v ohromném nárůstu sociální demokracie, který demoskopické agentury vesměs víceméně zaznamenaly, ale v tom, že se těžko formuje většinová vláda. To má však jiné důvody, k jejichž pochopení nám mimochodem autoři stati nemají co nabídnout. Z toho, že se v českých zemích tvoří „dvě zhruba stejně početná seskupení“, totiž nevyplývá „politický pat“.

Je problematické, když např. autoři píší, že „konečný součet hlasů pro pravici, které získaly zastoupení v parlamentu, tak poklesl (z voleb 1996 k volbám 1998) ze 49,51 % na 40,98 %“. Přece to, že např. Sládkovi republikáni se čtyřmi procenty hlasů už nejsou zastoupeni v Poslanecké sněmovně, plyne z pětiprocentní klauzule, která nemá nic společného se sociálním vývojem, jak ho ta či ona skupina sociologů zaregistrovala.

Ostatně je kritizovatelné sčítat spolu procenta prosystémových a antisystémových stran, stran s koaličním potenciálem a stran bez koaličního potenciálu, jak to činí autoři článku zejména v tabulce 1 (Přehled výsledků voleb do Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR na stupnici levice/střed/pravice). Strany bez koaličního potenciálu, které byly zastoupeny v PS (v roce 1996 SPR-RSČ a KSČM) přece nevstupují (a prakticky v dohledné budoucnosti vstoupit ani nemohou) do vládních koalic. Sčítat spolu voličská procenta Sládkových republikánů a Klausových občanských demokratů pod záminkou, že obě strany jsou pravicové (nebo komunistů a sociálních demokratů pod záminkou, že obě strany jsou levicové), je jako sčítat spolu shnilá jablka se zdravými.

Pokud jde o pětiprocentní klauzuli, její efekt se mění v čase. V českých zemích se v roce 1996 konaly už třetí parlamentní volby s pětiprocentní klauzulí a logicky si mezitím voliči na tuto bariéru zvykli (Duverger to nazývá „psychologický efekt“): straničkám, které neměly šanci na vstup do parlamentu, už hlasy nedávali, což mělo za následek výrazné zvýšení proporcionality. V roce 1992 ještě koalice pravého středu (ODS-KDS, ODA, KDU-ČSL) s pouhými 42 % hlasů získala při volbách do ČNR nadpoloviční většinu (52,5 %) poslaneckých mandátů. Při těchto parlamentních volbách se „ztratilo“ (a bylo přerozděleno) 19 % hlasů.

Naproti tomu při třetích českých parlamentních volbách v roce 1996 už „propadlo“ jen 11 % hlasů a týmž třem formacím (ODS, ODA, KDU-ČSL) ani 44 % hlasů nestačilo k získání absolutní většiny v parlamentu (obdržely jen 49,5 % křesel) a musely se proto spokojit s utvořením menšinové vlády.

Ve volbách do Poslanecké sněmovny v roce 1998 ve skutečnosti dostaly strany staronové koalice (kde Unie svobody nahradila Občanskou demokratickou aliancí) víc než

45 % voličských hlasů a 51 % poslaneckých křesel. To, že k této možné většinové koalici pravého středu nedošlo, souvisí především s politickými faktory, které ona skupina sociologů přezírá, podceňuje a bagatelizuje.

Podobně jako je matoucí výraz „výsledky voleb“, který autoři stati používají, je neméně matoucí jejich výraz „kompromis“, kompromisní řešení, kompromisní model, kompromisní strategie atd., se kterým velice často operují. Mají tím na mysli politický kompromis utvořený v důsledku sociálně-ekonomického tlaku. K politickým kompromisům a dohodám dochází však mnohdy ze zcela jiných důvodů, vyplývajících spíše z vlastní politické logiky.

Vezměme např. to, jak autoři stati vykládají tzv. opoziční smlouvu mezi ČSSD a ODS. Mýlí se, když soudí, že se ODS i ČSSD „posunují směrem do středu“ tím, že spolu uzavřou smlouvu. Skutečné programové neboli ideologické sblížování by se dalo konstatovat např. tehdy, kdyby poslanci obou stran podobně hlasovali v parlamentu. Kdežto uzavření tzv. opoziční smlouvy není důsledkem posunu obou největších stran směrem do středu, ale je důsledkem toho, že obě strany mají některé společné zájmy, které mohou spolu prosadit, a to bez ohledu na to, že jinak mezi nimi naopak stále přetrvává dost velká ideologická či programová vzdálenost, o dosud nepřekonané osobní animozitě mezi jejich vůdci ani nemluvě.

Nejde dále výlučně o dočasné, čistě mocenské a nahodilé zájmy a improvizace, jak chápou autoři stati vše politické, co není přímo determinováno sociálně-ekonomickými proměnnými. Jde tam mj. i o tak důležité věci, jako je schopnost utvářet většinové akceschopné vlády, možnost alternace neboli střídání vlád, a dokonce i o posílení vládní odpovědnosti (ve smyslu *accountability*) ve vztahu k občanům atd.

A je třeba také zdůraznit, že strany pravice a levice se mohou „posunovat“ směrem do středu, aniž by spolu musely uzavírat koalice nebo smlouvy. „Politiku středu“ (nebo „umírněnou“) nevedou ani tak pravolevé nebo „velké“ koalice jako spíš jednobarevné vlády nebo homogenní (tj. pravicové nebo levicové) aliance, které se u moci střídají. To vysvětlili G. Sartori a M. Duverger ve svých spisech o stranách a stranických systémech.

Závěrem bych chtěl říci, že autoři stati by nejlépe udělali, kdyby se omezili na výklad sociologických výzkumů. Pokud opravdu chtějí, jak píší, „osvětlit i povolební situace“ a nejenom procenta voličských hlasů získaná jednotlivými politickými subjekty, pak musejí vstoupit na jiný terén, na který zatím nevkdali.

Miroslav Novák

Volbami se testují ideologie, nikoli vědecké teorie a hypotézy

Polemika se statí P. Machonina a L. Gatnara „Výhlídky kompromisního řešení české politické situace ve světle výsledků povolebního výzkumu“, *Sociologický časopis* 35 (1999), s.293-310

Jak již napovídá samotný název příspěvku, autoři si kladou otázku, zda – jednoduše a bez obalu řečeno – uzavření „opoziční smlouvy“ bylo politickým aktem, který měl a nadále má oporu ve vývoji politických orientací voličů hlavních politických stran. Stat' vychází z teze, podle níž výsledky parlamentních voleb umožňují posoudit oprávněnost analýz a prognóz týkajících se proměn sociální struktury, hodnotových a politických orientací, které byly formulovány a publikovány před konáním voleb (s. 294). To je dost odvážné tvrzení. Ještě odvážnější je ale myšlenka, že prizmatem výsledků voleb „lze do jisté míry ověřit i obecně teoretické a metodologické předpoklady, z nichž ony analýzy a prognózy vycházely“ (tamtéž). Netrvalo zas tak dlouho, aby se do společenské vědy oknem vrátilo to, co jsme se domnívali, že jsme z ní před deseti lety definitivně vymetli dveřmi: princip podle kterého *oprávněnost* určité vědecké teorie a hypotézy, *adekvátnost* aplikace určité metody a *věrohodnost* výsledků testování této hypotézy na empirických datech se posuzuje něčím jiným než vědeckým diskursem a falzifikací hypotéz. Jednoduše řečeno, autoři statí znovu vracejí do hry marxistický princip falzifikace, podle kterého „kritériem pravdy je společenská praxe“. Navíc, za „společenskou praxi“ pokládají výsledky voleb, které v první řadě testují *ideologie*, se kterými politické strany vstupují na politický trh. Myšlenku, že ideologie mají opět sloužit k posuzování *oprávněnosti* teoretických a metodologických předpokladů určitých analýz i výsledků analýz samotných, je třeba brát vážně, neboť – dovedeno do důsledků – *oprávněnost* bádání určitým směrem, aplikovat určité metody a hájit určité výsledky bádání čistě vědeckými prostředky je již o *svobodě* bádání.

Jak už to u hypotéz, které se „testují“ ideologiemi bývá, hlavní hypotéza, kterou se autoři rozhodli svou analýzou (která je však spíše „ilustrací“ než skutečným testováním) potvrdit, není nikde v textu zřetelně a jasně jako hypotéza formulována. Lze ji však – s jistou mírou nepřesnosti – rekonstruovat zhruba takto: výsledky voleb potvrdily platnost gradualistických hypotéz, které předpokládaly existenci dlouhodobějších sociálních faktorů, které našly výraz v jednom z možných kompromisních řešení patové politické situace po volbách v roce 1998. Přeloženo do češtiny jde o to, vědeckými postupy prokázat, že uzavření tzv. opoziční smlouvy mezi ODS a ČSSD bylo v souladu s vývojem politických orientací již dlouho před volbami, což se dále projevilo i ve vývoji těchto postojů a rozložení politických sil po volbách.

Jistě nelze mít autorům za zlé, že jako občané s určitým politickým přesvědčením uvítali uzavření opoziční smlouvy a snaží se proto čtenářům vysvětlit, že opoziční smlouva pomůže této zemi nalézt řešení složité politické situace. To už ale udělalo mnoho lidí a navíc mnohem srozumitelněji. Proto jdou autoři jinou cestou – snaží se čtenáře přesvědčit, že nejde ani tak o jejich vlastní politický názor, nýbrž o výsledek seriózní vědecké analýzy empirického materiálu. Snaha však není úměrná výsledku. Podívejme se na předkládané „důkazy“ podrobněji.

Nechme stranou fakt, že výsledky regresní analýzy uvedené v tabulkách 2 a 3 lze snadno zpochybnit upozorněním na to, že závisle proměnná (preferenze politických stran seřazených odleva doprava) nemá požadovaný intervalový charakter. Podstatné je, že tyto

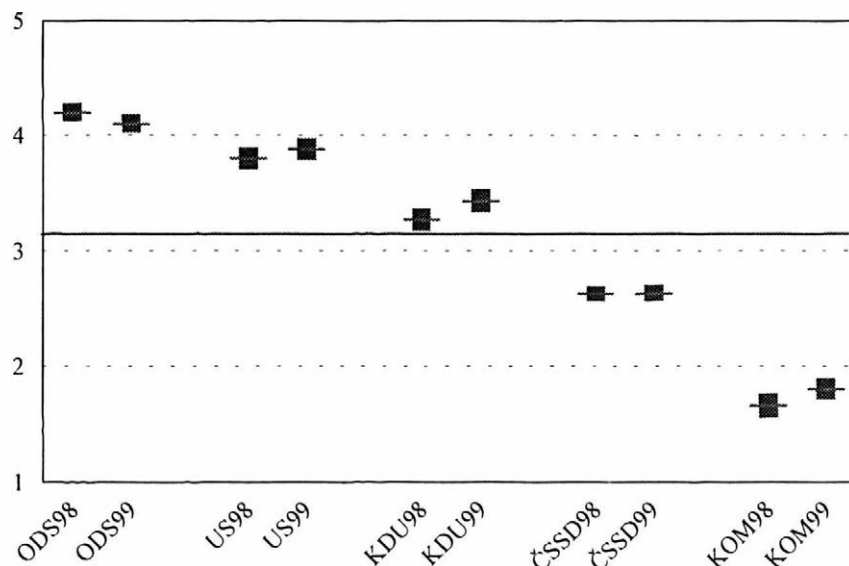
výsledky žádný důkaz pro vytčenou hypotézu neposkytují. Neříkají totiž nic jiného, než že voliči věrní svým stranám (tj. v roce 1998 volili stejnou stranu jako v roce 1996, nebo byli prvovoliči) se chovali zcela normálně. K volbě „levice“ se opět klonili ti, kdo se domnívají, že transformace přinesla více nespravedlnosti, chtějí zpomalit privatizaci a posílit roli státu na úkor trhu, zatímco pravicové strany opět volili spíše lidé zastávající opačný názor. Jak tento „objev“ souvisí s hypotézou, že uzavření opoziční smlouvy mezi ODS a ČSSD bylo v souladu s vývojem politických orientací před volbami roku 1998? Stručně a jasně řečeno, nijak.

Žádné vyvrácení nebo potvrzení nějaké hypotézy nelze ale nalézt ani v analýze „přeběhlíků“. Nedožíváme se ani, jak by analýza této malé skupiny mohla uvedenou hypotézu potvrdit nebo vyvrátit. Podle našeho názoru to prostě není možné. Zato se z tabulky 5 dozvídáme další banalitu: tj., že voliči KSČM se umísťují nalevo, ČSSD do středu a ODS napravo. Při čtení této tabulky si musíme také uvědomit, že se zde pracuje se 430 dotázanými, což ovšem autoři pro jistotu neuvádějí. Má-li tabulka celkem 25 polí, na jedno pole připadá v průměru 17 dotázaných. O nějakém dokazování formou testování tedy nemůže být ani řeči.

Žádný důkaz nepřináší ani část „Voličstvo ČSSD a ODS“. Za povšimnutí však stojí zařazení a pojmenování ČSSD a ODS jako „dvou omezeně kooperujících stran levého a pravého středu“ (s. 307). S ohledem na to, že autoři se od počátku ve svých úvahách ohánějí tím, že provádějí analýzu voličů a jejich politických postojů, nikoli analýzu reálné politiky těchto stran, je to zařazení opravdu více než odvážné. Pokud jde o profily voličů parlamentních politických stran před volbami (v dubnu 1998) a dnes (v únoru 1999), nelze než konstatovat, že voliči ODS spolu s voliči US představovali ideologicky i postojově zřetelnou pravici (grafy 1 a 2).¹ Nezbyvá, než se autorů zeptat, které strany tedy v této zemi reprezentují pravici, když z voličů ODS a potažmo i US vlastní klasifikaci udělali „pravý střed“. Odpověď je nasnadě – žádné. Pravicovní voliči byli zlikvidováni jako třída. To vše dokáže s realitou udělat silné přání, je-li otcem myšlenky.

¹) Aditivní škála naměřené levo-pravé hodnotové orientace byla definována následujícím způsobem: $RIGHTOR = (XREDIS + XBUSIN + XSHARE + XRIGHT + XMANAG) / 5$, kde jednotlivé měřené položky byly zjišťovány mírou souhlasu s následujícími výroky: XREDIS: Vláda by měla přerozdělovat příjem od těch, kteří jsou na tom lépe, těm, kteří jsou na tom hůře; XBUSIN: Vlastníci velkých podniků bohatnou na úkor dělníků; XSHARE: Obyčejní pracující lidé nedostávají spravedlivý podíl z národního bohatství; XRIGHT: Existuje jedno právo pro bohaté a druhé pro chudé; XMANAG: Vedení podniku se bude vždy snažit vyžrát na zaměstnance, pokud dostane šanci. Reliabilita této škály je vyšší, než je běžně doporučováno (Cronbachova alfa pro tuto škálu je 0,82.).

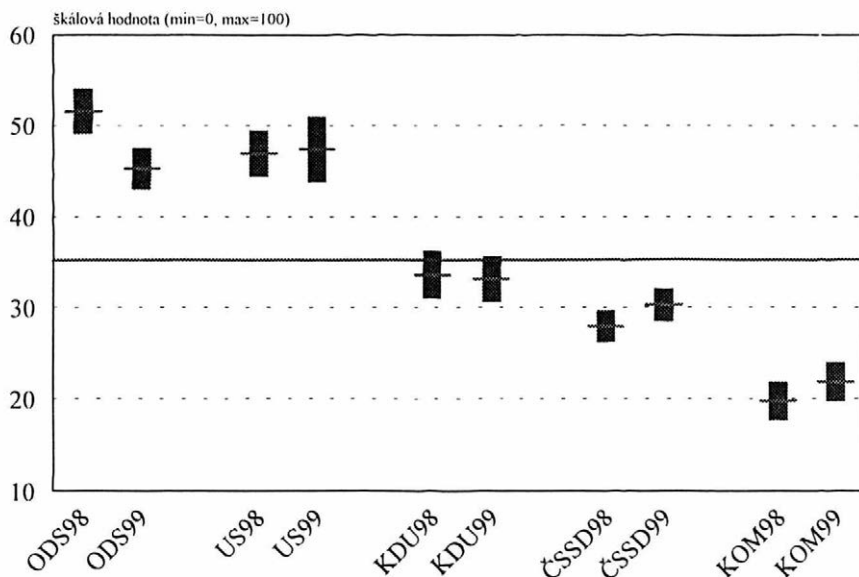
Graf 1. Deklarované pozice voličů parlamentních stran ose levice-pravice v roce 1998 a 1999. Výsledek sebezařazení na pětibodové škále „jasná levice“ (1)-„jasná pravice“ (5). Průměry a 95% intervaly spolehlivosti.

polor5.pr4

Pramen: STEM Trendy 4/1998, SoÚ-STEM, ISSP 1999.

Graf 2. Naměřené pozice voličů parlamentních stran ose levice-pravice v roce 1998 a 1999. Pozice na aditivní škále „levice-pravice“ definované položkami určenými k měření hodnotově založené politické orientace. Průměry a 95% intervaly spolehlivosti.

rightor.pr4

Pramen: STEM Trendy 4/1998, SoÚ-STEM, ISSP 1999.

Autoři ale nezůstávají jen u svévolné klasifikace, nýbrž sahají i k ostřejším „empiricky podloženým“ argumentům. Tvrdí například, že je pozoruhodné „že celonárodní charakter, kterého dosáhly obě velké strany, způsobil jistou změnu. Ani při hodnocení nedávné minulosti, ani při hledání hodnotových orientací do budoucna již nejsou rozdíly tak obrovské, jako bývaly v minulosti“ (s. 308). Nechme stranou fakt, že ODS jako jediná strana v parlamentu trvala na striktním odmítnutí vládní zprávy o stavu české společnosti jako celku, a to právě z důvodů naprosto nepřijatelného „hodnocení minulosti“, a podívejme se na rozdíly v pohledu na minulost a budoucnost mezi voliči parlamentních stran. Podle výzkumu ISSP „Sociální nerovnost a spravedlnost“ provedeného v roce 1999 (SoÚ-STEM) v odpovědích na otázku, zda současný ekonomický systém přinesl většině lidí v této zemi více dobrého nebo špatného, stojí proti sobě v ostrém kontrastu právě voliči ČSSD a ODS: 67 % potenciálních voličů ČSSD odpovědělo „více špatného“, oproti jen 20 % potenciálních voličů ODS. Pro zajímavost stojí za to uvést, že kritičtější k současnému systému byli voliči US (29 %) a KDU-ČSL (40 %). Jejich strany však s ČSSD na základě smlouvy „omezeně nekooperují“.

Podobný obraz dostaneme i při pohledu na rozdíly v odpovědích na otázku, jak tomu bylo s předchozím (tj. předlistopadovým) systémem. Kritický postoj zaujalo pouze 18 % voličů ČSSD, oproti 60 % voličů ODS, 60 % voličů US a 40 % voličů KDU-ČSL. Nezajímavý není ani pohled do budoucnosti, na kterou se Machonin a Gatnar také vehementně odvolávají. O tom, že současný typ ekonomického systému přinese v následujících pěti letech většině lidí v této zemi více dobrého než špatného, je přesvědčeno necelých 20 % voličů ČSSD, ale téměř 43 % voličů ODS a 46 % voličů US. Možná tyto rozdíly mezi ČSSD a ODS nejsou „tak obrovské“, jak by měly být, aby je Machonin s Gatnarem vzali v úvahu, ale rozhodně jsou statisticky vysoce významné (ve všech případech daleko za hladinou významnosti 0,001).

Pavel Machonin tedy spolu s matematikem Gatnarem vytáhl na laické čtenáře těžký kalibr vědecké metodologie a společně předstírají, že prokazují hypotézu, podle které opoziční smlouva mezi ČSSD a ODS byla přirozeným vyústěním dlouhodobých procesů přibližování názorů a postojů voličského zázemí těchto dvou „omezeně kooperujících stran levého a pravého středu“. I bez znalosti metodologických triků však pozorný čtenář zjistí, že v příspěvku se žádný důkaz pro uvedenou hypotézu neskrývá, natož aby byl explicitně přítomný.

Jak hluboce se autoři mýlili ve svém výkladu „jednoho z možných kompromisních řešení patové politické situace“ (čti „opoziční smlouvy“) jako politického aktu, který měl a nadále má oporu ve vývoji politických orientací voličů hlavních politických stran, ukázaly výsledky výzkumu Trendy (STEM, září 1999), ze kterých vyplývá, že opoziční smlouvu považuje za užitečnou pouze 27 % dotázaných, přičemž zcela přesvědčeno je o tom jen 3,5 % respondentů. Dokonce, jak uvádí tisková zpráva STEM, „i u příznivců smluvních stran poklesl ... počet těch, kteří považují opoziční smlouvu za užitečnou, pod padesát procent. Tento pokles je obecný, zřetelný u všech sociodemografických charakteristik obyvatelstva, je zřejmý i u příznivců jednotlivých politických stran“ (Přežila se opoziční smlouva?, *Trendy* 9/1999, STEM, s. 1).

Nejsem přesvědčen, že obecnější hypotézy o vývoji společnosti lze falzifikovat údaji z výzkumů veřejného mínění. Jedno je však jisté. I výše uvedené výsledky výzkumu veřejného mínění ukazují, že „gradualistická hypotéza“, která vedla Machonina a Gatnara k závěru, že naše společnost byla opoziční smlouvou „těžotná“ ještě před volbami a že

její podepsání vlastně bylo jakými přirozeným vyústěním změn v sociální struktuře, hodnotových a politických orientacích, nebyla žádnou solidní hypotézou, ale ideologickou konstrukcí, která se sama hroutí bez ohledu na to, jak složitý a krkolomný statistický a argumentační aparát na její „ověření“ autoři vytáhli.

Ve společenských vědách nikdo není neomylný, žádný datový zdroj není bez problémů, žádná statistická metoda není úplně spolehlivá a žádná interpretace není zcela jednoznačná. Pravdy se můžeme dobírat jen kumulací poznatků, srovnáváním různých přístupů a věcnou diskusí. Pustíme-li ale do vědy znovu chatrné hypotézy opírající se o ideologie a místo testování znovu zavedeme princip „ilustrace“, nemůžeme dopadnout jinak než Machonin a Gatnar, jejichž závěry nepřežily ani dobu mezi odevzdáním rukopisu redakci a publikováním příspěvku. Je smutné, že na výše uvedené problémy neupozornili recenzenti této stati.

Petr Matějů

Sociologie, volby a naši kritikové

Když se v první polovině roku 1997 ukázalo, že se stále větší část obyvatelstva ve svých preferencích přiklání k ČSSD, vypukla uvnitř tehdejší mocenské elity pravá bouře. České obyvatelstvo však po krátkém čase zmatků způsobených horlivými ideologickými aktivitami části politických elit rychle prozřelo a ve volbách 1998 navázalo na své zkušenostně podložené postoje plynoucí z vývoje v letech 1995-1997 a dalo najevo svou politickou vůli přiměřeným posunem k levému středu. Odehrál se tak zajímavý experiment, který prokázal, že v této etapě vývoje česká společnost podpořila spíše graduální než konfliktní vývoj. Analýza postojů voličstva a faktorů, jež je ovlivnily, prokázala, že se tak stalo v důsledku hlasování „prvovoličů“ a těch, kdo hlasovali odlišně než v roce 1996. Položili jsme si i otázku, zda v charakteristikách a postojích voličů nenajdeme prvky, které napomohly stabilizačnímu řešení povolební situace ve formě dohody o toleranci menšinové vlády hlavní opoziční stranou, a některé z nich jsme opravdu našli.

Nyní máme před sebou dvě kritické reakce na náš článek. Politologická recenze původního znění našeho článku, kterou napsal Miroslav Novák, nás inspirovala k jeho vylepšení. Tím spíše nás mrzí, že si její autor před napsáním své nové repliky nepřčetl to, co jsme publikovali. Má jistě pravdu, že *seriózní* vědci nepředpokládali, že vláda pravice potrvá na věčné časy. Nicméně v článku, na který v textu publikovaném v minulém čísle odkazujeme [Matějů 1996: 43-82], jeho autor konstruuje na základě dat o šesti zemích z roku 1993 třetí, český typ determinací volebních preferencí pro levici, který se jako jediný podobá „ideálnímu“ modelu postkomunistického vývoje. Politickou orientaci v něm určuje hlavně rozdělení na „vítěze“ a „poražené“. Taková volební scéna je prý mnohem předvídatelnější než v jiných zemích a je stabilní. Závěr: „In any case, in such a social system the probability of an unexpected ‚swing-vote‘ is quite small.“ Že tento tón v publicistice liberálně orientovaných sociologů a ekonomů v letech 1995 a 1996 převládal, snad málokdo z nás stačil zapomenout. A že nositelé těchto názorů byli překvapeni výsledky voleb 1996, se mohl přesvědčit každý, kdo sledoval jejich televizní komentáře k průběhu voleb na obou stanicích, nehledě k tomu, že „překvapení“ dr. Matějů bylo výslovně zaznamenáno i v besedě v *Sociologickém časopisu*. Pokud jde o volby 1998, své zklamání nijak zvlášť neskrývali zejména ti, kdo se domnívali, že přechodný jarní úspěch US se podaří ve větší míře uchovat až do dne voleb. M. Novák se nám pokusil přičíst naivní sociálně ekonomický determinismus vztahu „základny“ a jejího odrazu. Nic takového v našem článku není. Ve shrnujícím textu na s. 306 jsme naopak vysvětlili, jak chápeme sociální zkušenost a co si myslíme o determinismech všeho druhu.

Dále nás náš oponent znovu kárá za to, že prý nemáme kompetenci analyzovat počet křesel získaných jednotlivými stranami v Parlamentu. Zjevně si nepovšiml, že jsme, na s. 297 uvedli tabulku 1, založenou výlučně na součtu hlasů pro všechny strany i pro strany zastoupené v Parlamentu. V této tabulce jde ovšem pouze o první přiblížení k výsledkům voleb. Na rozdíl od jiných autorů bychom si při vlastní sociologické analýze nedovolili pracovat s takovými součtovými kategoriemi, jako jsou levice (zahrnující voliče komunistů i ČSSD) vs. voliči všech ostatních politických stran, včetně stran středu. Zkoumáme celé levo-pravé kontinuum a faktory, jež hlasování na něm ovlivňují. Verze

regresní analýzy, již používáme, přitom zaručuje maximalizací koeficientu explanace optimální korekci mezikategoriálních distancí.

Petr Matějů publikuje své již několikrát diskutované argumenty proti našim přístupům. I my považujeme vědecký diskurs a vědecké metody falzifikace a verifikace hypotéz za významné. Ve svém článku je uplatňujeme, dokazující analýzou výsledků výzkumu jednoho důležitého společenského jevu, jímž jsou výsledky dvojích parlamentních voleb a objektivní i subjektivní charakteristiky voličů, že zatímni společenský vývoj u nás mluví spíše ve prospěch gradualistických než tzv. transitologických představ a že pro změnu volebních výsledků jsou rozhodující spíše zkušenostní než ideologické faktory. (Že pro *politického praktika* jsou výsledky voleb testem úspěšnosti ideologií a politik jednotlivých stran, je samozřejmé. Proč by však neměly být výsledky voleb v daném sociologickém a historickém kontextu analyzovány vědeckými postupy jako významný historický fakt s těmi či oněmi příčinami a důsledky, zůstává pro nás i po seznámení s deklaracemi dr. Matějů na toto téma záhadou.) Součástí vědecké argumentace analyzující výsledky voleb a jejich kontext je i poukaz na *historickou falzifikaci a verifikaci* našich transformačních hypotéz z roku 1993, resp. 1994. Matějů nám místo tohoto zcela oprávněného a jediné možného kritéria umožňujícího posouzení oprávněnosti prognostických výroků podsouvá jakýsi „marxistický princip falzifikace“. Nevšiml si, že dogmatičtí marxisté své poznatky málokdy vystavovali jakékoli falzifikaci. Spíše se spoléhali, že jimi samotnými realizovaná praxe (tj. jejich subjektivní aktivita při realizaci jejich vlastní ideologie) ověří správnost jejich teoretických východisek. Uplatňovali tak postup známý jako „samo sebe naplňující proroctví“, příznačný ostatně pro politizující vědce nejen mezi následovníky Marxovými.

Meritum argumentace dr. Matějů nepřináší nic nového. Již v polemice v časopisu *Pohledy* sdělil čtenářům, že smyslem našich analýz je dokázat oprávněnost uzavření tzv. „opoziční smlouvy“ mezi ČSSD a ODS. Odpověděli jsme, že tím čtenáře klame. Ignoruje totiž základní téma našeho článku, směřující k odhalení povahy procesu změny volebního chování mezi roky 1996 a 1998 [viz *Pohledy* 1998/5 a 1999/2,3]. K tomuto tématu se nevyjadřuje ani nyní. Rovněž jasně jsme v *Pohledech* i v našem článku v tomto časopisu vysvětlili, že jsme v uzavření smlouvy mezi ČSSD a ODS viděli jisté potvrzení naší hypotézy z počátků českého státu o pravděpodobnosti vzniku neočekávaných politických kombinací jako reakce na zužující se ekonomické a sociální limity české transformace. Hledali jsme v datech výzkumu jisté faktory, které mohly působit ve prospěch takovéhoto řešení. Některé jsme našli a publikovali. I my jsme pro kumulaci poznatků, srovnávání přístupů a věcnou diskusi, pro skutečný dialog.

Zda se další vývoj v naší zemi bude brát cestou blízkou těm, kdo usilují o konfliktualizaci vztahů uvnitř prreformních sil a o další náhlé obraty, nebo postupně se rozvíjející kooperací těch, kdo jsou nakloněni věcnému řešení naléhavých potřeb společnosti, je ovšem otevřenou otázkou. Odpověď na ni závisí jak na objektivních podmínkách, tak na subjektivní úrovni zúčastněných politických sil. Již v počátcích 90. let jsme připomenuli, že růst konfliktů mezi demokratickými silami a jejich subjektivní omyly a nezmary mohou vést k růstu vlivu autoritárně populistických proudů. Dnes ti, kdo pochybovali i o možnosti umírněného obratu doleva směrem k sociální demokracii, jsou nuceni sledovat další, především ekonomicky a sociálně, také však mezinárodně politicky podmíněný posun, směřující k levici radikální. Je to to, co předvídali a co si přáli?

Pavel Machonin, Lumír Gatnar

Známosti osobností lokální politiky

LENKA BUŠTÍKOVÁ

Vydal Sociologický ústav AV ČR,
Jilská 1, Praha 1,
fax (02) 22 22 01 43,
e-mail socmail@soc.cas.cz

Vyšlo v edici „Working Papers“ WP 99:3

Jednotlivé výtisky můžete objednat na výše uvedené adrese

Cena 92,- Kč (5 USD)

Shrnutí: : Studie čerpá teoretickou inspiraci z prací o sociálních sítích. Empiricky se opírá o rozbor (1) pamětí čtyř starostů a jednoho tajemníka městského úřadu na první volební období (1990-1994) a (2) rozhovorů s pěti zastupiteli osmitisícového „Městečka“. Popisuje utváření dvou lokálních občanských fór, která vznikla na bázi známostí a přátelství z předrevolučního období. Tvorba následných zájmových koalic a vstup nových osobností do lokální politiky jsou líčeny jako proces rozvolňování a zpevňování sociálních sítí. Na příkladu dvou starostů „Městečka“ jsou popsány odlišné zdroje legitimacy jejich politické autority (tradiční a moderní) a naznačena možná spojitost mezi povahou navazovaných známostí a klientelismem.

J. L. Porket: Modern Economic Systems and their Transformation

London, Macmillan 1998, xvii + 318 s.

Na J. L. Porketa si jistě mnozí pamatují jako na jednoho z nejpilnějších přispěvatelů *Sociologického časopisu* v době od jeho založení do konce 60. let. V roce 1969 však tento plodný autor z oblasti podnikové sociologie odchází do Londýna, kde si nejprve doplňuje vzdělání (PhD. na téma autority v komunistickém Československu do roku 1968) a poté se věnuje pedagogické a výzkumné práci, zejména v oblasti ekonomické sociologie. *Sociologický časopis* již upozornil na jeho bohaté dílo (vycházející zatím bohužel jen v angličtině) recenzi na knihu *Unemployment in capitalist, communist and post-communist economies* (SČ 4/1997).

Knihy o ekonomických systémech je do jisté míry vyvrcholením autorova díla a částečně i syntézou řady jeho předchozích prací. Ačkoliv je prací obecnou a pojednává o světové ekonomice, nevznikla by asi bez silného impulsu postkomunistické transformace, odstartované v roce 1989. V knize autor velice úspěšným, někde až příliš věcně suchým stylem informuje o základních variantách řešení věčných sporů mezi ekonomikou a politikou, individuem a státem, svobodou a panstvím. Tato napětí jsou zasazena nejprve do kontextu historického, a potom zejména do kontextu systémového.

Porketovo základní členění ekonomických systémů vypadá jednoduše. Na ose vlastnictví výrobních prostředků rozlišuje vlastnictví soukromé a veřejné, na ose koordinujícího mechanismu rozlišuje tržní a příkazový. Tak dostává čtyři typy, totiž tržní kapitalismus, tržní socialismus, příkazový kapitalismus a příkazový socialismus. V politickém prostředí tvoří určitou paralelu osy liberalismus-totalita a demokracie-autoritářství, na nichž se pak rozlišují liberální demokracie, liberální autoritářství, totalitní demokracie a totalitní autoritářství. Mezi ekonomickým a politickým systémem nepanuje žádná nutná harmonie – zatímco moderní demokracie je závislá na tržním kapitalismu, obráceně to neplatí. Demokracie přitom umožňuje kritiku tržní ekonomiky a vytváření opozice vůči ní.

Tržní kapitalismus je pluralitním, kompetitivním, horizontálně uspořádaným, spontánním a otevřeným ekonomickým systémem. V závislosti na tom, jakou úlohu v něm hraje stát, může nabývat různých podob, konkrétně *laissez-faire* (která předpokládá dokonalou konkurenci), svobodného trhu (která je realističtější a uvažuje i s externalitami) a konečně intervencionistické (která se projevuje nezamýšlenými důsledky ve stínové ekonomice).

Příkazový kapitalismus uchovává soukromé vlastnictví výrobních prostředků, stát však více či méně řídí ekonomiku. Tak tomu bylo v nacistickém Německu, ale také ve Velké Británii během 2. světové války. Příklady korporatismu nacházíme vlastně ve všech autoritářských systémech, kterými prošly Itálie, Španělsko, Itálie či Francie (vichystický režim), přičemž dále přežívají v některých latinskoamerických zemích. Od tohoto „vnuceného“ korporatismu autor odlišuje „smluvní“ korporatismus, který se v nějaké míře objevuje v řadě severoevropských a západoevropských zemí. Ačkoliv globalizace nutí k větší soutěživosti podkopává samotné základy korporatismu, jeho prvky se nadále uplatňují, byť někdy i pod jinými názvy.

Tržní socialismus byl spíše vizí než skutečností – tak podle modelu Oscara Langeho měl nejlépe fungovat soutěživý systém ovládaný spotřebitelskými preferencemi, a to při veřejném vlastnictví výrobních prostředků a se silnými egalitářskými tendencemi. Takovému modelu se ovšem jen vzdáleně podobaly reálné praktiky změkčeného komunistického systému jako byl NEP, jugoslávský družstevní systém nebo Nový hospodářský mechanismus v kádárovském Maďarsku. Porket ovšem upozorňuje rovněž na teoretické neomarxistické náměty „soutěživého socialismu“ (John E. Roemer) či „ekonomické demokracie“ (David Miller).

Příkazový socialismus, nám důvěrně neznámější systém, je negativně založen na odmítnutí ekonomického pluralismu a spontaneity, pozitivně pak na univerzální kontrole cen a mezd, prosazování priorit a co nejuplněnější administraci ekonomického procesu. Ta pochopitelně nemůže obsáhnout všechno, a tak vzniká legální i nelegální druhá ekonomika. Akce vlády musí respektovat kompromis mezi

tím, co by chtěla, a čeho je možné reálně dosáhnout.

Podle autora je tedy každá moderní ekonomika (resp. její první či formální sektor) variantou některého ze čtyř uvedených čistých typů. Do každé její varianty je ovšem ještě nějakým způsobem přimíchána ještě neformální ekonomika a v každé také vystupuje nějakým způsobem vláda, která část příjmu z ekonomiky odebírá a vydává je prostřednictvím rozpočtových položek. Vládě autor věnuje samostatnou část, v níž se zejména zabývá sociální politikou (*welfare state*) v rámci různých variant. Upozorňuje mj. na to, že i v totalitním systému existovala určitá „tichá dohoda“ mezi vládou a obyvatelstvem, v níž stát poskytoval sociální jistoty výměnou za zřeknutí se revolty proti režimu – tato dohoda ovšem vedla k prosazení „mentality nároku“, která samozřejmě uvedený režim přežívá.

Pro nás zřejmě nejzajímavější část se týká transformace systému, která – jakkoli ji autor chápe obecněji – se nakonec týká hlavně transformace postkomunistické. Vychází z toho, že zatímco v roce 1989 byla k dispozici řada teorií o přechodu od kapitalismu k socialismu, neexistovala ani jedna teorie o přechodu od socialismu ke kapitalismu. Byly zde nicméně určité vzory, z nichž je rozlišen „svobodný trh“, „sociálně tržní ekonomika“ (kde autor, na rozdíl od častých interpretací u nás, pečlivě rozlišuje mezi originálním teoretickým a odvozeným reálným modelem) a švédský sociální stát (ponecháme-li stranou jako další vzory čínský a východoasijský model).

Následuje pečlivá a nepochybně ojedinělá klasifikace komponent ekonomické transformace, její rychlosti, obsáhlosti, sledu reformních kroků a role státu v nich. Potom autor na datech referuje o makroekonomickém odrazu transformace. Samostatné kapitoly jsou věnovány příjmům domácností a jejich postojům a očekáváním. Zde se doposud systematický přístup autorovi poněkud vymyká z ruky. Domácnosti nejsou totiž příliš pojednány jako ekonomičtí aktéři (navíc je příliš mnoho pro-

storu věnováno chudobě), a i pokud by byly, nemají zase svého partnera v pojednání o firmách a podnikatelích jako neméně závažných aktérech transformace.

Zde se dostáváme k určité jednostrannosti Porketovy práce. I když se mu podařilo výrazně překročit obzor „mainstreamové“ ekonomie směrem k historickému a politickému kontextu, pozapomněl zase na svoji sociologickou erudici, aby své pečlivě popsané systémy naplnil sociálním životem. Je jasné, že ke každému ekonomickému systému patří i relace hlavních sociálních tříd a skupin, včetně jejich propagandistického popírání (v příkazovém socialismu). Takto jakoby systémům chyběli jejich nositelé a dynamizující sociální konflikty (zahrnující pochopitelně i vládu), jež nakonec vedou k jejich transformaci. I když termíny tříd občas textem probleskují, své řádné místo v jednotlivých systémech nenacházejí.

Autor nakonec dochází k závěru, že jediným životaschopným ekonomickým systémem je tržní kapitalismus. Vítězství svobodného trhu však zdaleka není úplné – autor poukazuje na intervencionistické, korporativistické, welfaristické a protekcionistické tendence v rámci EU, které mají jak ekonomický, tak politický vliv. Ani socialismus není zcela bez vlivu, přestože je od 80. let na ústupu. Ekonomická a politická napětí trvají a přetrvají – žádný konec historie se tedy neodehrává.

Porketova kniha je významným příspěvkem k teorii ekonomických systémů i jejich transformace. Je velmi pečlivě zpracovaná a působí mnohdy jako systematický návod, jak reálně fungující ekonomiky sledovat, klasifikovat a hodnotit. Čtenář by však možná ocenil posílení kritického přístupu k materiálům a kategoriím, namísto někdy až příliš dokumentaristického přístupu. To se týká zejména naší postkomunistické transformace, k níž by se autor mohl vyslovit (a jistě se také v budoucnosti vysloví) s patřičnou výzbrojí, odstupem a kritičností.

Jiří Večerník

**Irena Borowik, Gregorz Babinski (ed.):
New Religious Phenomena in Central and
Eastern Europe**

Krakow, Nomos 1997, 392 stran

Náboženství ve východní a střední Evropě je složitý jev, který prošel v posledních letech velkými a nečekanými změnami. Pokusem částečně zmapovat nejdůležitější trendy středoevropské religiozity je sborník prací třiatvaceti autorů nazvaný výstižně *New Religious Phenomena in Central and Eastern Europe*. Je uspořádán polskými sociology Irenou Borowik a Gregorzem Babinskim. Některé zde otištěné příspěvky byly proneseny na mezinárodní konferenci na Jagellonské univerzitě v Krakově v prosinci roku 1995, jiní autoři byli vyzváni, aby své materiály dodali písemně dodatečně, aby tak publikace byla úplnější. Vznikla tak práce, která svými závěry nejen potvrzuje určitá tušení z této oblasti, ale zároveň boří některé zažitě představy (např. o podobě polské religiozity).

Základní třídní členění knihy seznamuje čtenáře s problémy náboženství a národní identity, novými rysy tradičních náboženství ve změněných podmínkách postkomunistické společnosti a novými náboženskými hnutími, která přicházejí do této oblasti především ze západní Evropy a USA. Protože záběr sborníku je velmi široký tematicky i geograficky, můžeme si všimnout pouze některých zajímavých pasáží, především těch, které mají vztah k České republice, Polsku a Maďarsku.

Náboženství hrálo v této oblasti výraznou roli především proto, že ne vždy se mohly středoevropské národy opřít o vlastní nebo aspoň silný stát. Proto vzrostl význam sdílené mytologie, literatury, umění a náboženství. Katolicismus se tak například stal v Polsku a na Ukrajině důležitou (sebe)identifikační silou. Jak připomíná polský sociolog Z. Mach, v Polsku například byly katolické bohoslužby příležitostí k demonstracím národního a politického citění. Charakteristická je zde i pestrost a nejednoznačnost „náboženské mapy“. Problémy vznikají především tam, kde spolu hraničí dvě země s odlišným národním náboženstvím, přičemž každá má na své straně hranic menšinu s náboženstvím odlišným (např. vý-

chodní Slovensko má obce řeckokatolických uniátů a zároveň pravoslavné věřící).

Po pádu komunismu dochází k jakémusi ideologickému vakuu, které mohou vyplnit buď tradiční církve (třeba pravoslavná v Rusku), nebo sekty nového typu importované z ciziny. Takové snahy ale narážejí na sekularizovanou společnost, která chce v těchto zemích směřovat spíše k laické společnosti západního typu. Před nástupem komunismu byly mnohé tyto státy především zemědělské a nepostižené industrializací a s nízkým počtem formálně nevěřících obyvatel. Komunismus tu znamenal také rozrušení tradičních rodinných a ekonomických struktur, se kterými byla religiozita spojena.

Katolická církev měla několik možností, jak se s novou situací vyrovnat: zvolit spolupráci s režimem (Maďarsko především v 70. letech), postavit se do čela oficiální opozice (Polsko po celou dobu poválečné historie) nebo po zlomení náznaků odporu hledat nějaký vynucený kompromis mezi vyhraněnými postoji (Československo). Církev na Východě (především katolická) byla obecně dosti postižena izolací od západních církevních problémů a reformních snah Druhého vatikánského koncilu, přehnaným očekáváním, které do ní vkládali poněkud nerealističtí intelektuálové po převratu a neschopnosti přejít od defenzivního postoje ke konstruktivnímu. Představitelé tradičních církví dnes hledí s nedůvěrou na nové proudy, které přicházejí do jejich zemí. Jmenovat lze třeba katolickou církev ve střední Evropě s její nedůvěrou k novým náboženským hnutím, nebo pravoslavnou církev v Rusku a její konflikt s římskými katolíky.

Zajímavé je, že odnáboženštění dospělo v některých zemích takového stupně, že ani nová duchovní hnutí, populární na Západě, tu neslavila masový úspěch. (Příkladem může být třeba bývalá Německá demokratická republika, která je vedle České republiky nejvíce sekularizovanou zemí celé oblasti.) Představitelé tradičních náboženství se často pokoušejí zabránit šíření nových hnutí s poukazem na jejich škodlivost a používají jako restriktivního nástroje parlamenty a zákony. Nejsou však vždy vedeni pouze snahou uchránit obyvatele před nebezpečnými sektami, ale prokazatelně jim jde o udržení vlastního duchovního monopolu.

Jak ale podotýká ve svém příspěvku britská socioložka Eileen Barkerová, směřujeme ke světu, ve kterém je různost pohledů na svět nevyhnutelná a spojení národní identity s jedním regionálním náboženstvím vede k předsudkům, diskriminaci a někdy i krveprolévání.

Podívejme se blíže na specifika tří „visegrádských zemí“, jak je můžeme podle článků sborníku shrnout. *Ján Mišovič* porovnává pozitivní obraz církve v očích veřejnosti před listopadem 1989 s jeho úpadkem v posledních letech. Podle něj souvisí tento propad se snahami o restituce církevního majetku, které veřejný obraz církve velmi poškodil. Někteří Češi sice stále ještě pokládají církev za důležitou součást společnosti, ale osobně se na církevní praxi nechťejí nijak podílet. Náboženství je pokládáno za soukromou záležitost. Mišovič cituje data, která potvrzují, že k víře se hlásí především lidé z vyšších věkových kategorií. V kategorii nad 60 let se k víře hlásí 43 procent obyvatel. Církevní nauku vyznává pouhých 6 procent obyvatel. (To také odpovídá výsledkům z různých sčítání, která si pro svou vnitřní potřebu konala v posledních letech katolická církev a zmíněná procenta uvedená Mišovičem zhruba odpovídají průměrné nedělní návštěvnosti bohoslužeb v ČR zjištěné samotnou církví – pozn. J. J.)

České republiky se v mnoha ohledech podobá Maďarsko. Fázi vývoje církve ve společenském kontextu si podrobně všimá maďarský sociolog náboženství *Miklós Tomka*. Výchozí pozice maďarské církve byla jiná než u nás, protože církev byla před válkou oporou pravicového režimu. V době stalinismu se stává významnou opoziční silou a vůdčí postavou je primas kardinál Mindszenty. Po dohodě se státem v 70. letech (a zde začíná podobnost s českou situací) v době vatikánské „Ostpolitik“ se církev stává jakousi symbolickou součástí systému. Období Kádárova „gulášového komunismu“, tedy konzumerismu a atomizace společnosti, je zároveň obdobím výrazné dekristianizace země. Teprve ke konci tohoto období se během postupné maďarské liberalizace i v církvi objevuje snaha o náboženskou obnovu a prestiž náboženství ve společnosti opět roste. Po roce 1990 se maďarské křesťanské církve soustřeďují na svou vlastní obnovu a nevěnují pozornost sociálním problémům.

Církve též požadují od státu finanční podporu, takže postkomunisté a technokrati mohou volat po vyloučení církví z veřejného života. Církve mohou dnes ve společnosti počítat asi s 15 až 18 procenty populace jakožto s oddanými členy.

Situace Polska je odlišná především kvůli historickým kořenům. *Irena Borowik* hovoří o dvou „vektorech“ současného vývoje, institucionalizaci a privatizaci. Církve se předně snaží získat ztracené pozice, což je vidět na snaze prosadit náboženskou výuku ve školách, zamezit legalizaci potratů a uvést do života konkordát Polska s Vatikánem. Druhým směřováním je ale rostoucí pluralismus a individualismus života obyvatel. Proces modernizace si vynucuje pluralismus, protože modernita je založena na svobodě volby. Tři čtvrtiny dospělých Poláků je tak proti většímu politickému vlivu církve, protože soudí, že už je dost velký. *Michael P. Hornsby-Smith* si všimá toho, jak po II. vatikánském koncilu (1965) nespěchala polská církev se zaváděním jeho reforem do praxe, aby nebyla ohrožena její vnitřní jednota. Komunistický režim by mohl každé nejednoty využít pro své cíle. Po pádu komunismu však k pochopitelné a na Západě dávno běžné diferenciaci na restaurační a progresivní pól v církvi dochází.

Kromě velkých církví působí nyní ve východní Evropě řada nových náboženských hnutí. Jejich působení částečně zaplňuje hodnotové vakuum po pádu oficiální marxistické ideologie. Protože jsou středo- a východoevropské společnosti relativně otevřené a mají značný stupeň náboženské svobody, mohlo zde mnoho těchto hnutí po převratu nerušeně působit. Ačkoliv již nová náboženství ztrácí punc exotičnosti, staly se reálnou součástí života společnosti a nebudí příliš velký údiv. V souvislosti s nárůstem těchto hnutí zmiňuje *James T. Richardson* nápadnou neschopnost velkých církví s nimi soutěžit. Přes svou slabost budou velké církve pravděpodobně i nadále důležité pro udržení kulturní identity a historické kontinuity. Řada nových náboženství také vzbudila nedůvěru kvůli metodám svého působení, jakými získávají stoupence při pouličních akcích nebo když pro nové konvertity vytvářejí „nezištné“ možnosti zahraničních studijních pobytů atd.

Pozoruhodným jevem je novopohanství, které navazuje na staré a místní tradice. *Piotr Wiench* ho podrobně sleduje především v Pobaltí, Prusku a Polsku. Vidí v něm spiritualitu založenou na přírodě, návratu k etnické či kmenové identitě, starým zvykům a předkřesťanským kořenům. Zvláště silná je tato tradice v Pobaltí a zdá se, že se nejedná o import ze Západu, ale oživení domácích tradic. Novopohanství má silný vztah k národní identitě. Podle Wienche mají tato hnutí ohromný a dosud nerozvinutý „symbolický kapitál“. Jak se bude komplex novopohanských proudů dále vyvíjet, se dá těžko odhadnout, protože kromě nacionalisticky zabarvených směrů jsou tu i proudy otevřené a multikulturní.

Po přečtení sborníku je zřejmé, že přes rozdílnost tradic a historie prochází střední a východní Evropa v mnoha rysech podobným vývojem, který je dán uvolněním hranic, ztrátou duchovního monopolu oficiální ideologie a urychlením modernizačního procesu. Překvapivá je i shoda v tom, že tradiční církve zde

vesměs nebyly na konec komunismu připraveny a jeho pád je zaskočil natolik, že se z něj zcela nevzpamatovaly dodnes. (Viz třeba eroze vlivu církve na veřejný život v Polsku.) Ani nové sekty a hnutí ale nemají tak samozřejmé pole působení, jak se počátkem 90. let zdálo. Zda je jejich nárůst jenom přechodnou módou nebo začátkem nové etapy, se ale teprve uvidí. Vliv nacionalismu a národních tradic na podobu náboženství v jednotlivých zemích je zcela markantní.

Sborník poměrně přesně vystihuje pozici organizovaného náboženství v postkomunistických zemích. Některé drobné obsahové nedostatky knihy jsou dány zřejmě perspektivou daleké ciziny. Například to nebyli husité, kdo byl vytlačen z naší země v 17. a 18. století, jak soudí jeden autor. Ale to je jen detail. Některé z článků by stály za český překlad, aby se s nimi mohla seznámit i naše odborná a laická veřejnost.

Jan Jandourek

Émile Durkheim: Sociologie a filosofie

Praha, Sociologické nakladatelství 1998, 176 s.

Po dnes už značně antikvárním překladu *Pravidel sociologické metody*, publikovaném roku 1926, po útlém sešitku z roku 1948, obsahujícím práci *Sociologie a sociální vědy* a po významné stati *Dualismus lidské přirozenosti a její společenské podmínky*, uveřejněné v antologii francouzských společenských věd, vydané zásluhou Francouzského ústavu pro výzkum ve společenských vědách (CEFRES) v Praze roku 1995, máme možnost seznámit se v češtině s další Durkheimovou prací nazvanou *Sociologie a filosofie*. Jde o knihu, která byla vydána posmrtně (roku 1924) Durkheimovými žáky a spolupracovníky v čele s C. Bouglém (1870-1940), jenž k ní napsal předmluvu, a která obsahuje výběr Durkheimových studií a příspěvků, týkajících se individuálních a kolektivních představ, definice mravního faktu a hodnotových a popisných soudů, publikovaných, respektive přednesených v letech 1898, 1906 a 1911. Čeští editoři knihy ji doplnili výše zmíněnou prací *Sociologie a sociální vědy* (poprvé

vyšla roku 1903), přičemž její původní překlad Z. Strmisky upravili M. Petrusek a M. Šedová.

Uvedené studie spadají do vrcholného období Durkheimovy tvorby. Autor měl již za sebou tři klíčová díla svého života (*O dělbě společenské práce*, *Pravidla sociologické metody* a *Sebevražda*), začal vydávat *Sociologické ročenky*, působil jako profesor na univerzitě v Bordeaux a od roku 1902 na Sorbonně, vytvořil kolem sebe skupinu žáků a spolupracovníků, jež měla nesporně všechny znaky v pravém slova smyslu vědecké školy, stal se nejvýznamnějším a nejvlivnějším francouzským sociologem a připravoval dílo, které znamenalo završení jeho vědecké práce a je patrně jeho dílem nejdůležitějším, tj. *Elementární formy náboženského života* (1912).

I v tomto období zůstal ovšem v podstatě věrný těm teoretickým i metodologickým zásadám, které se konstituovaly už na počátku jeho vědecké činnosti. Někteří interpreti Durkheimova díla sice upozorňují na to, že ve svých prvních velkých pracích kladl Durkheim důraz spíše na jevy z oblasti sociální morfologie, tj. na fakty související s formami organizace kolektivního života, se sociálními strukturami i

jejich základními složkami a se způsoby seskupování jedinců, zatímco v už zmíněném vrcholném období své tvorby, jehož počátek bývá umísťován zhruba do roku 1900, se začal více zaměřovat na jevy z oblasti vědomí, na symbolické systémy, ideje, představy a kategorie myšlení. Jakkoli lze tento posun zájmu v Durkheimově díle vskutku zaznamenat, nemění to nic na skutečnosti, že i všechny tyto jevy nepřestával chápat jako sociální fakty, na něž aplikoval jedna a tatáž „pravidla sociologické metody“, konstituovaná již dříve. Krátce řečeno, i když Durkheimova tvorba procházela samozřejmě určitým vývojem, byl to vývoj bez dramatických zvratů a přelomů. Základní ideje nastíněné v prvních velkých pracích Durkheim nikdy neopustil ani drasticky nezměnil, nanejvýš je rozvinul a obohatil. Z tohoto hlediska je proto Durkheimovo dílo teoreticky i metodologicky mimořádně konzistentní a jen obtížně bychom v dějinách sociologie našli jiného autora, jehož myšlení by se po celý život vyznačovalo tak výjimečnou jednotou a důsledností. Přesvědčivě to dokazuje i kniha *Sociologie a filosofie*.

Název, který pro ni před téměř třemi čtvrtinami století její francouzští vydavatelé zvolili, se mi však jeví poněkud zavádějící. Zdá se, že v knize s tímto titulem bude čtenář hledat zejména Durkheimovy názory na vztah dvou disciplín, který byl od vzniku sociologie neustále předmětem zájmu a často velmi ostrých polemik. Nic takového však v textu explicitě vysloveno nenajdeme, i když se Durkheim této problematice věnoval, jak o tom svědčí např. závěrečné stránky jeho *Pravidel sociologické metody*. Název je snad oprávněný pouze v tom smyslu, že se Durkheim v knize ze sociologického hlediska zabývá některými tradičními filozofickými problémy, jako je např. podstata morálky a rozdíl mezi hodnotícími a popisnými soudy, a dospívá k závěru, ostatně typickému pro celé jeho dílo, že některé základní otázky, s nimiž si po staletí nedokázala poradit filozofie, jsou řešitelné ze sociologických pozic. Tak např. Durkheimovou odpovědí na dávný gnozeologický spor mezi senzualisty (empiriky) a racionalisty (aprioristy) o původ klíčových filozofických kategorií, jako je dejme tomu prostor a čas, je tvrzení, že je třeba jej hledat v jejich sociální genezi. Např. představy pů-

vodních kmenů o prostoru a čase nejsou podle Durkheima ničím jiným než odrazem jejich sociálního uspořádání. Nikoli náhodou nazval A. Giddens tuto teorii poznání sociologickým kantismem.

Zdá se, že z aspektu studia a poznávání Durkheimova díla lze dnes knihu *Sociologie a filosofie* číst dvojím způsobem: Předně jako příklad důsledné realizace a rozvíjení už dříve vytvořených teoretických a metodologických principů a za druhé jako pokus ukázat, v jakém smyslu a do jaké míry může sociologie přispět k řešení některých filozofických problémů. Na nejdůležitější body takového čtení si nyní dovoluji upozornit.

1. Společnost je skutečností specifickou, neredukovatelnou na pouhou sumu jedinců, právě tak jako psychický život individua není redukovatelný na procesy probíhající v jednotlivých mozkových buňkách. Durkheim vychází z přesvědčení, že „kolektivní i mentální život jednotlivce je utvářen představami; lze se tedy domnívat, že představy jednotlivce i představy kolektivní jsou nějakým způsobem srovnatelné“ (s. 17-18). Na základě toho se snaží dokázat, že jedny i druhé mají k svému substrátu (tj. v prvním případě k mozkovým buňkám a ve druhém k lidským jedincům) stejný vztah. Toto srovnání však neznamená, že lze sociologii redukovat na individuální psychologii, ale pouze naznačuje, že to, co se dá zjistit v psychické oblasti, že totiž „život představ netkví v niterné povaze tkáně, protože částečně přetrvává vlastními silami a má svůj vlastní specifický způsob bytí“ (s. 38), platí i pro sociální fakty, které jsou také „v jistém smyslu nezávislé na jednotlivcích a leží mimo individuální vědomí“ (tamtéž). „Jestliže ovšem nevidíme nic mimořádného na tom“, dodává Durkheim, „že individuální představy, vyprodukované akcí a reakcí mezi nervovými prvky, v těchto prvcích netkví, proč bychom měli být překvapeni tím, že kolektivní představy, vyprodukované akcí a reakcí mezi elementárními vědomími utvářejícími společnost, nepocházejí přímo z nich a později je přesahují?“ (s. 39).

2. Metodologické principy konstituované a popsané v *Pravidlech sociologické metody* jsou aplikovatelné i při zkoumání a poznávání tak složitého jevu, jakým je morálka. Právě sociologismus jako teorie i jako metoda je

podle Durkheima schopen uspokojivě odpovědět na otázku, co je morálka, s níž se po staletí marně potýkají různé filozofické systémy. Morálka se Durkheimovi primárně jeví jako soustava pravidel chování, která jsou nadána zvláštní autoritou. Durkheim tudíž souhlasí s Kantem, že povinnost je jednou ze základních charakteristik mravní normy. Ale na rozdíl od Kantova tvrzení není pojem povinnosti vyčerpávajícím pojmem morálky. „Není možné, abychom vykonali nějaký čin jen proto, že nám byl přikázán, bez ohledu na jeho obsah. Abychom byli ochotni stát se jeho aktéry, musí do jisté míry probudit naše city, musí nám v nějakém ohledu připadat *žádoucí*“ (s. 50). Morální čin dále vždy podle Durkheima obsahuje i nutnost vynaložení určitého úsilí, omezení sebe sama, což se neobejde bez těžkostí a napětí. A právě ono žádoucí se podle Durkheima běžně nazývá dobrem. Dobro a povinnost jsou tedy dvě základní charakteristiky morálního činu. Jde samozřejmě o dva částečně rozporné aspekty a aby Durkheim tento rozpor srozumitelněji vysvětlil, přirovnává jej k pojmu posvátného, který se podle něj vyznačuje stejnou dualitou. „Posvátná bytost je v jistém smyslu bytostí zapovězenou, nikdo se ji neopovází zneuctít; ale je to i bytost laskavá, milovaná, vyhledávaná“ (tamtéž).

Z čeho však pramení onen pocit povinnosti a žádoucnosti, doprovázející každý morální čin? Není to ani prospěch jedince jako vykonavatele tohoto činu, ani prospěch jiných jedinců, na něž je čin zaměřen. V souladu se svým sociologismem dospívá Durkheim k jednoznačnému závěru, „že pokud *existuje nějaká morálka*, nemůže mít jiný cíl než skupinu utvořenou sdružením mnoha různých jednotlivců, to jest společnost, *nicméně za podmínek, že společnost lze považovat za osobnost kvalitativně odlišnou od individuálních osobností, z nichž se skládá*. Morálka tedy začíná tam, kde začíná vazba na jakoukoli skupinu“ (s. 51). V této souvislosti vyslovuje Durkheim myšlenku, která jasně poukazuje na zvláštnost jeho sociologického pojetí morálky: „Kant postuluje Boha, protože bez této hypotézy je morálka nepochopitelná. My postulujeme společnost, specificky odlišnou od jednotlivců, protože jinak nemá morálka žádný předmět a povinnost nemá záchytný bod“ (s. 66). Na to

navazuje významná teze, kterou posléze Durkheim hlouběji rozpracoval v *Elementárních formách náboženského života*: „Věřící se sklání před Bohem, protože se domnívá, že od něj pochází jeho bytí, a zejména duševní bytí, tedy duše. My se ze stejných důvodů skláníme před společenstvím, kolektivitou“ (s. 89).

Morálka i podle obecného mínění začíná tam, kde začíná nezištnost a obětavost. „Ale nezištnost má smysl jen tehdy, má-li subjekt, jemuž se podřizujeme, větší morální hodnotu než my, jednotlivci. Ovšem v praktickém životě znám jen jeden subjekt, který je nadán rozvinutější a složitější morální skutečností, než je ta naše, a sice společenství. Ale ne, mýlím se, existuje ještě někdo, kdo by mohl sehrát stejnou roli: božství (*divinité*). Musíme si vybrat mezi Bohem a společností. Nebudu zde zkoumat důvody mluvící ve prospěch toho či onoho řešení; logická jsou obě. Dodám jen, že mně osobně je podobný výběr vcelku lhostejný, protože božství považuji jen za transponovanou a symbolicky myšlenou společnost“ (s. 66–67).

3. Ve společnosti je nutné hledat rovněž původ všech hodnot a ideálů, jež lidé vyznávají. Není tomu podle Durkheima tak, jak předpokládají mnohé teorie, že hodnota je ve věcech samých a vyjadřuje jejich podstatu. „Modla je věcí nadmíru posvátnou a posvátnost je nejvyšší hodnotou, jakou kdy lidé uznávali. Ale modla je velice často jen hromadou kamení nebo kusem dřeva a sama o sobě nemá žádnou hodnotu“ (s. 101).

Neznamená to však potom, ptá se Durkheim, že hodnota má svůj zdroj mimo skutečnost a mimo to, co je dáno, jak to tvrdí teologie. Ta totiž předpokládá, že svět ideálů je skutečný, že existuje objektivně, ale že jeho existence je nadzkušenostní a že empirická skutečnost, jejíž součástí jsme, z něj pochází a je na něm závislá. Proti takovému řešení argumentuje Durkheim názorem, že by znamenalo hypostazi ideálu, jeho znehybnění a zbavení se všech možností, jak vysvětlit jeho nekonečnou proměnlivost, přičemž je známo, že ideál se v závislosti na lidské skupině nejen mění, ale dokonce musí měnit. Pak bychom podle Durkheima museli připustit, že se v prostoru a čase proměňuje i sám Bůh a hledat příčiny této

proměnlivosti. Tím by se problém nevyřešil, ale jen posunul.

Durkheimova odpověď zní: „Protože ideály a hodnotové soudy se mění s lidskými skupinami a spolu s odpovídajícími systémy hodnot, musí mít jedny i druhé nutně kolektivní původ“ (s. 105). Společnost je totiž ohniskem vnitřního morálního života, jehož síla a osobitost však nebyla vždy rozpoznána. „Jestliže tedy člověk vytváří ideály, jestliže se dokonce bez jejich vytváření a lpění na nich nemůže obejít, je tomu tak proto, že člověk je bytost společenská. To společnost ho vede nebo dokonce nutí k tomu, aby takto překonával sám sebe, a také mu k tomu dává prostředky. Jedině tím, že si uvědomuje sama sebe, bere jednotlivce sobě samému a vtahuje ho do koloběhu vyššího života. Společnost se nemůže ustavit, aniž stvoří ideál. Těmito ideály jsou jednoduše myšlenky, v nichž se promítá a shrnuje život společnosti na vrcholu vývoje. Nedoceňujeme společnost, pokud v ní vidíme jen tělo stvořené k plnění některých životních funkcí. To tělo má duši; tou duší je soubor kolektivních ideálů. Ale tyto ideály nejsou abstraktními a studenými intelektuálními představami zbavenými veškeré účinnosti. Jsou výslovně hybné; za nimi totiž stojí reálné a činné síly: jsou to síly kolektivní, a tedy, byť veskrze morální, síly přirozené a srovnatelné se silami působícími ve zbytku vesmíru“ (s. 107-108).

Kniha *Sociologie a filosofie* vyšla jako druhý svazek edice KLAS (Klasická sociologická tradice), kterou rediguje M. Petrusek. Stejně jako její první svazek, věnovaný výboru ze Simmelových esejí, je editorsky i redakčně vzorně zpracována. Překlad Danuše Navrátilové je čtivý, odborně přesný, uchovávající zvláštnosti a originalitu Durkheimova jazyka i stylu, jež byly pověstné. Svazek je doplněn Durkheimovou stručnou biografií, výčtem jeho hlavních děl, výběrem publikací o něm i o jeho sociologii a zejména více než třicetistránkovým Petruskovým doslovem nazvaným *Durkheimův návrat do Čech*, který obsahuje vše podstatné, co je dnes třeba Durkheimovu čtenáři u nás říci. Jako všecko, co vychází z pera M. Petruska, jde o studii korektní, informovanou a znalou toho nejdůležitějšího, co bylo ve světové literatuře o nejvýznamnějším francouzském sociologovi napsáno. Zvláště cenná je Petruskova úvaha, proč číst Durkheima na sklonku tisíciletí. Neobyčejně sympaticky zní Petruskovo upřímné vyznání, „že po lecjakých peripetiích mezi strukturalismem, neomarxismem a interpretativní sociologií nakonec rád spočinul v klidné náruči durkheimovského (arciže umírněného) sociologismu poučeného neoweberiánstvím“ (s. 166-167).

Jan Sedláček

**Patrick Doreian, Frans N. Stokman (ed.):
Evolution of Social Networks**

Amsterdam, Gordon and Breach Publishers
1997, 260 s.

Kniha je souborem 11 článků (z nichž dva jsou shrnující), které se zabývají formálními dynamickými modely procesu vzniku a transformace sociálních sítí. Procesy odehrávající se v sociálních sítích jsou definovány jako „sled událostí, jež vytváří, udržují či rozkládají sociální struktury“ (s. 3). Jednotlivé studie sledují vývoj a proměnu sociálních sítí v čase, nejsou průřezem strukturou v jednom okamžiku. Právě dynamický pohled orientovaný na změnu pak může ozřejmit vznik klastrů podobně smýšlejících lidí jako transformaci individuálních postojů a názorů ve skupinové, jež se odehrává

v „sociálním prostoru“ (s. 242). Při čtení sborníku se lze zaměřit buď na to, jakého druhu formalizovaných dat jsou jednotlivé články založeny a sledovat typ a konkrétní vývoj matematicko-statistického modelu. Nebo si lze všimnout (jak to učiním já) procesů proměny struktury sociální sítě, aktérů a vztahu aktérů. Patrick Doreian je editorem časopisu *The Journal of Mathematical Sociology* a Frans S. Stokman je profesorem univerzity v nizozemském Groningenu.

Popsat vývoj sociálních sítí předpokládá objasnit dynamiku procesů v sociálních sítích, jež nejsou na první pohled zřejmé. Takovýto povrchnímu pohledu utajený proces změny sociálních sítí může být zakotven ve *struktuře sítě*. Stať vypracovaná na bázi empirických dat *A Brief History of Balance Through Time*

(„Stručný vývoj rovnováhy v čase“, autoři Doreian, Kapuscinski, Krackhardt a Szczypula) o volbě přátel považuje za důležitý ukazatel proměny sítě v různých časových údobích míru reciprocit vztahů, tranzitivitu a skupinovou rovnováhu sledované sociometrické struktury. Prokazují, že úroveň reciprocit (tj. oboustranných ne-náhodných kontaktů mezi lidmi) v nově utvářené skupině se udržuje na stále hladině, oproti tomu tranzitivita (tedy ustavování triád) vzrůstá v průběhu prvních devíti týdnů a pak zůstává konstantní, a dále, úroveň skupinové rovnováhy (neexistence silných vzájemně nepřátelských podskupin) se v jimi sledovaném časovém období 15 týdnů zvyšuje. Fakt, že míra reciprocit se blíží svému maximu již v prvním týdnu, vede autory k tvrzení, že reciprocita je normativní hodnotou skupin.

Další studií, kde struktura sítě je vysvětlující proměnnou, je práce *Social Structure, Networks, and E-State Structuralism Models* („Sociální struktura, síť a strukturalistické modely E-stavu“, autoři Skvoretz, Faust, Falaro). Počítačovou simulací prokazují, že nutnou a zásadní podmínkou tvorby hierarchických struktur v malých skupinách je efekt přihlížejícího (*bystander effect*). Přihlížející je nadřazen oběti (tedy submisivnímu členu struktury) a zároveň prokazuje úctu dominujícímu. Sociálně-psychologické modely, odvíjející se od charakteru tvorby organicky a nikoliv účelově se vytvářejících vazeb mezi dvojicemi, postupně agregují v stabilní systém.

Další studie *Evolution of Friendship and Best Friendship Choices* („Vývoj voleb přátelství a nejlepšího přátelství“, Leenders) podložena empirickým šetřením o navazování přátelství 10-13letých dětí ve školních třídách považuje za zdroj proměny sociální sítě *vlastnosti členů sítě*. Děti si hledají mezi sobě podobnými (*similarity effect*), avšak reciprocitní vztahy mezi „nejlepšími kamarády“ jsou navazovány výhradně příslušníky stejného pohlaví (genderu), překvapivě na tvorbu sítě má zanedbatelný vliv přezazování dětí z jednotlivých výukových skupin do druhých v rámci tříd (proximita).

Některé vlastnosti člena sítě se mohou v čase měnit a následně měnit sociální síť. Kapitola *Longitudinal Behavior of Network Structure and Actor Attributes: Modelling Interdependence of Contagion and Selection*

(„Dlouhodobé chování struktury sítě a znaků aktéra: modelování vzájemné závislosti mezi přenosem a výběrem“, autor Leenders) uvažuje o vztahu mezi strukturou sítě, jejíž členové se v průběhu času stávají jejím působením podobni jeden druhému (síť je nezávislou proměnnou) a atributy aktérů (např. postoje, reakce), kteří mezi sebou vytváří vztahy na principu vzájemné podobnosti (síť je proměnnou závislou, pokud předpokládáme, že se chování aktérů nemění). Nicméně počítačové simulace ukazují, že zanedbání jednoho z těchto dvou efektů vede k chybným závěrům vývojových modelů.

Další tři studie (všechny na bázi simulovaných dat) poměřují proměnu sociální sítě v čase s žádoucím, *cílovým stavem sítě*. *The Emergence of Groups in the Evolution of Friendship Networks* („Vznik skupin v průběhu utváření sítě přátelství“, autoři Zeggelink, Stokman a Bunt) je příspěvkem k poznání procesu formování skupin a podskupin. Předpokládají, že hnacím motorem tvorby sociální sítě kamarádů je případná tenze aktéra v situaci, kdy se mu nedostává dostatečného počtu přátel. V dalším kroku je více uspokojující, aby jednotlivec přináležel v rámci sítě do úzké podskupiny navzájem si podobných přátel, kteří mají pocit, že požadovaný počet přátel získali, než být mimo tento okruh. Skupiny vznikají náhodně a jednotlivci nevytvářejí více přátelských vazeb, než mají potřebu.

Příspěvek *The Weakness of Strong Ties: Collective Action Failure in a Highly Cohesive Group* („Slabost silných vazeb: neúspěch kolektivní akce ve vysoce soudružné skupině“, autoři Flache a Macy) odkazuje ke stati M. Granovettera (1973) o síle slabých vazeb. Zabývá se vztahem mezi spoluprací členů malé neformální skupiny na společném úkolu a vzájemným uznáním, zodpovědností za pracovní výkon celku a loajalitou ke kolegům ulejkům. Ukazuje se, že Homansův předpoklad o tom, že čím více je skupina soudržná, tím více se její členové cítí být povinováni skupinovým závazkům a podléhají tlakům neformální sociální kontroly, platí jen tehdy, pokud je vzájemné uznání členů vázáno na míru pracovního úsilí. Jestliže je však v příliš husté a kohezivní sociální síti s pevnými vazbami loajalita mezi členy natolik vysoká, že vzájemné uznání není vázáno na pracovitost a plnění instrumentál-

ních skupinových cílů, pak se sociální kontrola nemůže stát mechanismem, jenž vytváří dostatečný tlak na zvýšení výkonnosti.

Stat' *Is Politics Power or Policy Oriented? A Comparative Analysis of Dynamic Access Models in Policy Networks* („Je politika orientována na moc nebo na tvorbu koncepce? Srovnání analýzy dynamických modelů dosažitelnosti v strategických sítích“, autoři Stokman a Zeggelink) se zabývá způsobem, jak ovlivnit výsledek kolektivního rozhodnutí úzkého okruhu mocných. Takovýto proces lobbování, tedy získání přístupu k těm, kteří rozhodují, a možnost je ovlivnit, předpokládá užití zdrojů, jakými jsou expertizy nebo prestiž v dané oblasti. Úspěšnější jsou ti, kteří se vyhnou tlaku na nejmocnější a nejvlivnější aktéry, kteří mají odlišný postoj k řešení problému, a spíše vyhledají ty méně mocné, kteří jsou jim však názorově bližší a druhem zdrojů podobnější.

Statistickým modelováním a metodologií se zabývají dvě kapitoly. *Stochastic Actor-Oriented Models for Network Change* („Pravděpodobnostní modely změny sítě“, autor Snijders) a *Models for Network Evolution* („Modely vývoje sítě“, autoři Banks a Carley). První se týká rozboru ověřování modelů pro analýzu longitudinálních dat. Druhá podává přehled matematických modelů užitých při zkoumání vývoje sociálních sítí (například modely tvorby triád, polarizace, balkanizace – tj. rozpad society na větší počet skupin, z nichž každá je centrována kolem svého uzlu, metrické modely).

Sborník nabízí pohled na aktéra sociální sítě jako jedince, jež je nucen dělat heuristickou volbu v situaci omezeného přísunu informací a simultánního spolupůsobení jiných aktérů. Optimalizace zisků je dosahováno zku-

šenostně a účelově racionálním jednáním, které může být motivováno třeba i redukcí vnitřní tenze z nedostatku přátel. Procesy v sociálních sítích jsou nahlíženy současně jako náhodný, organický pohyb, jež však může mít své časové zákonitosti vnitřní dynamiky i jako procesy, jejichž strukturu lze při bližším ohledání odhalit. Pak se lze tázat, je-li to především struktura, která utváří aktéra nebo opačně.

Matematickým modelováním dospěli Banks a Carley (s. 228-229) k závěru, že by data o skupině měla být získána dříve, než tato dosáhne ekvilibria (stav, kdy jsou všechny uzly v síti rovnoměrně propojeny). Dosažení rovnováhy je sice prakticky nemožné, ale čím více se k němu skupina blíží, tím méně rozeznatelné jsou klíčové modely, jimiž je možno procesy v síti popsat. Aby bylo možné jednoznačně rozpoznat, kdy změnu rovnováhy zapříčiní vnější faktory a jejich působení odmyslet při stanovování zákonitostí či trendů týkajících se výhradně vnitřní dynamiky skupiny provázané sociální sítí, je nutno mít k dispozici longitudinální šetření prováděná s malými časovými odstupy.

Sborník se soustřeďuje především na vývoj sítí přátelství a vzájemný přesah formálních a neformálních skupin. Obecnější závěry se týkají určení časových posloupností nalezených trendů, zjištění, které atributy aktérů či jaký typ nebo síla vazeb má zásadní vliv na změnu struktury sociální sítě, a odhadu, jak dalece se zkoumaný systém odchyluje od bodu rovnováhy. Na závěr citujeme editory: výzkum vývoje sociálních sítí vyžaduje „...mezioborovou spolupráci matematiků, statistiků a sociologů“ (s. 248).

Lenka Bušíková

Bohuslav Blažek: Venkov-města-média

Praha, Sociologické nakladatelství 1998, 362 s.

Autor přednášející sociální ekologii na řadě českých vysokých škol shrnul několik základních otázek současné sociologie i ekologie do nové samostatné knihy věnované otázce venkova, města a jejich interakci v současné světové i naší společnosti. Sociální ekologie je definována jako nastupující paradigma, jehož

jádrem je metodický pluralismus, reflektující metodiku i zkoumání reality, vše v abundanční sociologické frazeologii. Teoretické zdůvodnění pojednáváných témat, neomezujících se jen na problém „město-venkov-interakce“, má usnadnit praktikům chápání předpokládaných problémů, které se rozbíhají daleko nad rámec určený nadpisem knihy, bohaté na faktografii, někdy odbíhající od konkrétní otázky. Dokladem je sám výčet tematiky podle obsahu, který

v rámci pěti kapitol (Východiska a cíle; Klíčové pojmy; Venkov; Města; Média) pojednává v 21 subkapitolách a apendixech podrobně řadu „case studies“, které se dobře čtou, ale mohou i rozptýlit pozornost čtenáře. Autorův postup při zpracování tématu lze ve zkratce doložit argumentací na s. 46, kde naznačuje, že pojmy „venkov“, „města“, „média“ „*k sobě prostě nepatří*“, ale pak ukazuje, jak mnoho k sobě patří. Podobně i na mnoha dalších místech. V kapitole *Klíčové pojmy* najdeme vědecké reminiscence, ale málo „klíčových pojmů“ *ad rem*. A tak i v dalších kapitolách, kde obohatíme své dílčí znalosti o další dílčí poznatky, ale těžko docházíme k nějakým konkrétním závěrům. Přízně však, že to zřejmě nebylo úmyslem autora, který naopak rozestírá stovky otázek, které zodpovídá často s pomocí spoluautorských kolektivů v podstatě *delfskou metodou*. Z konkrétních problémů jistě zaujme pojednání problematiky spojené s fungováním sociálního života v hlavním městě Praze, navažující na otázky spojené s městy obecně (s. 163 an.). Kapitola o médiích je uvozena logicky vysvětlením vztahu dvou geografických prostředí (město-venkov) k „technickému pojítku mezi lidmi“ čili jako „skutečnost jiného řádu“.

Pro pochopení vztahů je nutno zvyknout si na autorovu rétoriku, bohatou a rozvinutou, někdy komplikovanou, věty typu např. jako jsou „Venkov je z tohoto hlediska označení pro ranou evoluční úroveň, ve které je velký podíl tělesné aktivity a malý podíl komunikace, média označují doposud nejvýše dosaženou evoluční úroveň, ve které platí poměr právě obrácený“ (s. 241). *Succus et sanguis* je na s. 275-280 v subkapitole *Venkov, města a média* ve vzájemné interakci, vyústující k závěru, že „závratný rozvoj mediální systémové úrovně nepřináší tedy *eo ipso* ani zkázu venkova, ani jeho obrození: staví před nás bezprecedentní možnosti v obou těchto polohách a vyzývá nás k odpovědné volbě“.

Za neorganické, byť zajímavé, je připojení kapitoly VI. *Dokumenty*, zpracované zčásti před a zčásti po listopadu 1989. V něm mě zaujaly zvláště odstavce věnované okolnostem kolem zrušení České banky v listopadu 1995. Pojmenovávají se zde příčiny morálního selhání našeho bankovníctví jako důsledek selhání politického. Kapitola je nezamýšleným závěrem celé publikace, věnované původně jiným komplexním otázkám.

Alois Andrlé

Evelyne Sullerotová: Krize rodiny

Praha, Karolinum 1998, 61 s.

Dnes si už možná málokdo pamatuje sekci věnovanou rodině na mezinárodním kongresu kmenologů v Praze 1992. Byla hojně navštívena odborníky různých oblastí vědy o společnosti a referát francouzské socioložky Evelyny Sullerotové o krizi západoevropské rodiny tam vzbudil značnou pozornost. Jeho text vyšel ve francouzštině až za několik let po kongresu ve sjezdových materiálech. Mezitím se o něj zajímala některá česká nakladatelství, ale teprve nakladatelství Univerzity Karlovy našlo prostředky pro jeho vydání. Západní sociologická a demografická literatura, na kterou autorka odkazuje, poněkud zastarala, nikoli však text sám, protože problémy evropské rodiny, o nichž se v něm mluví, se v uplynulých šesti letech spíše vyostřily, než zahladily. Nad to měla autorka dost času na doplnění údajů týkajících se bývalého Československa a střední

Evropy vůbec a mohl být pořízen odborně precizní a jazykově vyčištěný překlad Heleny Beguivinové. Kvalita překladu není u děl typu knížek, jaké Evelyny Sullerotová po leta ve Francii s úspěchem publikuje, naprosto zanedbatelná. V nevelké brožůře o krizi rodiny má český čtenář příležitost nejen obohatit své znalosti o současném stavu evropské rodiny, nýbrž i seznámit se s žánrem u nás téměř neznámým, v němž erudice autora v široké oblasti sociálních věd není na překážku vytříbenému literárnímu projevu.

V roce 1992, když v Praze na kongresu přednášela, byla Evelyny Sullerotová na vrcholu své mediální proslulosti. Poradkyně francouzského parlamentu pro sociální politiku, zakladatelka Společnosti pro plánované rodičovství, která ve Francii kdysi prosadila slavnou „pilulku“, často na televizních obrazovkách a v rozhlasových pořadech jako známá francouzská socioložka, právě tehdy vydala v Paříži svoji čtrnáctou knihu, tentokrát věno-

vanou problémům otců a synů v současné rodině. Zkušenosti ze všech těchto jejích aktivit zahrnuje i recenzovaná, česky vydaná, poměrně nevelká brožura o krizi rodiny. Její autorka se netají tím, že straní rodině jako nejdůležitější společenské instituci. Proto se také často ve vědecké praxi dostala do rozporů s feministickými hnutími v USA i ve Francii. Poněkud mentorsky se cítí povolána svojí vědeckou argumentací rozhodovat o tom, co je pro ženy nejlepší. Varuje před degradací rodičovské role ve jménu individuálního přístupu psychologů ke každému členu rodiny jednotlivě. Zájmy individua se nemají křížit se zájmem rodiny. Nový otec, kterého matka po rozvodu dětem přivede, není náhradou pokrevního otce, nýbrž pouze milencem matky. Na druhé straně je však mnohaleté studium západoevropské rodiny u Evelyne Sullerotové tak zasvěcené, že dovede velmi přesně popsat i ty, podle ní nežádoucí proměny, které byt' s politováním považuje za nevratné.

Jak podle Evelyne Sullerotové začala západoevropská rodina upadat přibližně od poloviny 60. let 20. století do zmíněné krize? Domnívá se, že za druhé světové války a krátce po ní došlo k revalorizaci tradičních hodnot rodiny. Na jedné straně překvapující baby-boom u populací, které po desítilétí, ba po staletí, striktně omezovaly svoji plodnost. Na druhé straně uznání rodiny jako důležité společenské instituce téměř všemi poválečnými ústavami v Evropě, jak v demokratických státech, tak ve státech s totalitní mocí od Stalina po Salazara. Děti se rodily bez ohledu na mnohde bídné poměry válkou zničených zemí. Poválečná

obnova na Západě však přinesla i kult spotřeby. Rodiny se chtěly podílet na novém blahobytu, výroba potřebovala konzumenty. Nastaly diskuse o tom, zda je morální, aby matka malých dětí chodila do zaměstnání pro zvyšování standardu rodiny. Najednou se ukázalo, že vysoká poválečná prestiž manželství zatížila funkci rodiny nadměrnými požadavky na shodu mezi manželi a na potlačení jejich individuálních potřeb. Děti baby-boomu se začaly bouřit proti autoritě rodičů. Sullerotová se domnívá, že všeobecně ve svobodné společnosti žádoucí a potřebná demokratizace rodiny vlastně způsobila její potíže, které se plně projeví v druhé polovině 60. let rychlým vzestupem počtu rozvodů na hodnoty v Evropě nikdy nevidané, poklesem plodnosti a nárůstem soužití partnerských párů bez sňatku. Podle názoru Sullerotové v polovině 80. let nastalo zvolnění těchto nepříznivých trendů, avšak jejich důsledky pro evropskou rodinu už nebylo možno zahladit. Příliš mnoho dětí bylo vychováno jen jedním z rodičů, nejčastěji matkou. Příliš mnoho lidí změnilo několikrát za život partnera, aby ve stáří zůstalo osamoceno. Příliš mnoho svazků s širší rodinou bylo zpřetrháno nesezdanými soužitími, jejichž rozpad se ukázal být častější a bolestnější pro děti i rodiče než legální rozvod manželství před soudem. Jaký bude vývoj evropské rodiny v 21. století se Sullerotová neodvažuje předvídat. Přesto se domnívám, že je velmi užitečné si její *Krizi rodiny* přečíst, tím spíše, že obsahuje i některé údaje o českých rodinách, které se čím dále tím více začínají připodobňovat rodinám západním.

Pavla Horská

Pierre Bourdieu: Teorie jednání

Praha, Karolinum 1998, 180 s., rejstřík.

První český překlad předního francouzského sociologa, od roku 1982 profesora na Collège de France, je jistě významný čin. Pierre Bourdieu (nar. 1930) vystudoval prestižní ENS v Paříži, začal výzkumy kabylských rituálů v Alžírsku (*Les héritiers*, 1964), zabýval se přenosem kulturních statků a vzděláváním (*La reproduction – éléments pour une théorie de l'enseignement*, 1970), vznikem a rolí „habitu“, tj. souhrnu vzorců, jež společnost vtiskuje

jednotlivci (*La distinction – critique sociale du jugement*, 1979), analýzou každodenního jednání (*Le sens pratique*, 1980) a společenské role řeči (*Ce que parler veut dire*, 1982) i kritikou akademického prostředí (*Homo academicus*, 1984).

Soubor přednášek a esejů, který vyšel v nakladatelství Karolinum (z francouzského originálu *Raisons pratiques. Sur la théorie de l'action*, Paris 1994 přeložila V. Dvořáková), představuje čtenáři hlavní stránky jeho mnohotvárného díla. Tématem sociologie, kterou Bourdieu chápe velmi široce a s mnoha přesa-

hy do jiných disciplín, jsou podle něho vztahy, nikoli substance či předměty. Víc než o popisy základních skupin a postojů jde tedy v každém případě o vztahy a rozdíly mezi nimi. Rozlišení čili *distinkce* je ostatně i název autorova hlavního díla. „Existovat znamená lišit se, být odlišný“, parafrázuje autor strukturalistické lingvisty. Jednotlivci i skupiny se liší především „kapitálem“, jímž disponují. Bourdieu ovšem vedle kapitálu ekonomického zahrnuje i kapitál „symbolický“, tvořený zejména vzděláním, postavením, pověstí či uznáním, ale také kapitál „politický“, který ilustruje postavením ve stranické hierarchii někdejší NDR (s. 21 an.).

Společnost autor zobrazuje jakousi mapou sociálních postavení či pozic ve dvou dimenzích (s. 15): jednou je rozvrstvení podle úhrnného kapitálu (od svobodných povolání až po zemědělské dělníky), druhou rozlišení podle poměru obou hlavních složek kapitálu, kde stojí proti sobě na jedné straně vysokoškolská profese a na druhé velkoobchodníci. Do této mapy lze umístit nejen jednotlivé společenské vrstvy či skupiny, ale právě tak i určité typické činnosti a zvyky. Tak k vyšším vzdělaným vrstvám patří bridž, klavír, tenis nebo pití whisky, kdežto pro osoby s převahou ekonomického kapitálu jsou charakteristické hony a vodní sporty. Nižším středním vrstvám (ve Francii) odpovídá na ekonomickém pólu koulená (*pétanque*) a pernod, na pólu vzdělání třeba opereta a někde uprostřed rybaření a pivo. Ještě níž bude fotbal a tahací harmonika. Na téže mapě pak lze sledovat jak individuální „dráhy“ či kariéry, tak např. politické preference (pravice versus levice).

S každým místem takto zmapovaného prostoru životních stylů lze pak spojit jistý specifický „habitus“, princip společenské diferenciaci, který ovšem své nositele sám diferencuje: určuje, co se pro koho hodí a nehodí, co je vkusné a nevkusné a pod. Od Weberových „ideálních typů“ se habity liší (podle názoru recenzenta) jednak systematičností, jednak důrazem na „rozlišení“ a konkrétní detail. Blízkost v mapě společenských pozic znamená i pravděpodobnost, že se jejich různí nositelé v životě setkají, případně vezmou. Vymezuje také společenskou třídu, již Bourdieu ovšem chápe jako ryze výkladový pojem: ke vzniku „třídy“ ve smyslu Marxově by musela přistou-

pit ještě politická mobilizace pro společný zájem.

Při výkladu „symbolického kapitálu“ věnuje Bourdieu zvláštní pozornost roli školství, jež není jen institucí vzdělávací, nýbrž také rozvětvenou sítí „Maxwellových démonů“, jež mladé lidi podle shodných kritérií třídí. K tomu slouží i systém státně uznaných obřadů, diplomů a titulů, vymezujících „školní šlechtu“, založenou – v protikladu ke kléru a šlechtě vojenské – na „kompetenci“. Zde, v „logice konkurenčního boje všech proti všem“, v neodvolatelném „zařazování do jediné hierarchie podle prospěchu“, vidí autor hlavní příčinu jak marných pokusů o reformy školství, tak i převládajícího pocitu neuspokojení a krize mezi „uštvanými rodiči a umořenou mládeží“ (s. 34).

V mikrosociologických analýzách jednání se autor opírá o fenomenologické pojetí svobody a o model hry (Huizinga), varuje však před falešnou představou, jako by jednání bylo neustále zaměřeno k (vědomému) cíli: daleko významnější je „cit pro hru“, který zkušenému v každém okamžiku říká, co má udělat teď. Ani lidský život není pouhým rozvíjením „prvotního projektu“ (Sartre), nýbrž spíš průběžnou totalizací jednotlivých kroků kolem osoby s jejím vlastním jménem. Zde Bourdieu potvrzuje Husserlovo rozlišení mezi „protencí“ jako prodlouženou přítomností (kde vládne právě „herní cit“) a budoucností jako kladeným projektem. Jinde autor navazuje na Huizingu a vykládá pojem *illusio* (od *in-ludere*) jako „zaujetí hrou“, společné přesvědčení, že v dané situaci „stojí za to hrát“. Tato „iluze“, jež nemusí rušit jistotu nezaujatost hráčů, je opakem lhostejnosti, ataraxie, a tak nutnou podmínkou každého jednání. Je to „pohroužení do své věci“ a její budoucnosti, „investice, vsazení ve smyslu psychoanalytickém i ekonomickém“ (s. 109).

Jiným pozoruhodným fenoménem je konflikt mezi užitkovou ekonomikou směny a „ekonomií symbolických statků“, založenou na darech (Mauss). Dar sice zavazuje (alžírské přísloví dokonce říká, že „dar je neštěstí“, s. 123), okamžité oplacení by se však rovnalo odmítnutí a nepřichází tedy v úvahu. Delikátní problém se podle autora řeší tím, že mezi oběma dary uplyne jistý čas, takže mohou vypadat jako nezávislé a samostatné. K podobným

konfliktům však dochází všude tam, kde se se symbolickými statky zachází a obecně vyžaduje nezištnost. Tak vztahy mezi generacemi nemohou mít povahu směny a i z běžných dávků pečlivě odstraňujeme cenovky. Tento „zákaz kalkulovat“ se jistě vztahuje na oblast náboženského života a hlavně církevního provozu, týká se však i akademického provozu jako *scholé*, uvolněné ze životních tlaků. Pozastavením, suspendováním vnějších cílů se i tyto činnosti blíží opět hře.

Téma symbolické „nezištnosti“ přirozeně přechází do úvah o „univerzálním“ jakožto ceněném protikladu k partikulárním zájmům. Bourdieu vychází z Kantovy etiky, kritizuje ji však ve dvojím ohledu. Kant předně přehlíží, že „rozum“ je bytostně historický – a tedy nutně v plurálu (titul originálu, *Raisons pratiques*, je prostě plurál „praktického rozumu“; škoda, že se v překladu úplně ztratil). Za druhé naivně předpokládá, jako by každý jednající člověk měl a mohl mít vůči situaci odstup, který je ve skutečnosti výsadou lidí, uvolněných z tlaku světa – tj. teoretiků. Vezmeme-li však vážně praktickou situaci, nemůžeme přehlédnout např. jisté rituální rysy, dvojznačnosti a mlhavosti, které ji dávají pružnost, nezbytnou pro skutečné jednání.

Podle dobré francouzské tradice je autor jak jen možno kritický, zejména vůči státu a jeho vše pronikající moci. Stát, který si osobuje monopol na univerzálnost, je přirozeně také předmětem „univerzálního podezření“. Bourdieu opakovaně ukazuje, jak moderní stát ovlivňuje své občany (zejména prostřednictvím veřejného školství) různými formami symbolického násilí. Je však stejně kritický i vůči tendencím anarchistickým a k marxismu. Místy ale jako by mu tato kritičnost přerostla přes hlavu. Tak celkovým tenorem knihy je zásadní polemika s utilitarismem a redukcionismem (srv. např. s. 108), přesto se v souvislosti s ekonomikou symbolických statků lze dočíst, že jejich „pravdou“ je „cena“ (s. 148), nebo že „doopravdy“ je pouze „pravda směny“ (s. 125). To není jen redukční lapsus: kdyby tomu tak mělo být, autorův koncept „symbolického kapitálu“ by se zcela rozplynul. Zřejmě na chvíli podlehl „odhalovacímu“ klišé, ač právě

lidské záležitosti charakterizuje symbolické „oblékání“, které nemá se lži nic společného: je snad „pravdou“ člověka, když ho svléknou do naha?

Podobně problematické připadají recenzentovi silácké výroky o „libovolnosti“ rodiny – iluze a sociální fikce, kterou prý udržuje pouze stát (s. 103). I tohle klišé mladých „buřičů“, kteří právě vytěsnili vlastní dětství, bohorovně přehlíží antropologický základ rodiny jako jediného místa, kde mají děti naději na lidskou budoucnost. Její formy se mohou jistě měnit, právě naše doba však ukazuje, že se mění až překvapivě málo: ač ztratila téměř všechny své ekonomické funkce (o nichž autor obsáhle hovoří), trvá dál i bez „ručení státu“. E. Sullerotová (*Krise rodiny*, Praha 1998) dokonce vidí v bohatých společnostech náznaky jisté obnovy.

Při výkladu „symbolické ekonomie“ darů autor vytýká M. Maussovi (po mém soudu neprávem), že přehlédl význam času, který jednotlivé akty od sebe odděluje (s. 123). Rozdíl mezi oběma ekonomii se však nedá vyložit jen tím, že dary se nevyměňují současně. Tento důležitý vnějškový rozdíl ve skutečnosti jen vyjadřuje rozdílný cíl obou typů jednání: zatímco v (ekonomické) směně se aktérům jedná o zboží, případně o peníze, kdežto vzájemné závazky se snaží omezit na co nejmenší míru, cílem „ekonomie“ darů jsou právě dlouhodobé vztahy, závazky či pouta, kdežto samy předměty jsou přitom podružné a často velice „symbolické“. Bourdieu sice zmiňuje „sociální pouto“, základní odlišnost cílů však nereflektuje.

Jak vidno, je Bourdieuova kniha nabitá myšlenkami, nápady, postřehy – na malém prostoru možná až příliš. Soubor přednášek, byť sestavený autorem, je forma ne právě pedagogicky průhledná, zato však rozhodně ne nudná. Četbu zpřijemňuje dobrý překlad, ruší jen francouzské transkripcí řeckých pojmů (*philia*, *skhole*) a řada drobných chyb: *epifonemata* (?) místo *epifoneménú* na s. 7, *spondaios* místo *spoudaiós* a *spoudazein* na s. 154 atd.

Jan Sokol

Alena Heitlingerová, Zuzana Trnková:
Životy mladých pražských žen

Praha, SLON 1998, 207 s.

Bylo to velmi dávno, snad v době kamenné mého studia, kdy jsem naposledy brala do rukou nějakou knihu s tak velkým očekáváním jako *Životy mladých pražských žen*. A jak už to tak s velkými očekáváním bývá, nejsou vždy naplněna beze zbytku.

Autorky knihy se rozhodly „pojednat o životech čtrnácti obyčejných mladých pražských žen, které dosáhly zletlosti v době sametové revoluce v roce 1989“. Kniha sestává ze tří částí, které nejsou obsahově příliš provázány, což je rozhodně na škodu věci. První část pojednává o teoreticko-metodologických východiscích, druhou část tvoří přepisy rozhovorů se čtrnácti mladými pražskými ženami a ve třetí části se autorky pokoušejí o shrnutí a závěrečnou interpretaci.

Domnívám se, že pro správné pochopení jak celé knihy, tak i této recenze, je nutno se zastavit u jedné klíčové okolnosti. Autorkami jsou ženy, které nežijí v České republice (Alena Heitlingerová odešla z republiky po roce 1968 a Zuzana Trnková se narodila českým emigrantům ve Velké Británii.) Obě v současnosti žijí v Severní Americe. Tato okolnost je dosti významná, protože obě autorky byly při psaní své knížky tak trochu v pozici schutzovského cizince. Výsledkem pak je skutečnost, že kniha pojednává spíše o tom, jak nás vidí (nebo chtějí vidět) cizinci, než o životech mladých pražských žen, jak je vidí ony samy. Zavinili jsme si to sami, protože my „domorodci“ také své knihy o sobě nepíšeme.

Zvolená kvalitativní metodologie mohla do jisté míry tomuto zkreslení zabránit. Jenomže v teoreticko-metodologických východiscích nalezneme dva velmi závažné zádrhele, které bohužel nakonec autorky do oné role schutzovského cizince odsoudily.

První metodologické pochybení se týká výběru vzorku zkoumaných žen. Přestože autorky přesvědčují čtenáře, že jejich výběr se řídil analytickými kritérii platnými pro kvalitativní studie, ve skutečnosti „vybraly“ ty ženy, které s nimi chtěly mluvit. O žádných kritériích výběru se totiž autorky nikde nezmiňují, naopak se zmiňují o tom, že měly velký počet

odmítnutých rozhovorů. Vzhledem k tomu, že jsem v této zemi vyrostla, myslím si, že tuším, kde byl zakopán pes.

Schůzky s respondentkami si totiž Zuzana Trnková sjednávala telefonicky. To je v naší kultuře ještě stále spojeno s velkými problémy (dost velká část populace do dneška spoléhá zejména na osobní kontakt). Významnější roli však zřejmě hrálo to, že autorky jsou (z pohledu respondentek) cizinky. Ano, jsme tak trochu xenofobní národ.

Druhé metodologické pochybení pak spočívá v tom, že přestože autorky manifestovaly svůj záměr přistoupit k problému z feministického hlediska (přesněji řečeno z principů tzv. feministické metodologie), ve skutečnosti se jim tyto principy naplnit nepodařilo. Při výzkumu používaly strukturovaný rozhovor. Jenomže pomocí strukturovaného rozhovoru (s návodnými otázkami) nelze odhalit hledisko samotného aktéra. Výsledkem potom bylo, že se autorkám nepodařilo naplnit záměr zobrazit životy žen z hlediska těch, které je žijí.

Po přehlédnutí souboru návodných otázek v příloze jsem dospěla k závěru, že kategorie (autorek) a explanační hlediska (respondentek) se nevyrovnávaly z dat, jako je to obvyklé u kvalitativního výzkumu, ale byly stanoveny *a priori*. V transkriptech rozhovorů autorky posléze pouze dohledávaly vnitřní obsah těchto kategorií.

Cílem rozhovorů pak bylo mimo jiné hledání konfliktů mezi utvářením identity založené na kariéře a identity vázané na rodinu, popis souvislosti mezi pohlavím a zaměstnáním, sběr názorů na manželství a na rozdělení domácí práce mezi partnery, na vztah k dětem (a zda by respondentky chtěly mít raději holčičku nebo chlapce), názorů na interrupci apod. Jistě, při výzkumu ženských kariér se tyto kategorie přímo nabízejí, vtip kvalitativního výzkumu by však neměl spočívat v tom, že se zeptám respondentky na to, co zajímá mě, ale snažím se porozumět tomu, co zajímá respondentku.

Samy autorky si jsou toho vědomy. Jejich původním záměrem bylo vést s vybranými ženami otevřeně (narativní?) interview, zde však narazily na to, že respondentky nebyly ochotné si „jen tak povídat“. Nechci se zabývat tím, proč tomu tak bylo, bylo-li však tomu tak, výsledky strukturovaných rozhovorů neodpo-

vidají vynaložené námaze autorek. Navození atmosféry, ve které respondent spontánně vypráví o svém životě (nebo si spontánně vyprávějí o svých životech respondentka a výzkumnice – aby rozhovor nebyl nefeministicky mocensky asymetrický), je základní podmínkou toho, aby se výzkum vůbec mohl uskutečnit. Z vlastních výzkumnických zkušeností vím, že ani magnetofon nemusí být na překážku spontaneitě, je však třeba věnovat hodně úsilí přípravné fázi rozhovoru.

V úvodní kapitole je obsažen pokus autorek o jakési zarámování životů respondentek do širších sociálních souvislostí. Toto zarámování se děje za pomoci velmi povrchní, generalizující a zjednodušující analýzy období komunismu.

Některé poznámky jsou snadno ověřené a pravdivé (např. ta o mzdové nivelizaci, korupci, nedostatku zboží a služeb), jiné však jsou velmi diskutabilní a zjednodušující. Např. celá subkapitola *Postavení žen v komunismu*: naprosto se nedá zkratovitě tvrdit, že by nekvalitní péče o děti ve státních dětských zařízeních vedla k vysoké nemocnosti těchto dětí. Naopak, péče ve státních zařízeních obvykle byla na vysoké profesionální úrovni a nemocnost dětí byla způsobována především těsnými kontakty mezi dětmi. Nedá se ani jednoznačně říci, že by rodiče dávali své děti do těchto zařízení neradi a že se proti rušení těchto zařízení nezvedl po roce 1989 žádný velký odpor. Není tomu ještě tak dávno, abychom si nepamatovali na množství petic, kterými se rodiče bránili proti zavírání státních dětských zařízení. Jistě, hodně se jich nakonec zrušilo, ale nesouvisí to spíše s vývojem demografické křivky v České republice? Podobně se asi nedá říci, že by byly ženy v reálném socialismu vychovávány příručkami a svými rodiči k podřízené roli v manželství a že by se učily vytvářet harmonickou rodinu tím, že nebudou nutit své muže do práce v domácnosti. Možná že tomu tak v některých rodinách skutečně bylo. Pokud je to pravda, je tomu tak v oněch rodinách i dnes, v době reálného kapitalismu. Přístup k dělbě domácích prací je mnohem více spíše věcí individuální volby, nápodoby orientační rodiny atd. než důsledkem nějaké masivní „státní“ komunistické a ženy diskriminující socializace.

Podle mého názoru málokterý režim tak stimuluje manželské partnery jako právě komunistický. I kdybych neměla pravdu, je tu jistá pochybnost o tom, jak autorky popisují socialistickou realitu, ve které jsem vyrostla, a tato pochybnost vyplývá právě z oné zkratovitosti, zobecňování a zjednodušování.

Jádrem celé knihy jsou přepisy rozhovorů se čtrnácti mladými pražskými ženami. Přestože autorky vycházejí z feministicky pojaté kvalitativní metodologie, která napomáhá vytváření recipročního a symetrického vztahu mezi výzkumníkem a respondentem, v transkriptech rozhovorů o této skutečnosti nenajdeme jediný důkaz. Navíc bylo patrně chybou, že autorky zvolily upravovaný přepis a ne literární transkript, který zachovává specifické sémantické prvky a odchylky od standardního jazyka. Pak se totiž nabízí oprávněná otázka, jakpak asi ta data původně vypadala. V tomto případě, kdy se nejedná o otevřené narativní rozhovory, ale o rozhovory standardizované s apriorně stanovenými kategoriemi, nezbyvá už nic, co by se o této kapitole dalo říci.

Na závěr knihy autorky nabízejí svou vlastní interpretaci. Výchozí tezi této interpretace je „vztah českých žen k rodině a placené práci“. Tato kategorie se jim samozřejmě vzhledem k změně formě interview nevynořila z dat, ale přímo se na ni respondentek ptaly. Uvnitř této kategorie jsou také odpovědi na otázku co to znamená být dobrou matkou. Je třeba říci, že odpovědi nejsou příliš překvapující, a že se z odpovědí respondentek vynořuje obraz jejich vlastních matek.

Poměrně zajímavé zjištění se týká dvojí identity ženy (identity privátní a identity veřejné). Autorky dospěly k závěru, že jejich respondentky se snaží obě identity kombinovat, a tudíž v našich podmínkách zřejmě neplatí feministické paradigma placené práce jakožto formy osvobození ženy. To zřejmě souvisí s vývojem naší společnosti, který byl právě v tomto směru odlišný od vývoje v západních zemích.

S touto otázkou také souvisí reakce samotných respondentek na feminismus, který chápou jako hnutí proti mužům. Autorky to vysvětlují po svém: špatnou zkušeností českých žen s „oficiálním marxistickým feminismem v období nadvlády komunistické strany“.

Autorky se domnívají, že svým výzkumem potvrdily svou výchozí tezi o „nové generaci“ českých žen. Přiznám se, že dost dobře nechápu, co se pod označením „nová generace“ skrývá. Jistě, zkoumané respondentky užívají ve svém životě nové strategie a využívají celou škálu příležitostí, které by za totality nebyly možné. Ale netýká se to nás všech, ať už jsme se narodili dlouho před změnou režimu, nebo nám bylo osmnáct v roce 1989?

Domnívám se, že je skutečně relevantní tyto otázky si klást a pokoušet se na ně hledat odpovědi. Je s podivem, jak málo se čeští sociologové zabývají tím, co se děje uvnitř nově se rysujících obrysů struktury naší společnosti.

Na otázky týkající se způsobu konstruování sociální identity aktérů včetně strategií, které používají vzhledem k nově se otevírajícím se příležitostem máme prozatím málo odpovědí. Největším přínosem recenzované knihy je pak právě to, že ukazuje způsob, jakým se tyto odpovědi mohou hledat. Ačkoliv to může znít paradoxně, odpovědi, které autorky našly, naznačují spíše než co jiného, jak nás vidí (nebo by chtěli vidět) cizinci, kteří mají sice české kořeny, ale dlouhá léta zde s námi nežili. Proto vidí něco jiného než my, což vůbec není na škodu.

Helena Kubátová

Ferdinand Karlhofer, Emerich Tálos: Sozialpartnerschaft und EU. (Integrationsdynamik und Handlungsrahmen der Österreichischen Sozialpartnerschaft)

Wien, Schriftenreihe des Zentrums für angewandte Politikforschung 1996, 224 s.

Publikace dvou rakouských autorů, kteří jsou předními odborníky na problematiku sociálního partnerství a reprezentace zájmů, se zabývá vlivem vstupu Rakouska do Evropské unie na jeden ze základních pilířů rakouského politického systému a sice na sociální partnerství. Kniha je rozdělena do čtyř částí, které v logickém pořadí sledují současný stav organizace a reprezentace zájmů v Rakousku, reprezentaci zájmů a rozhodování na úrovni Evropské unie, proměny rakouského sociálního partnerství po vstupu země do EU 1. 1. 1995 a v závěru se snaží zodpovědět otázku, zda sociální partnerství zůstává pro Rakousko v dlouhodobé perspektivě modelem reprezentace zájmů.

Část I. *Asociace a sociální partnerství v Rakousku* přináší historický přehled a analýzu současné struktury a politického významu austrokorporatismu, jehož základním předpokladem je agregace a harmonizace zájmů a centralizace zájmové reprezentace. Např. rakouská odborová centrála ÖGB má rozhodující slovo ve finančních a personálních otázkách, jednotlivé odborové svazy nejsou právníky osobami. To klade velké nároky na hledání vnitřního konsensu a společných cílů. Austrokorporatismus není podle autorů žádnou staro-

módní záležitostí, ale prochází řadou změn při zachování určité kontinuity. V čem je změna? Změnilo se ekonomické, sociální a politické prostředí, i Rakousko prodělává transformaci. Tyto změny, provázené navíc uvolněním tradiční úzké provázanosti mezi politickými stranami a asociacemi, negativně ovlivnily dosahování vnitřního konsensu a pocit solidarity. Kontinuitu pak autoři vidí v přetrvávajícím souhlasu s intervenováním sociálního partnerství do rozhodovacích politických procesů.

Otázka vstupu do EU nebyla nejen pro zájmové asociace, ale ani pro politické strany a zahraniční politiku Rakouska do roku 1985 aktuálním politickým tématem. Jakmile se však toto téma na politické scéně objevilo, přijaly je odbory i zaměstnavatelské svazy za své. To znamenalo nejen zapojení jednotlivých svazů do přípravného procesu, ale i permanentní hledání vnitřního konsensu a společné pozice. Na rozdíl od zaměstnavatelů zaujímaly odbory zpočátku spíše negativní postoj, formulovaly ale své představy o tom, co od členství očekávají, jaké podmínky by měly být splněny. Souhlasný postoj sociálních partnerů k členství v EU byl podmíněn tím, aby přednosti byly větší než negativní důsledky. Důležité bylo podle autorů nalezení konsensu o tom, že tradiční téma sociálního dialogu – diskuse o hospodářských a sociálněpolitických otázkách – bude rozšířeno o problémy evropské integrace. Na zabezpečení reprezentace zájmů a dostatečného práva spolurozhodování, tj. možnosti integrace sociálních partnerů do rakouské dele-

gace, se dohodly také dvě hlavní rakouské politické strany SPÖ a ÖVP. Sociální partneři se pak podíleli na informační kampani ke vstupu do EU, která předcházela přijetí rakouského ústavního zákona o vstupu Rakouska do EU a následujícímu referendu.

V části II. – *Prostředkování zájmů a politické řízení v Evropské unii*, autoři stručně rekapituluji vývoj lobbyingu zájmových skupin i individuálních aktérů v EU, zejména rapidní vzestup počtu registrovaných lobbistů, národních a nadnárodních skupin registrovaných v Bruselu od konce 80. let, zejména po uzavření Maastrichtské dohody. Autoři v této souvislosti upozorňují na skutečnost, která je charakteristická i pro naše poměry, že kromě anglického jazykového okruhu neexistuje zpravidla odpovídající překlad slova „lobby“, „lobbying“ jako neutrálního termínu. Pojem lobbying zde má obvykle negativní příděch. Na konkrétních příkladech pak rozlišují lobbying v anglosaském smyslu slova a aktivitu zájmových skupin, kterou by bylo možno označit za korporatistickou reprezentaci zájmů.

V Evropské unii existují 3 specifické roviny reprezentace zájmů: evropské koncerny, odvětvové svazy a evropské asociace národních centrál. Tím se otevírá široké spektrum pro artikulaci a reprezentaci zájmů a volba národní či nadnárodní cesty závisí na tom, kdo může v konkrétním případě plnit lépe roli koordinátora a „tlumočnicka“ národních zájmů. Podle Tálase a Karlhofera tu také hrají roli rámcové podmínky jako velikost země, centralizace zájmových svazů, míra korporatismu a úloha vlády v agregaci zájmů, vztahujících se k EU na národní úrovni. Autoři toto své tvrzení dokumentují na kategorizaci jednotlivých členských států EU. Upozorňují také na fakt, že negativní konotace slova „lobbying“ v politické kultuře některých členských států (např. Švédska) má částečně vliv na to, v jaké míře je lobbying praktikován.

Pro evropské orgány jsou důležitým partnerem organizace, reprezentující nadodvětvové, nadnárodní zájmy, kterými je vrcholová organizace podnikatelských svazů UNICE a Evropský odborový svaz EGB. Nelze však jednoznačně říci, zda se jedná o eurokorporatismus či spíše pluralismus. Preferovaná forma reprezentace zájmů variuje mezi

odvětvími a pohybuje se na kontinuu mezi korporatismem a pluralismem. Například evropský ocelářský průmysl vykazuje reprezentaci svých zájmů spíše znaky korporatismu, zatímco biotechnologie odpovídají spíše tezi o pluralismu. Dlouhodobý cíl vidí Tálós a Karlhofer v přeměně „zastupování zájmů“ v „prostředkování zájmů“. Od roku 1985 (konference ve Val Duchesse) se začal formovat sociální dialog v Evropském společenství, ve kterém jsou zapojeny pouze UNICE a Evropský odborový svaz. Proces je hodnocen autory publikace i účastníky tohoto dialogu jako zdoluhavý, většinou bez konkrétního výsledku; odbory však v evropském sociálním dialogu vidí počátek institucionalizovaných evropských sociálních vztahů.

Vedle evropského sociálního dialogu vznikly později přes odpor zaměstnavatelské strany ještě evropské rady pracujících, což v podstatě odráží stále více nadnárodní charakter monopolů. Zde se samozřejmě nabízí otázka, zda zřízení evropských rad pracujících nebylo důkazem neefektivnosti evropského sociálního dialogu. Oba autoři se vyhýbají jednoznačné odpovědi, ale uvedené příklady tuto domněnku potvrzují.

Část III. je věnována sociálnímu partnerství v Rakousku po vstupu do Evropské unie. Členství v EU znamenalo přechod mnoha právních, ekonomických a politických kompetencí z národní na nadnárodní úroveň rozhodování. Na první pohled by se mohlo zdát, že tento proces bude mít pro rakouské sociální partnerství spíše nepříznivé důsledky. Nasvědčoval tomu příklad destabilizace korporatistických struktur v jiných zemích, zejména ve Švédsku. Austrokorporatismus zůstal, podle mínění autorů, dosud celkem intaktní vůči zmíněným procesům a je v tomto směru unikátem. Škoda, že autoři na tomto místě nevěnovali při analýze vlivu členství v EU na korporativní struktury pozornost také Německu, které sice bývá uváděno jako poněkud méně korporativní než Rakousko, ale sociální dialog tam velmi dobře funguje, zejména na odvětvové úrovni.

Jedním z důvodů rezistence austrokorporatismu může být to, že rakouští sociální partneři neočekávali pasivně důsledky integrace, ale aktivně se podíleli a přípravě vstupu do EU.

Karlhofer a Tálos tuto aktivitu nazývají „politickou kalkulovanou ztrátou terénu“, která ve svém výsledku naopak přinesla „získání terénu“. Sociální partneři dostávají podle zákona všechny informace, dokumenty a zprávy EU od příslušných ministerstev. Podílejí se na přípravě příslušných zákonů v souvislosti s aproximací evropského práva a na přípravě pozičních dokumentů. Postoj Rakouska k jednotlivým otázkám politiky EU je tak výsledkem konsensu, na kterém se podílejí výraznou měrou sociální partneři.

Autoři dále na základě řady interview s představiteli parlamentu, vlády, zaměstnavatelských svazů, odborů a zaměstnaneckých komor analyzují dosavadní praxi zastupování organizovaných zájmů v Bruselu. Na jedné straně se sladování zájmů stalo obtížnější, protože se značně rozrostla agenda a objem informací. Na druhé straně se po vstupu Rakouska do EU rozšířily možnosti spolurozhodování a spoluvytváření národního stanoviska. Hodnocení je tedy ambivalentní, ale platí, že vstup do EU neměl bezprostředně negativní vliv na další fungování rakouského sociálního partnerství, naopak přinesl zintenzivnění spolupráce sociálních partnerů navzájem a spolupráce s vládou a parlamentem. Posílila se úloha

expertů, vzrostl význam vysoce centralizované reprezentace zájmů a nedošlo zatím k posílení reprezentace partikulárních zájmů. Vědecká analýza důsledků by však vzhledem ke krátkému období byla předčasná.

V závěrečné části IV. si autoři kladou otázku, jaké jsou vyhlídky sociálního partnerství a zda je lze považovat za dlouhodobý model reprezentace zájmů vzhledem k určité nestabilitě zájmových organizací, klesající organizovanosti v odborech a krizi legitimacy komor. Jejich odpověď je optimistická a zdůvodňuje ji aktivní úlohou sociálních partnerů při vstupu do EU. Připouští však, že šlo o výjimečnou situaci, která může, ale nemusí mít dlouhé trvání.

Publikace je fundovanou analýzou současného stavu rakouského sociálního partnerství, opírá se o řadu empirických studií a její ústřední myšlenka je pro země, které se připravují na vstup do Evropské unie, inspirativní. Široký konsensus je pro tak závažný krok nezbytný. Tento konsensus je ale výsledkem dlouhodobého hledání a střetávání zájmů, na němž se musí podílet co nejvíce aktérů, reprezentujících různorodost zájmů.

Zdenka Mansfeldová

----- Zde odstříhněte -----

Závazně objednávám

_____ výtisků

Sociologického časopisu

Redakce

Sociologického časopisu

Jilská 1

110 00 Praha 1

Sociologický časopis

Revue naší doby.

Moderní vědecký časopis, který přináší cenné informace sociologům, politologům, demografům, žurnalistům a další odborné veřejnosti.

V jednotlivých číslech naleznete:

- stati zabývající se otázkami teoretické sociologie
- stati domácích a zahraničních autorů zkoumající přechod od totalitního systému k tržní společnosti
- články věnované aktuálním problémům sociální politiky
- metodologické stati
- přehledové články
- informace ze sociologických výzkumů
- recenze a anotace odborné literatury domácí i zahraniční
- informace o dění v sociologické obci, zprávy z konferencí
- dokument - doposud nepublikovaný materiál osvětlující dění v české společnosti určité doby

Nepravidelné rubriky: Ohlasy, Ze studentských prací, Recenzní stati, Diskuse.

128 stran čtyřikrát ročně. Cena předplatného 156 Kč, jednotlivého čísla 39 Kč.

----- Zde odstříhněte -----

Jméno: _____

Instituce: _____

Adresa: _____

PSČ: _____

Datum: _____

Podpis: _____

K nedožitým sedmdesátinám Pavla Kohna

8. října 1999 uplynulo sedmdesát let od narození zesnulého českého sociologa PhDr. Pavla Kohna, CSc. Zabýval se sociologií zemědělství a venkova, jež byla jedním z prvních odvětví, jehož rozvojem začínala obnova české sociologie v šedesátých letech. V druhé polovině téže dekády se stal platným členem našeho týmu, s nímž se podílel na rozsáhlém výzkumu sociální stratifikace a mobility obyvatelstva Československé republiky. V knize *Československá společnost*, vydané v roce 1969, byla publikována kapitola „Ekonomická odvětví, skupiny povolání a sektory práce v sociální diferenciaci“, ve které Pavel spolu s Libuší Dziedzinskou v dané době velmi novátorsky pojednali problematiku horizontálního členění ekonomicky aktivního obyvatelstva dle odvětví a

skupin povolání a jejich vztah k vertikální diferenciaci a stratifikaci společnosti. Zvláště závažná byla jejich kritická analýza sektorového členění ekonomicky aktivních s jednoznačnou kritikou přeindustrializovanosti tehdejšího Československa.

Po likvidaci výzkumného týmu na počátku normalizace pracoval Pavel Kohn naposledy ve Výzkumném ústavu ekonomiky zemědělství a výživy.

Pavel Kohn byl člověk plný badatelského nadšení a pocitu zodpovědnosti za vykonanou práci. Byl otevřený, bezelstný, přátelský ke svým kolegům a vysoce čestný. Těžce nesl nezdravý socialismus a nekompromisně se s nimi ve své vědecké práci vypořádával. Měli jsme jej všichni rádi a jeho předčasná smrt nás i po letech stále bolí.

Pavel Machonin

Zprávy z Masarykovy české sociologické společnosti

1. Konference „Připravenost české společnosti na integraci s Evropou – co získáme, co ztratíme, co nabízíme“

Jako každý rok plánuje MČSS výroční konferenci. Tentokrát se bude konat v Praze, ve dnech 4. a 5. února 2000, tedy v pátek a sobotu. Cílem konference je podat sociologický pohled na předpoklady, bariéry a přínosy našeho vstupu do Evropské unie. Možné přínosy se zatím zpravidla probírají z hlediska vlivu na českou společnost. Chtěli bychom toto téma pojednat jako oboustranný vztah. Tedy také z hlediska, co naše společnost, případně celý středoevropský region nabízejí, v čem mohou sjednocenou Evropu obohatit či posunout vpřed. Konference bude rozdělena do čtyř bloků, které zatím nejsou pevně stanoveny. Kritériem je závažnost témat a schopnost české sociologie, respektive sociologů, přijít se zajímavými, novými poznatky a hypotézami. Předpokládáme, že každému bloku bude věnován zhruba dvouhodinový panel, který bude uveden jedním či dvěma stručnými vstupními referáty. Podrobnější informace o konferenci obdrží všichni členové

poštou v dostatečném předstihu. Pro mimopražské je možné zajistit veelku pohodlné a nepřilíš drahé ubytování na studentských kolejkách.

2. Valné shromáždění

Končí volební období MČSS. Součástí konference proto bude valné shromáždění, které se vysloví k dosavadní činnosti společnosti a její koncepci do budoucna. Shromáždění posoudí zprávu o stavu společnosti, zvolí volební komisi a odsouhlasí způsob voleb pro období 2000-2002. Připomínáme, že voleným orgánem je řídicí výbor a že jmenovitě budou voleni předseda, dva místopředsedové, vědecký sekretář a hospodář. Valné shromáždění a předběžný návrh kandidátky připravuje řídicí výbor v součinnosti s představiteli regionálních poboček a odborných sekcí. Jim členové mohou předat náměty k činnosti a návrhy kandidátů pro příští období. Je také možné obrátit se přímo na sekretariát MČSS, Husova 4, 110 00 Praha 1, na přímé telefonní číslo (záznamník/fax) (02) 22 22 06 31 nebo na e-mail rendlova@gw.czso.cz. Podrobnou informaci o programu valného shromáždění dostanete poštou spolu s pozvánkou na výroční konferenci.

3. Calls for Papers

Na adresu sociologické společnosti přicházejí nabídky k účasti na mezinárodních akcích ISA nebo dalších organizací a periodik. V následujícím přehledu přinášíme pouze základní informace s kontaktními adresami. Jednotlivé nabídky můžeme na požádání zaslat poštou, faxem nebo e-mailem. Pro příští rok se otevírají tyto možnosti:

a) ISA Research Committee on Sociology of Law, RC 12, Study Group on Gender Equality Workshop on The Role of Communitarian Law in Implementing Equal Rights, June 7-9, 2000, International Institute for the Sociology of Law, Onati, Spain. Zájemci se vyzývají k zaslání abstrakt s max. 250 slovy v angličtině či španělštině do 30. prosince 1999 na adresu Fanny Tabak, e-mail fanny@ax.apc.org, fax 55-21-2746833.

b) Gendering Ethics/The Ethics of Gender, International Interdisciplinary Conference, June 23-25, 2000, Centre for Interdisciplinary Gender Studies, University of Leeds, United Kingdom. Zájemci se vyzývají k zaslání abstrakt s max. 200 slovy v angličtině do 1. února 2000 na adresu Sasha Roseneil and Linda Hogan, Centre for Interdisciplinary Gender Studies, University of Leeds, Leeds LS2 9JT, UK, e-mail gender-studies@leeds.ac.uk, pro další informaci web site <http://www.leeds.ac.uk/gender-studies>

c) International Conference on Intellectual Migration and Cultural Transformation. The Movement of Ideas from German-speaking

Europe to the Anglo-Saxon World, Brighton, Sussex, United Kingdom, September 25-28, 2000. Organizuje the Institute Wiener Kreis (Vienna) and the Centre for German-Jewish Studies (University of Sussex). Konference bude v angličtině, předpokládají se vystoupení max. 30 minut a široká diskuse. Návrhy referátů doložené jednostránkovou synopsí je třeba zaslat do 31. ledna 2000 na adresu Andrea Hamel, Research Administrator, Centre for German-Jewish Studies, University of Sussex, Falmer/Brighton, BN1 9QN, United Kingdom, tel. +44 (0) 1273 877178, fax +44 (0) 1273 678495, e-mail a.hammel@sussex.ac.uk

d) The Journal of Diplomacy and Foreign Relations, Vol. 2, No. 1, March 2000. Governance and Political Stability in Asia in the Context of Economic Recovery: The Millennium and Beyond. Konečný termín pro zaslání všech příspěvků je 15. prosince 1999. Kontaktní adresa dr. Sharifah Munirah Alatas, Director, Research and Publications, Jalan Elmu, 59100 Kuala Lumpur, Malaysia, tel: (603) 757-6221, ext. 238, fax (603) 755-3201, e-mail dr_alatas@hotmail.com nebo idfjournal@hotmail.com

e) Review of Religious Research nabízí uveřejnit inovační a významné rukopisy ve svazku 41. Kontaktní adresa Darren E. Sherkat and Christopher G. Ellison, co-editors, Review of Religious Research, e-mail sherkade@ctr.vax.vanderbilt.edu, pro informaci rra.Hartsem.edu

Eliška Rendlová, předsedkyně MČSS

Sociologové o evropské integraci a rozšiřování Evropské unie na západ

Praha, 27.-30. 9. 1999

Naši konferenční sezóně dominují letos, pokud jde o sociologii a politologii, tři témata: milénium a s ním spojené retrospektivní i perspektivní reflexe, výročí pádu komunistického režimu a bilancování deseti let transformace, a evropská integrace – zejména sociální a politické předpoklady a bariéry budoucího členství České republiky v Evropské unii. K poslednímu z nich přispěla i konference, kterou v pražské akademické vile Lanna uspořádaly od 27. do 30. září 1999 společně Sociologický ústav

AV ČR a Pracovní skupina Německé sociologické asociace (Deutsche Gesellschaft für Soziologie) pro sociologii společností východní a střední Evropy. Záštitu nad konferencí převzal výbor Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR pro evropskou integraci, jehož předseda poslanec Jaroslav Zvěřina se zúčastnil jejího zahájení. Finanční podporu poskytly Thyssenova nadace a nadace Friedricha Naumanna. Na třicet účastníků z obou pořadatelských zemí, Bulharska, Maďarska, Slovenska a Slovinska vyslechlo rovněž zhruba třicet referátů k následujícím tematickým okruhům: transfer a změna institucí jako předpoklad integrace, tvorba občanské kultury, postoje veřejnosti k Evropě

ské unii, sémantika veřejného diskursu, integrace ve východní střední Evropě, otázky integrace na úrovni regionů, obcí a firem, úloha společenských věd a práva v procesu evropské integrace.

Komorní rozsah konference vytvořil dobré podmínky pro intenzivní a produktivní diskusi, a to nejen po linii západ-východ, ale také po linii východ-východ. Přednesené příspěvky a následné diskuse bylo možné z obsahového hlediska přibližně rozdělit na ty, jež se zabývaly institucionálními předpoklady, překážkami a potenciálními důsledky rozšíření EU jak z hlediska samotné Unie a jejích současných členů, tak z hlediska kandidátských zemí, na příspěvky týkající se vnitřních sociálních a zejména kulturních (v sociologickém smyslu) souvislostí integračních aspirací v kandidátských zemích, a příspěvky zabývající se zkušenostmi z již probíhajících integračních procesů a konkrétních akcí na subnacionální úrovni, hlavně pokud jde o přeshraniční spolupráci s Německem. Samostatná část programu se týkala úlohy společenských věd v procesu evropské integrace. Z mnoha zajímavých vystoupení jich zde mohu připomenout jen část – zejména ta z nich, která jsem sám vyslechnul.

V prvé skupině zaujaly zejména referáty *Michaela Kreileho* z Humboldtovy univerzity v Berlíně a *Heleny Flamové* z univerzity v Lipsku. Budoucí rozšíření přináší hluboké institucionální problémy jak pro Unii, tak pro kandidátské země. Unie si musí ujasnit budoucí podobu své politické organizace a ve světle rozšíření zaujmout stanovisko k trvalému sporu mezi zastánci federalismu a antifederalisty. Podle M. Kreileho by „plíživý federalismus“ mohl být alternativou dezintegrace, které by Unie musela pravděpodobně čelit v důsledku své „imperiální“ expanze. Kandidátské země pak stojí před gigantickým úkolem transformovat svou správu a soudnictví a převzít *acquis communautaire*. H. Flamová nazvala svůj příspěvek výmluvně „Obr na hliněných nohách: EU a její realizační problémy“. Pokud jde o realizaci společné evropské politiky, je EU dosud souborem zemí s velmi rozdílnými zájmy a tyto rozdíly se projevují různou mírou jejich ochoty uvádět do života rozhodnutí přijatá na úrovni EU jako celku. Pokud nejsou na určité politice zainteresovány, její realizaci

prostě zdržují. Tato vnitřní slabost EU je i jedním z důvodů, proč řada jejích členů tak váhavě přijímá perspektivu rozšíření a podmiňuje přijetí nových členů převzetím rozsáhlého právního aparátu EU – tj. podmínkami mnohem náročnějšími, než jaké museli splnit dříve přijímaní členové. Příspěvky českých účastníků převážně charakterizovaly postup institucionálních reforem v ČR a kriticky, z hlediska přípravy na vstup do Unie, identifikovaly nedořešené problémy: *Martin Potůček* (Fakulta sociálních věd UK) hovořil o reformě veřejné správy, *Michal Illner* (Sociologický ústav AV ČR) o územní decentralizaci správy. *Luděk Sýkora* (katedra sociální geografie, Přírodovědecká fakulta UK) připomenul, že evropskou integraci je nutné brát v širším kontextu globalizace, tedy v rámci mnohem širším než je samotná Evropa či Evropská unie.

V druhé, nejpočetnější skupině příspěvků věnované vnitřním, zejména kulturním souvislostem integrace, bylo nejrozsáhleji diskutováno o postojích obyvatelstva kandidátských zemí k evropským institucím, k projektu integrace a k jiným zemím a národnostem. Pozornost se soustředila zejména na legitimitu integračních snah, na komparaci postojů a mínění veřejnosti v jednotlivých kandidátských zemích a na možné příčiny relativně nízké podpory projevované integraci veřejností v České republice a v Polsku. Tato témata byla v několika obecněji pojatých vystoupeních vřazena do širšího teoretického kontextu: do problematiky každodenních kultur – *Ilja Šrubař* (Univerzita v Erlangen) a symbolických os české politické kultury – *Miloš Havelka* (Sociologický ústav AV ČR). Zajímavé empirické údaje prezentovali *Eliška Rendlová* (Institut pro výzkum veřejného mínění, Praha) a *Franz Adam* (Univerzita v Lublani), kritické metodologické zamýšlení nad validitou a interpretačními možnostmi dat z výzkumu veřejného mínění o evropské integraci přednesl *Lubomír Brokl* (Sociologický ústav AV ČR). *Václav Houzvička* (Sociologický ústav AV ČR) přispěl do tohoto bloku diskusí postojů českého obyvatelstva k Německu jako nejbližšímu členskému státu EU. Historicky utvářené postoje, mnohdy stereotypní, se na obou stranách hranice mění jen pomalu a představují stále ještě jistou komplikaci pro integrační snahy. V ČR zůstávají

postoje k Němcům a k Německu jedním z významných diferenciacních hledisek. V příspěvku *Richarda Junga* (Středisko pro výzkum systémů, Kutná Hora) byla otevřena problematika českých národních mýtů pojatých referentem negativně jako brzda postkomunistického vývoje české společnosti, zdroj „falešného vědomí“ a nereálného ocenění integračních možností. Intenzita diskuse odpovídala razanci vyslovených stanovisek. O postojích polské veřejnosti k integraci Polska do EU a jejím širším kontextu hovořil *Dzdzislaw Krasnodębski* (Univerzita v Brémách). Polské postoje odrážejí již diferencovanější pohledy na budoucí členství a vycházejí z lepší znalosti konkrétních souvislostí integrace, jejích přínosů i nevýhod pro různé zájmové struktury a skupiny obyvatel než původní postoje motivované převážně emotivními faktory a symbolickou hodnotou integrace. Do tohoto tematického bloku můžeme zčásti řadit i zajímavá vystoupení *Ivany Mazálkové* (Filozofická fakulta UK) a *Jana Vlášila* (Vysoká škola ekonomická, Praha) o zkušenostech ze spolupráce českých a německých firem, pokud se zabývala srovnáním manažerských kultur v českých a německých podnicích.

Skupina příspěvků o zkušenostech s „evropskou“ spoluprací na subnacionální úrovni byla reprezentována jednak už zmíněnými referáty o spolupráci českých a německých firem, jednak příspěvky o přeshraniční kooperaci městských a venkovských obcí. Tato spolupráce na mikro- resp. mezoúrovni předznamenává budoucí mezistátní integraci a může naznačovat v jiném měřítku i některé její problémy. K sociologicky nejzajímavějším patřil referát *U. Matthiesena* (Institut pro regionální rozvoj v Berlíně) o zkušenostech ze spolupráce dvou měst na obou stranách německo-polské hranice. Sociální a kulturní rozdíly mezi německým a polským prostředím se ukázaly být větší komplikací než odlišné struktury formálních institucí. Ostatní příspěvky v tomto bloku zazněly všechny z české strany – *Milan Jeřábek* (Sociologický ústav AV ČR) a *Alois Slepčka* (Karlova univerzita).

Závěrečná tematická skupina byla věnována roli společenských věd v procesu evropské integrace. O roli sociologie promluvil *B. Balla* (Berlín), který vysvětlil svou koncepci

„sociologie nedostatku“. *Jiří Musil* (Středoevropská univerzita, Praha) vystoupil s kritikou nedostatečné pozornosti věnované českou sociologií evropské integraci a širším evropským kontextům obecně. *Ulrike Beckerová* (Informační středisko pro společenské vědy v Berlíně) a *Vera Sparschuhová* (Wissenschaftszentrum Berlín) uzavřely jednání přehledem informačních služeb poskytovaných o společenských vědách ve východní Evropě institucí známou pod zkratkou GESIS (německá Společnost infrastrukturních zařízení pro sociální vědy). Do „východní Evropy“ se podle geografické nomenklatury GESIS řadí i bývalé komunistické země střední Evropy.

Kromě zde jmenovitě zmíněných příspěvků zazněla na konferenci i řada dalších, neméně zajímavých vystoupení, pro jejichž zmínku mi už nezbylo místo. Plné texty konferenčních příspěvků však budou uveřejněny ve sborníku, jehož publikaci pořadatelé přislíbili.

Skupina účastníků konference se na závěr setkala v budově Poslanecké sněmovny Parlamentu s poslanci – členy Výboru pro evropskou integraci a informovala je o hlavních poznatcích, které konference přinesla. Patřila mezi ně zjištění, že informace a představy veřejnosti v kandidátských zemích i v členských zemích Unie o různých aspektech rozšíření jsou nedostatečné, mnohdy zkreslené a do velké míry ovlivněné tradičními stereotypy a předsudky, a že v tomto ohledu čeká obě strany mnoho vysvětlování, vyžadujícího zasvěcenou a dobře doloženou argumentaci. Veřejnost také dosud vesměs nepovažuje rozšíření za jednoznačně žádoucí záležitost. Více pozornosti, a to je i výzva pro společenské vědy, by mělo být věnováno analýze a prognóze sociálních předpokladů a důsledků rozšíření EU. Kromě analytických argumentů je ale současně důležité podporovat ve veřejném mínění i celkový „prointegrační étos“, tj. přesvědčení, že integrace je dějinnou příležitostí, jejíž význam a přínos daleko přesahuje dílčí realizační problémy. Pokud jde o členské země EU, ustupuje však tento étos jejich konkrétním, hlavně ekonomickým zájmům, a rozšíření tyto země vidí hlavně z tohoto hlediska. Rozšíření Unie je procesem, nikoliv jednorázovou záležitostí, a to procesem interaktivním, ovlivňujícím obě strany. Na obou stranách jsou předpokladem

rozšíření Unie institucionální reformy, jejichž přijetí a realizace si mohou vyžádat dosti času. Rozšiřování Evropské unie je součástí širšího

globalizačního trendu a z tohoto hlediska by také mělo být posuzováno.

Michal Illner

Konference „Ten years after – 1989-1999. A first balance“

Budapešť, 23.-25. 9. 1999

„Cesta střední a východní Evropy do nového světa“ zněl podtitul výroční konference pořádané Maďarskou sociologickou společností, na které se koncem září sešlo bezmála 150 účastníků z více než 20 zemí. Jako nováček na podobné akci předkládám spíše hrst postřehů než shrnující pohled. Témata všech příspěvků a abstrakta zhruba poloviny z nich mohou čtenáři najít na internetové adrese <http://www.sztaki.hu/conferences/10years/parallel-at-a-glance.html>.

Jednání konference se mezi úvodním společným setkáním a závěrečnou panelovou diskusí odehrávalo v třinácti paralelních sekcích. Necelá polovina příspěvků spadala do dílny domácích autorů, kteří ovšem početně výrazně dominovali v sekcích *The R&D System: a Resource for the Catching-up Societies and Economies* a *Ethnopolitics, the Ethnical Dimensions of Social Inequalities*. O zbytek se více méně rovnoměrně podělili účastníci z dalších zemí bývalého sovětského bloku, kteří získali převahu v sekci *New Economic Actors and Institutions in Eastern & Central Europe*, a autoři z vyspělých zemí. Ti tvořili největší skupinu v menších sekcích zaměřených na minority v Evropě a na sociální změnu a urbánní restrukturalizaci. Z čistě kvantitativního hlediska (počtu přihlášených příspěvků, které však ne vždy byly odpřednášeny) by vyplývalo, že hlavními tématy v postsocialistických společnostech jsou otázky *gender* (16 příspěvků ve čtyřech podsekcích) a zdrojů rozvoje zemí, které se snaží dohonit vlak vyspělých zemí (15). Méně příspěvků bylo přihlášeno do dalších výše nejmenovaných sekcí, které se zabývaly institucionální reformou politického systému, transformací venkova, vzdělávacími reformami, proměnami hodnot, sociální stratifikací a mobilitou či (re)distribucí příjmů, spotřeby a bohatství. Z téhož kvantitativního hlediska bychom mohli také dojít

k závěru, že „cesta střední a východní Evropy do nového světa“ zajímá z přímo dotčených zemí vedle logické převahy domácích (přes 70 účastníků) zejména společenské vědce z Jugoslávie (8 přihlášených), Polska (7), Ruska (7), Rumunska (6) či Slovinska (3). Kolik z dvánácti přihlášených německých účastníků by spadalo pod bývalou NDR, si neodvážím odhadnout. Vedle dvou účastníků z Bulharska a Ukrajiny je však politováníhodné zastoupení České republiky a Slovenska (po jednom účastníkovi). Se Slováky jsme se tak dostali na úroveň účasti Belgie, Austrálie či Jižní Afriky. Slabou útěchou může být přítomnost anglického překladu *Zprávy o vývoji české společnosti 1989-1999*, který byl po celou dobu k dostání ve foyer budovy Maďarské akademie věd, kde se konference konala. Jaký o něj byl zájem, jsem se nezeptal.

Osobně mne konference zaujala jako setkání tří generací badatelů. Úvodní společná část patřila té nejstarší. Pod vedením László Cseh-Szombathyho vystoupili Włodzimierz Wesolowski, Vladimír Jadov a Zsuzsa Ferge. Střední generaci v širším smyslu zastoupili z domácích např. Endrő Sik, Tamás Kolosi, Pál Tamás, dále Nikolai Genov z Bulharska, Krzysztof Zagórski z Polska, Ákos Róna-Tas z USA a mnozí další. V budoucnosti možná více uslyšíme o jménech jako Vladimír Radaev, Mladen Lazić či Balázs Vedres. Ač patřili tyto účastníci k nejmladším, získali pozornost jak svými příspěvky, tak i v diskusích, které následovaly vždy po jednotlivých vystoupeních.

Zvláště živé diskuse ve dvou sekcích, kterých jsem se zúčastnil (*Institutionalisation of the New Political System, Legitimacy and Party System; New Economic Actors and Institutions in Eastern & Central Europe*), vyvolávaly příspěvky zaměřující se více na teoretické či konceptuální uchopení transformace středo- a východoevropských společností, byť se bez odkazu na empirický materiál obešlo jen minimum vystoupení. Sám jsem se pokusil ve svém referátu *Trust and transition* spojit srov-

nání konceptu „důvěry“, tak, jak je při popisu problémů transformace užívá P. Sztompka a I. Možný, s rolí důvěry ve vývoji lokální politiky zachycené v případové studii. Výtka týkající se konceptuální nevyjasněnosti mého příspěvku naznačila, že jsem se pustil do oblastí, které se věnují jiné kapacity. Přesvědčil jsem se o tom při referátu Ákos Róna-Tase *Micro-Foundations of Socio-Economic Change*, který se věnoval konceptu „důvěry“ z mnoha ohledů. Ve střední Evropě podle něj sice existuje důvěra, ale převažuje špatný druh. Namísto tolik oceňované generalizované důvěry se daleko častěji prosazuje důvěra koncentrovaná.

Mohu-li z vyslechnutých vystoupení generalizovat, rozděluji se postkomunistické země střední a východní Evropy na své cestě do nového světa do dvou skupin víceméně ve shodě s tím, jak daleko postoupily v integraci do evropských struktur. V první skupině zahrnující zejména Maďarsko, Polsko a Českou republiku (v širší verzi pak i Slovensko, Slovinsko a Chorvatsko) lze mluvit o dokončeném přerodu a začínající konsolidaci. Attila Ágh ještě dále rozlišil ranou a vyspělou konsolidaci. V rané fázi pokračuje budování institucí na mezo- a mikroúrovni politiky. Tak jako demokratický přerod začíná i konsolidace podle Ágha u parlamentu a politických stran. Navelek to znamená prosadit harmonizaci politického systému těchto zemí se zeměmi Evropské unie. Parlamenty těchto zemí se musí naučit rozumět a pohybovat se v evropské politice a musí umět formulovat národní zájmy. Uvnitř zemí pak proces konsolidace představuje napojení „velké“ politiky na rozvíjející se síť organizací občanské společnosti. Z popsaného nevyplývá, že zemím v první skupině nehrozí žádné nebezpečí (např. nezvládnutá kriminalita či kolaps státu v oblasti zdravotnictví). Ač mají podle Z. Ferge země v této skupině svá specifika – např. různě se vyvíjející sociální stát, spojuje je absence projektu do budoucnosti. Co tyto země potřebují, je maximální míra normality.

Na druhé straně počínající Bulharskem a Rumunskem, přes Jugoslávii až po Rusko se ocitá skupina zemí, které jsou spojovány se zablokovanou či potlačenou transformací (La-

zić, Bolcić), chaotickým kapitalismem (Lane) či negativními jevy, jako je vysoká míra korupce (Radaev, Stoyanov) a prorůstání ekonomické a politické moci. Zdálo se, že s rostoucím věkem účastníků, kteří se této druhé skupině věnovali, rostla i míra optimismu při výhledu do budoucnosti. Zatímco někteří ze starších účastníků (Levada) vkládali své naděje do generace, která nevyrůstala v éře socialismu, nejmladší generace sociologů (Lazić, Radaev) byla k dalšímu vývoji v těchto zemích o poznání skeptičtější. Například podle Vladimira Radaeva (*Sociology of Financial Markets in Russia*) je úspěch bez úplatku v Rusku takřka nepředstavitelný. Úplatky (začínající drobnými dary v hodnotě stovek dolarů až po zhruba desetinu hodnoty kontraktu) přitom patří k nejprimitivnějším technikám. Mnohem efektivnější jsou neformální směny mezi úřady a podniky, navazování recipročních vztahů vzájemné důvěry mezi představiteli privátní sféry a státních institucí. Ač dochází k této komercializaci úřadů, které se v praxi odráží např. ve výrazném krácení daní, nelze podle Radaeva vyvozovat, že je stát ovládán mafii. Stát je stále ještě velmi silný (proto ostatně stojí zato neformální kontakty s úředníky získávat) a zmíněné negativní jevy spíše segmentované. Problémem jsou nejasné hranice mezi státním a soukromým, legálním a nelegálním atp.

Závěrečná panelová diskuse se točila kolem otázek, které nadnesl její moderátor Pál Tamás. Kde jsou příležitosti pro dalších 10 let? Kde je vlak, který chceme dohonit, jakou rychlostí jede, má-li otevřená dvířka a jak vysoko je stupátko, na které je třeba vyskočit? Jaký bude stát v postsocialistické sféře? Silný, slabý či prostě jiný? Jak se učí elity, které se dnes potýkají s nespokojeností veřejnosti? Nikdo jistě od hodinové diskuse neočekával ucelené odpovědi. Účastníci konference si otázky mohli odnášet ze sluncem habího léta rozpálené budovy akademie jako inspiraci s nadějí, že si své pohledy a odpovědi srovnají na nějaké konferenci *After twenty years*. Co budou mít dnešní postkomunistické země společného a co je bude rozdělovat za těch deset let?

Dan Ryšavý

European Consortium for Political Research

European Consortium for Political Research (ECPR) bylo založeno v roce 1970 zástupci osmi evropských politickovědních pracovišť a funguje jako dosud jediná evropská organizace v politických vědách. V roce 1990 se ECPR otevřelo i novým členům ze střední a východní Evropy a v současné době (údaj z dubna 1999) sdružuje 252 členů – univerzitních a výzkumných pracovišť, mezi nimi je i 12 členů z postkomunistické Evropy. Jedním z těchto nových členů je od roku 1999 i Sociologický ústav AV ČR.

K hlavním aktivitám ECPR patří:

- Každoroční organizace Joint Session of Workshops;
- Činnost výzkumných skupin a každoroční Joint Research Session;
- Organizace letní školy v Essexu, Luneburgu a Lille;
- Organizace letní školy pro doktorandy;
- Vydávání *ECPR News*;
- Publikace knih, především v nakladatelství Routledge;
- Vydávání časopisu *European Journal of Political Research*, kde každoročně vychází jako zvláštní monotematické číslo *Political Data Yearbook*;

– Vydávání *Handbook of West European Political Science*.

Joint Session of Workshops patří k nejstarším a nejvýznamnějším aktivitám ECPR. Poslední konference se konala v dubnu 1999 v Mannheimu a byla zde vytvořena nová stálá skupina pro střední a východní Evropu. Jejím zaměřením je napomoci profesionálním kontaktům a společným aktivitám vědců ze západní a střední a východní Evropy, kteří se profesionálně zabývají tímto regionem. V současné době má skupina 30 členů.

Účast na konferencích a jiných akcích ECPR je otevřená pro všechny zájemce, informace jsou publikovány v bulletinech ECPR a na webovských stránkách (<http://www.essex.ac.uk/ecpr>). Podrobné informace lze získat také v administrativním centru ECPR na adrese ecpr@essex.ac.uk. Účastníci z institucí, které jsou členy ECPR, mohou požádat o příspěvek na úhradu nákladů. Nejbližší akce, na kterou je možné se přihlásit, je ECPR-Joint Session of Workshops, která se bude konat 14.-19. dubna 2000 v Kodani. Z dalších, které stojí za pozornost, je to ECPR-Joint Session of Workshops, pořádaná v roce 2001 ve Francii v Grenoblu a 4. Panevropská konference o mezinárodních vztazích, pořádaná 8.-10. 9. 2001 ve Velké Británii v Kentu.

Zdenka Mansfeldová

CITNET: Citizens In Transformation

V rámci projektů, podporovaných European Science Foundation (ESF) ve Štrasburku, je realizován tříletý projekt *Mass Response to Changes in Central and Eastern Europe*.

Po zhroutení komunistického systému došlo v polovině Evropy k velkým politickým, ekonomickým a sociálním změnám. Jak na tyto změny reagovali občané příslušných zemí, nakolik podporovali a podporují demokratické přeměny ve své zemi, kdo získal a kdo ztratil v procesu transformace a další otázky, zaměřují již deset let sociology, politology a ekonomy v západní i východní Evropě. Byla provedena celá řada mezinárodních srovnávacích

výzkumů a informace v nich obsažené zdaleka nebyly využity.

Projekt ESF je zaměřen na vytvoření sítě politologů a sociologů, kteří se zabývají problémy transformace ve střední a východní Evropě a kteří by na základě sekundární analýzy existujících dat, především velkých mezinárodních výzkumů, systematicky a komparativně analyzovali změny ve střední a východní Evropě. Osloveno bylo přes 300 potenciálních zájemců, přihlásilo se jich asi 40.

Koordinátorem projektu je prof. Richard Rose z University of Strathclyde, Velká Británie, zástupci koordinátora jsou dr. Christian Haerpfer a dr. Karl Müller, oba z Institute for Advanced Studies, IHS, Vídeň.

Členy koordinačního výboru jsou: prof. Sten Berglund z University of Örebro, Švéd-

sko; dr. Michael F. Förster, OECD a Luxembourg Income Study/CEPS; dr. Roland Habich, Wissenschaftszentrum Berlin; dr. Zdenka Mansfeldová, Sociologický ústav AV ČR, Praha; prof. José Ramon Montero, Universidad Autonoma de Madrid and Centros de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales, Instituto Juan March, Madrid; dr. Wolfgang Seifert, Humboldt University, Berlín; dr. Gábor Tóka, Central European University, Budapešť; prof. Claire Wallace, University of Derby, Velká Británie, Institute for Advanced Studies, IHS, Vídeň.

Cíl lze stručně charakterizovat takto:

- vytvoření neformální a formální (Intranet) komunikační sítě mezi badateli,
- využití existujících empirických dat k dalšímu zhodnocení a publikacím,
- metodologické a obsahové diskuse mezi členy sítě, a zejména mezi členy vytvořených tematických pracovních skupin,
- společná publikace v roce 2001.

V rámci projektu se uskuteční 3 workshopy – v roce 1999, 2000 a 2001.

První workshop *CITNET: Citizens In Transformation* se uskutečnil ve Vídni v Institute for Advanced Studies, 8.-11. července 1999. Zúčastnilo se ho kolem 30 politologů a sociologů z evropských zemí a USA. K dispozici byly datové soubory New Democracy Barometer (NDB) 1-4, který zahrnuje 13 zemí a New Baltic Barometer (NBB) 1-3, které tvoří

východisko pro analýzu. Soubory byly rovněž nainstalovány v 10 počítačích, takže účastníci si mohli učinit obrázek o datech a o možnostech, které nabízejí. Pracovní skupiny, které se během těchto tří dnů utvářely, mohly nad daty a jejich analýzou diskutovat. Účastníci si podle zájmu odvezli datové soubory s sebou domů nebo jim budou zaslány e-mailem. Důležitá byla také výměna informací o dalších existujících mezinárodních datových souborech a jejich dostupnosti v případě, že NDB a NBB nepokrývá zcela potřebu badatele nebo jeho tematické zaměření.

V průběhu diskusí postupně vykristalizovaly tři pracovní skupiny, které dále povedou vzájemnou užší komunikaci. Jsou to:

- Parties and Voting (koordinátor Gábor Tóka, Maďarsko),
- Economy and Politics (Bernd Hayo, Hannover, SRN),
- Democratization, s podskupinou Institutions, trust, social capital (Dirk Berg-Schlosser, University of Marburg, SRN, zástupce koordinátora Zdena Mansfeldová, SoÚ AV ČR).

Projekt je stále ještě otevřen dalším zájemcům, kteří by chtěli zpracovat dosud nepokrytá témata, např. gender. Workshop v roce 2000 by měly organizovat jednotlivé pracovní skupiny a intenzivně diskutovat o prvních závěrech a publikačních výstupech.

Zdenka Mansfeldová

Kniha o desátém sjezdu polských sociologů

Pod názvem *Śląsk – Polska – Europa. Zmieniające się społeczeństwo w perspektywie lokalnej i globalnej. Księga X Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego* (Slezsko – Polsko – Evropa. Měníci se společnost v lokální i globální perspektivě. Kniha X. polského sociologického sjezdu), (Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1998, 528 s.), vyšel výběr referátů, přednesených na uvedeném sjezdu, který se konal od 22. do 25. září 1997 v Katovicích. Jde o další svazek z řady obdobných publikací, jež jsou v Polsku pravidelně po každém sociologickém sjezdu vydávány.

Jeho editoři Antoni Sulek, předseda programové rady sjezdu, a Marek S. Szczepański, předseda sjezdového organizačního výboru, v předmluvě zdůrazňují, že žádný z dosavadních sjezdů nebyl tak výrazně zaměřen na otázky regionu, v němž se konal. Slezsko bylo na sjezdu pojato jako unikátní sociální celek, jako území velkého významu pro přeměny v Polsku i jako „badatelská perspektiva“, z níž se zvlášť zřetelně projevují obecné problémy vyvolané transformací polské společnosti.

Katovického sjezdu se zúčastnilo více než 600 sociologů, čímž se stal zatím v Polsku sjezdem nejpočetnějším. Byli na něm přítomni rovněž sociologové z Ukrajiny, Ruska, České republiky, Slovenska, Maďarska, Makedonie, Německa, Francie, Anglie a Itálie.

Kromě úvodního referátu předsedy Polské sociologické společnosti A. Sulka obsahuje kniha čtyři tematické celky.

První, nazvaný *Slezsko jako sociologický problém*, je věnován čtyřem referátům orientovaným na problematiku hornoslezského regionalismu, na Slezsko jako evropský problém, na analýzu společenských vztahů v hornoslezské osadě Kopalnia, přičemž srovnávacím způsobem navazuje na proslulý výzkum, jehož výsledky publikoval roku 1935 jeden z nejvýznamnějších polských sociologů J. Chalasiński, a konečně na kulturní vzory vesnických společenství opolského Slezska.

Největší počet, jedenadvacet referátů, je zařazen do druhé části, nadepsané *Nová různorodost polské společnosti*. Je uvedena rozsáhlým, zobecňujícím a syntetizujícím příspěvkem, zabývajícím se postupující diferenciací polské společnosti na pozadí vlivů tradice, dědictví socialismu, modernity a postmodernity. Následují referáty zaměřené na vliv současné tržní ekonomiky na dělnickou třídu a kladoucí si otázku, zda zaniká třída rolníků. Další tři referáty si všímají sociálních problémů v souvislosti s postavením nezaměstnaných v sociální struktuře devadesátých let, výzkumné problematiky chudoby a konkrétně chudoby bývalých zaměstnanců státních statků. Další soubor referátů pojednává o některých aspektech politických přeměn současného Polska, a to o formování politických stran a jejich voličstva, o lokálních společenstvích jako pospolitostech tradice a o jejich vlivu na rozvíjení demokracie, o konsolidaci demokracie z hlediska hodnotových orientací elit a mas a o proměnách polských politiků v období systémové změny. Následující referáty jsou zaměřeny na některé konkrétnější problémy, a to na roli podniků při utváření pracovního trhu v Polsku v 90. letech, na sociální a ekonomické podmínky změn v polském vzdělávacím systému, na vztah učitelů ke společenské transformaci, na problematiku a společenské kontroverze nových náboženských hnutí v Polsku, na dilemata polského ekologického hnutí, na potřebu sociologických výzkumů neprofesionálních způsobů realizace zdravotních potřeb, na vztah veřejného života a společenské identity Poláků, na současné projevy a sociální důsledky destrukce normativnosti, na opozici „našeho“ a „cizího“

při výzkumu současné polské společnosti, na jazykovou problematiku regionální etnické skupiny Kašubů a na sociologii pohraničí v Polsku.

Třetí část má název *Polská společnost v měnícím se světě*. Jejich pět referátů si klade otázku, do jaké míry jsou na proces transformace polské společnosti aplikovatelné některé pojmy historické sociologie, v jakém smyslu lze systémové změny, k nimž v Polsku dochází, chápat jako změny institucionální, jaké je místo polské společnosti v měnící se Evropě, jaké jsou hlavní rysy sociální mobility v současné Polsku a jaký je vztah národních kultur ke globalizaci s přihlédnutím k otázce identity jedince.

Čtvrtá část *O sociologii* obsahuje dva referáty, z nichž první se zabývá tím, zda se teoretická sociologie může stát normální vědou, a druhý je příspěvkem k sociologii symbolických procesů.

V závěrečné poznámce o jiných posjezdových publikacích editoři upozorňují, že řada dalších referátů buď už vyšla, nebo bude postupně zveřejněna v polských sociologických časopisech, případně v jiných jednotně tematicky zaměřených sbornících, přičemž uvádějí jejich názvy i obsah. Pro českého čtenáře není bez zajímavosti, že ve sborníku nazvaném *Social Aspects of Reconstruction of Old Industrial Regions in Europe* vycházejí i příspěvky J. Musila a T. Sirovátky.

Kniha o desátém sjezdu polských sociologů je významná a zajímavá z několika důvodů. Je do značné míry reprezentativním obrazem toho, čím dnes polská sociologie tematicky i metodologicky žije, přináší mnoho cenných údajů o současné polské společnosti a jejich proměnách a v neposlední řadě potvrzuje vzácnou a záviděníhodnou kontinuitu v práci a snažení polských sociologů od období mezi první a druhou světovou válkou, přes krátké poválečné období, ale zejména od poloviny padesátých let až do současnosti. Tento obdivuhodný fenomén, který můžeme našim polským kolegům pouze závidět, nejlépe vystihl ve svém vystoupení A. Sulek, když řekl: „Katovický sjezd je už naším desátým sjezdem. Co všechno se na světě změnilo od prvního sjezdu! Své názvy a pořadová čísla změnily dokonce i republiky. Avšak my, nadgenerační pospolitost

polských sociologů, se setkáváme na sjezdech číslovaných *in continuo*, které organizuje sociologická společnost se stále stejným jménem. Dává nám to pocit spojení s předchůdci, ale přikazuje nám to přemýšlet o tom, co o nás řeknou účastníci dalších sjezdů.“

Všechny doposud vydané sborníky z polských sociologických sjezdů obsahují nevšední intelektuální bohatství a jsou zároveň nenahraditelným svědectvím o době svého vzniku i o postavení a roli sociologů v ní. Pro historika

polské sociologie budou vždy neocenitelným zdrojem poznatků.

Zahraniční zájemce o polskou sociologii může při této příležitosti pouze znovu vyslovit obdiv nad energií, organizačními schopnostmi i obsahovou invencí, s nimiž jsou sjezdy polských sociologů vždy připravovány, nad jejich skvělou úrovní, ale i nad tím, jak relativně rychle, cílevědomě a hlavně pravidelně jsou materiály z nich vydávány.

Jan Sedláček

Založení Olomoucké obce sociologické

Dne 17. 12. 1998 byla v Olomouci založena Olomoucká obec sociologická (OOS). I když jsou jejími členy pouze studenti Univerzity Palackého, chce tato organizace přispět k odborné diskusi na poli sociologie a docílit její popularizace i zvýšení zájmu o ni u široké veřejnosti.

První (základní) aktivitou OOS je snaha o vytvoření tematických diskusních klubů. Doufáme, že se nám podaří oslovit co nejširší okruh zájemců o jednotlivá témata a vytvořit tak prostředí přispívající k vzájemné výměně názorů i znalostí. Různé odbornosti diskutují-

cích jistě povedou k zajímavým multidisciplinárním přístupům k problémům, jimiž se současná sociologie zabývá.

Diskusní kluby samozřejmě nebudou jedinou aktivitou OOS. Do budoucnosti se počítá s uskutečněním nejrůznějších besed, přednášek, popularizací zajímavých prací.

Případné dotazy budou zodpovězeny na následujících adresách:

- Tomáš Bartošek, Dvořákova 41, 772 00 Olomouc
- Jan Tábořský, Na vozovce 41, 772 00 Olomouc
- e-mail OOS@seznam.cz

Tomáš Bartošek, Jan Tábořský

Sociological Review

4

CONTENTS

ARTICLES

Kolář, P.: The Genesis of Modern Conservatism as a Problem of 20th Century Social Sciences	375
Rabušic, L., Sirovátka, T.: The Czech Welfare State and Its Legitimacy	397
Kiliás, J.: Renan's Concept of the Nation and Contemporary Sociology	423
Šmausová, G.: The Concept of Race: A Construction of Racial Discourses	433
Příbáň, J.: Legal Science and the Sociological Conception of Natural Rights	447

DISCUSSION

Introduction to Discussion (M. Havelka)	459
Reviewer's Doubts about the Interpretation of Political Situation (M. Novák)	460
By Election are Tested Ideologies, not Scientific Theories and Hypotheses (P. Matějů)	463
Sociology, Election and Our Critics (P. Machonin, L. Gatnar)	468

REVIEWS	471
---------	-----

NEWS AND INFORMATION	491
----------------------	-----

Sociologický časopis

PE 4584 a

4

OBSAH

STATI

Kolář, P.: Geneze novodobého konzervatismu jako problém sociálních věd ve 20. století	375
Rabušic, L., Sirovátka, T.: Český sociální stát a jeho legitimita	397
Kiliás, J.: Renanovské pojetí národa a současná sociologie	423
Šmausová, G.: „Rasa“ jako rasistická konstrukce	433
Příbáň, J.: Sociologický pojem přirozených práv a právní věda	447

DISKUSE

Úvod k diskusi (M. Havelka)	459
Recenzentovy pochybnosti o interpretaci ‚patové‘ situace v politice na základě výsledků sociologických výzkumů (M. Novák)	460
Volbami se testují ideologie, nikoli vědecké teorie a hypotézy (P. Matějů)	463
Sociologie, volby a naši kritikové (P. Machonin, L. Gatnar)	468

RECENZE

J. L. Porket: Modern Economic Systems and their Transformation (J. Večerník)	471
Irena Borowik, Gregorz Babinski (ed.): New Religious Phenomena in Central and Eastern Europe (J. Jandourek)	473
Émile Durkheim: Sociologie a filosofie (J. Sedláček)	475
Patrick Doreian, Frans N. Stokman (ed.): Evolution of Social Networks (L. Buščíková)	478
Bohuslav Blažek: Venkov-města-média (A. Andrle)	480
Evelyne Sullerotová: Krize rodiny (P. Horská)	481
Pierre Bourdieu: Teorie jednání (J. Sokol)	482
Alena Heitlingerová, Zuzana Trnková: Životy mladých pražských žen (H. Kubátová)	485
Ferdinand Karlhofer, Emerich Tálos: Sozialpartnerschaft und EU (Z. Mansfeldová)	487

ZPRÁVY A INFORMACE

491